IRODALOMTÖRTÉNETI

KÖZLEMÉNYEK

SZERKESZTI

CSÁSZÁR ELEMÉR

HARMINCÖTÖDIK ÉVFOLYAM

I—II. FÜZET

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1925

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
Néprajzi Intézetének Könyvtára

NÉPRAJZI SZEMINÁRIUM

TARTALOM.

TANULMÁNYOK, ÉRTEKEZÉSEK.

Lap

Badics Ferenc: Adalékok «Bánk bán» történelmi forrásaihoz és magyarázatához ... 1
Papp Ferenc: Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése 1858-tól 1909-ig. 23
Mitrovics Gyula: Arany János esztétikája. I. közl. ... 56
Békei Jolán: A francia hatás Kisfaludy Sándor lírai költészetében. I. közl. 70

ADATTÁR.

Madách-ereklyék. *Tolnai Vilmos*tól ... 84
Vörösmarty Görgey-verse. *Tolnai Vilmos*tól ... 90
Ismeretlen virágének a XVII. századból. *Harsányi István*tól ... 92
Jókaihoz írt levelek. Közli: *Baros Gyula* ... 93
Révai Miklós leveles-ládájából. Közli. *Hellebrant Árpád* ... 98
Három levél Kazinczytól, egy Kazinczyhoz. Közli: *Harsányi István* ... 108
Verseghy utolsó versének forrása. *Timár Kálmán*tól ... 114
Verseghy Ferenc néhány ismeretlen költeménye. *Horváth Konstantin*tól. 115
Csokonai színdarabjainak előadása. *Gulyás József*től ... 121
A Debreceni grammatika szerzői. *Harsányi István*tól ... 123
Volt-e Apolloniusnak s Markalfnak régibb feldolgozása, ill. kiadása az ismerteknél: *Gulyás József*től ... 126
Arny egyik szerepéről. *Gulyás József*től ... 127
Adalékok Benkő Ferenc életéhez. *Szilády Zoltán*tól ... 128
Kisfaludy Károly levele Markovics Mihályhoz. *Verő Leó*tól ... 130
Adat Zrinyi a költő halálához. *Gulyás József*től ... 131

KÖNYVISMERTETÉS.

Zsigmond Ferenc: Jókai. *Papp Ferenc*től ... 132
Papp Ferenc: Rákosi Jenő, a hirlapíró. *Kéky Lajos*tól ... 135
Ady-Muzeum. I. k. *Kocsis Lénárd*tól ... 136
Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. *Hankiss János*tól ... 138
Motz Atanáz: A német irodalom története. *Koszó János*tól ... 140
Borbély István: A magyar irodalom története 1825-ig. *Gálos Rezső*től 141
Dalmady Győző költeményei. *K. K. J.*-től ... 143

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

Az 1924-ik évről. *Hellebrant Árpád*-tól ... 144

A szerkesztőhöz beküldött könyvek ... 150

A szerkesztésért felelős:
CSÁSZÁR ELEMÉR. (BUDAPEST, I., PAULER-U. 4.)

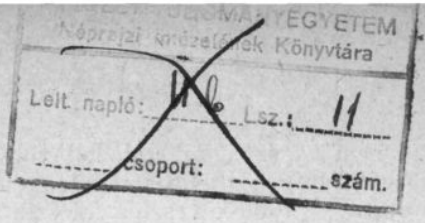

ADALÉKOK «BÁNK BÁN» TÖRTÉNELMI FORRÁSAIHOZ ÉS MAGYARÁZATÁHOZ.[1]

I.

Gyulai és Arany klasszikus becsű elemzései óta Katona *Bánk bán*ja úgy van bevezetve irodalmunk történetébe, mint — némely fogyatkozásai ellenére is — remekmű s a legjobb magyar nemzeti tragédia. Ezt az ítéletet Beöthy, Rákosi, Riedl s mások esztétikai vizsgálatai végeredményül szintén megerősítették. De alig húnyta le szemét Gyulai Pál, egy Harmos Sándor nevű új esztétikus «régi sejtelmei» után — mint mondja — úgy találta, hogy «a tragédia történelmi alapjára, irodalmi forrásaira és tragikumára vonatkozó tudásunk *revizióra szorul*». Erről három terjedelmes értekezésben számolt be, melyek az IK. 1910., 1912. és 1913. évi köteteiben jelentek meg. Szó sincs róla, újabb történelmi és irodalmi adatok előkerülése s az idők folyamán változott irodalmi ízlés meg újabb esztétikai mérőeszközök alkalmazása időnkint jogosulttá teszik a régi megállapítások újra-értékelését — csak legyen hozzá kellő fegyverzete a revizornak. Harmos fegyverzetét azóta senki sem vizsgálta felül, pedig szükséges volna szóvá tenni, vajon csakugyan annyira hibásak a régi esztétikusok megállapításai?

Gyulai, mikor átdolgozta *Bánk bán*ról írt régi tanulmányát, mind felhasználta könyvében (1883.) az addig megjelent hazai és külföldi irodalmi kutatások eredményeit, de Harmos kevesli Gyulainak Schiller és Shakespeare hatásáról mondott összefoglaló ítéleteit és a *Fiesco*ból, *Wilhelm Tell*ből és *Hamlet*ből vett bő idézetekkel bizonyítja, hogy ezek nemcsak hangulat és dikció tekintetében hatottak *Bánk bán*ra. Léptennyomon tévedéseket, ellenmondásokat lát Gyulai és Arany egyéb észrevételeiben is. Az utóbbi pl. azt mondja többek közt, hogy Bánk egyszer cselhez akar folyamodni, de ő «nem az az ember, ki cselt tudjon szőni»; Harmos bizonyítgatja, hogy «a cselhez folyamodó ravaszkodás igenis érvényesül a drámában». Arany is, Gyulai is megróják azt, hogy «a királyné csak Izidorától tudja meg a nádor hazaérkezését», valamint azt is, hogy «a

[1] Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925 január 5-iki ülésén.

költő nem ad számot arról, hol volt, mit tett Bánk hajnaltól késő délutánig»; Harmos mindennek az ellenkezőjét igyekszik kimutatni — több-kevesebb valószínűséggel. Megtetézi mindezt azzal a kijelentéssel, hogy a *Bánk bán* — «nem nemzeti, hanem lovagdráma». Utóbb (1912: 281. l.) elismeri ugyan, hogy a *Bánk bán* — «valóban a legnemzetibb irányú és szellemű drámánk», de — úgymond tovább — «*műfajilag* nemzeti, történeti, politikai drámának nem mondható». Elismeri (1910: 291. l.), hogy a *Bánk bán* — «a világirodalom egyik legtragikusabb drámája», de «elavult theoriából» eredettnek mondja Gyulai felfogását, midőn Bánk tragikumát abban látja, hogy a becsületén ejtett sérelem kiforgatja egész lényéből: a nádorból törvénytagadó, az alkotmányos államférfiúból forradalmár, a lovagból nőgyilkos stb. lesz. Harmos azt mondja, hogy ez ellentéteket folytatni lehetne, s folytatja is, csakhogy ez ellentétek nála még inkább «a bonyodalom fázisait s nem a katasztrófát érintik». Szerinte Melinda halála a Bánk tragikuma. Bánkot — úgymond — «lovagi érzülete sodorja szerencsétlenségbe» (ezért nevezi lovagdrámának), jó hírnevének «a lovag legféltettebb kincsén ejtett csorbának megbosszulása adja kezébe a gyilkot». (U. o. 289. l.) De vajon Bánknak kényes becsületérzése nem csak egyik alkotó része-e az ő több szálból oly mesterien szőtt jellemének?

Rákosi Jenővel szemben hangsúlyozza Harmos, hogy Katonának nem kellett töprengenie, hogy megfelelő halállal büntesse Bánkot, mert életben-maradásának alapja a középkor felfogásában van, s Beöthy életbenmaradó drámai hőseinek sorát ő még Hebbel *Gyges és gyűrűje* című tragédiájával toldja meg, ahol Gyges szintén életben marad, a női becsületében meggyalázott Rhodope királyné pedig, miként Melinda, szintén meghal. De itt a helyzet egészen más: miután a csábító Gyges megöli a párbajra kényszerített királyt, s maga foglalja el trónját, Rhodope önkezével vet véget életének. Harmos ráadásul még egy nagyon kommunista ízű párhuzamot von *Bánk bán* és a német tragédia meg Katona és Hebbel között. «Amint — úgymond (1910: 292. l.) — a *Bánk bán*ban *Gertrud parabolája sejteti*, hogy lesz olyan kor, mikor egy Melindának nem kell elpusztulnia (*Fiesco* Berthája, kit szintén erőszakkal ejtenek meg, nem is pusztul el), úgy Hebbel tragédiájában Kandaules király mondja ki, hogy *egy jövendő korban a női báj*, mint minden esztétikai szép, *az embertársak gyönyörűsége lesz, nem az egyesé*. Rhodope még nem ennek a kornak asszonya, ezért válik tragikus alakká». De Harmos elferdíti mindkét nyilatkozatot; s ha úgy értenők is, mint ő, vajon szabad-e Gertrudnak halálos félelem izgalmai közt mondott, különben frivol erkölcsi felfogását jellemző megjegyzése alapján Katonát Hebbel «*congeniális magyar elődjének*» nevezni? — Hebbelének, akit már az egykorú német kritika megrótt a borzalmas és kü-

lönködő eredetiség hajhászása miatt. (... hat aus den meisten Schöpfungen weit mehr Bizarrerien und Grotesken als Kunstwerke gemacht. J. Scherr.)

Efféle elkalandozásainál értékesebbek Harmosnak 2-ik és 3-ik értekezésében közölt fejtegetései, melyekben a drámai cselekvény egyes mozzanatainak oksági kapcsolatát és Katona stílusának, sőt egyes mondatainak és szavainak szerves összefüggését magának a drámának különböző helyeiből bizonyítgatja. Ezek a fejtegetések még polemikusabb természetűek mint az előbbiek, mert — Péterfy és Hevesi iskolai kiadásaiig — sorra veszi a homályos helyek összes magyarázatait. Bizonyos, hogy a *Bánk bán* helyes megértését sokszor nehezíti a — szenvedélyes helyzeteknek különben megfelelő — szaggatott drámai nyelv szokatlan tömörsége, s Harmosnak a vonatkozó rokonhelyek összeállításával nem egyszer sikerül is világosságot deríteníe a homályra; de többször, fölényes hangú érvelése ellenére, nem az ő részén van a teljes igazság. Ezek részletezése azonban messze vezetne.

Tulajdonképeni tárgyam kapcsán azonban Harmosnak a «történeti alapra» vonatkozó fejtegetéseit kissé mégis bővebben kell méltatnom, mert ebben szinte hemzsegnek a történeti tájékozatlanság és a módszertelen vizsgálat hibái.

Felületes és hibás mindjárt legelső «megállapítása», hogy «Heltai krónikája szolgáltatta *legnagyobbrészt* Katona tragédiájának meséjét». «Ez a krónika említi fel — így folytatja — Bánknak *az Baraknak nemzetségéből* való eredetét» és «a *királynénak törrel* való megöletését.» Harmos — úgy látszik — Heltai krónikáját csak abból az idézetből ismeri, melyet Gyulai könyvében talált, mert egyedül itt fordul elő a *Baraknak* szó, nyilván Gyulai másolójának hibájából, mert a Nemzeti Könyvtár (1854.) kiadásában, melyre Gyulai hivatkozik, *Baruknak* áll, és így van Heltai 1787-iki győri, sőt első (1575.) kiadásában is. De ha már megemlíti Harmos, hogy Heltai Bonfini nyomán halad (ezt különben könyve előszavában és címlapján maga Heltai is megmondja), talán meg kellett volna néznie legalább Bonfini munkáját, aki azt mondja[1] Bánkról: «nobili *Borum genere* natum», de Bonfini is csak átírja Thuróczi szavait: «Bancbanus, *de genere Bor oriundus*», ezt pedig Thuróczi a még régibb *Képes krónikából* vette át szó szerint. Nyilvánvaló tehát, hogy Heltai a Bonfini többesszámú *Borum* szavát *Boroknak* fordíthatta, s másolati vagy sajtóhibával került krónikájába *Baruknak*. A költő is azt mondatja Bánkkal az V. fvban (amit aztán a király is ismétel): «Árpád és *Bor* vére

[1] *Rerum Ung.* Lipsiae, 1771. Decad. II. Lib. VII. 286. l. Ez Bonfini munkájának 7-ik, addig legjobb kiadása, valószínüleg ezt használta a költő is, azért alább mindenütt ezt a kiadást idézem.

közt bíró csak Magyarország lehet». A költő tehát nem *Heltaiból*, hanem — ha nem régibb forrásokból — Katona István *Historiá*jából vagy Bonfiniéból jobban tudta Bánk eredetét, s így tudja Fesslertől kezdve valamennyi újabb történetíró is.[1]

Ami pedig a *tört* illeti, mellyel Bánk Heltai szerint «általüté» a királynét, azt a költő máshonnét is vehette; hiszen Longinus is azt mondja (idézve Pray *Annales Regum* 1763. 203. l.): «Bancbanus, *de genere Bor* ortus, *mucrone* transverberans (Reginam) necavit.» Igaz, hogy a legtöbb forrás *gladio*, *hasta* vagy *lanceis* szabdaltatta szét a királynét (a kard a drámában is állandóan ott függ Bánk oldalán, többször ki is rántja), de a költő céljainak jobban megfelelt, ha nyílt színen, a *királyné kezéből kicsavart törrel* szúrja le őt Bánk.

Hibás megállapítás az is, hogy «Heltai elbeszélése *egyezik* a mi drámánk főcselekvényével», mert Heltai csak hosszabb lére ereszti s kora ízléstelen modorában beszéli el Bánk és neje történetét, melyet már Bonfini is bővítve és kiszínezve ad elő Thuróczi után, ez pedig még korábbi források után, mint ezeket Katona *Historia criticá*ja sorra pontosan idézi és bírálja. A költőnek nem is kellett máshová fordulnia adatokért, itt jóformán mindent megtalált. Ez esetben tehát, mint sok egyébben, megint nem, s még kevésbbé «legnagyobbrészt» Heltai, hanem Katona *Historiá*ja a költő főforrása. De persze ez *latinul* van írva, Heltaié pedig magyarul, s Harmos ezt is csak Gyulai könyvének csonka és hibás idézetéből ismeri.

Azt állítja továbbá, hogy «a költő nem hisz a királyné teljes ártatlanságában, *pedig* Katona István *Sz. Erzsébetről következtetett* Gertrud jellemére. A költő szerint — úgymond — Erzsébet erényeit nem köszönheti anyjának, mert már négy éves korában elvitték Eisenachba (a költő csak egy thüringiai *klastromot* mond) és ott is maradt. Ez már — mondja Harmos — *Fessler hatása*, ez a historikus állította (csak ez is!), hogy Sz. Erzsébet nem Gertrudis nevelése». Ahány szó, annyi hiba. Fessler nagy történeti munkája[2] a krónikákban és oklevelekben szétszórt adatok világos összefoglalása, vonzó, szinte novellisztikus előadása és szabadelvű felfogása miatt — sokáig valóban kedves olvasmánya volt a közönségnek, sőt hatással volt a korabeli történetírókra és költőkre is. De a *Bánk bán*ra csak ennek átdolgozásakor lehetett hatással, mert a kolozsvári pályázatra szánt első kidolgozás 1815. júl. végén már készen

[1] Egyedül Karácsonyi J. *A magyar nemzetségek a XIV. sz. közepéig* (1900. 154. l.) mondja, hogy «sem az oklevelek, sem Bánk b. birtokai nem mutatják, hogy Bánk bán csakugyan a *Baár* (= Boor, Bor, Kalán) nemzetség sarja volna.»

[2] *Die Geschichten der Ungern.* I—XV. Leipzig 1815—1825.

volt, Fessler első kötetei pedig csak ez év őszén jelentek meg.[1] Mióta a dráma emez első kidolgozásának kézirata, bár csonkán, előkerült,[2] már bizonyosan megállapíthatók a 2-ik kidolgozásban Fesslertől kölcsönzött részletek. (L. Tolnai alant id. dolgozatát.) Ezek a dráma lényegén nem változtatnak, legfeljebb, mint pl. Petur beszédében a kis Erzsébet pozsonyi átadásakor a roppant értékű ajándékok átadásával Gertrud pazar bőkezűségét akarta a költő jellemezni s ezzel is fokozni iránta az elégületlenek gyűlöletét. De ezért az adatért sem kellett a költőnek épen Fesslerhez fordulnia, mert mindketten megtalálták — már Pray és Katona utalása nyomán is — Sz. Erzsébetnek a thüringiai Theodoricus által írt életrajzában, melynek Pray- és Canisius-féle kiadásai akkoriban elég ismeretesek voltak. E szerint Erzsébet neveltetése középkori szokás szerint mindenesetre *kolostori* volt (férje halála után özvegyen is odavonult), valószínűleg *jegyese anyjának* felügyelete alatt. Leánya neveltetésére Gertrudnak már a nagy távolság miatt sem lehetett befolyása; de egyénisége sem volt alkalmas e feladatra, mert mint Theodoricus igen találóan jellemzi Sz. Erzsébet szüleit: «Erat autem Andreas rex vir quietus et bonus, *regina vero mulier virtuosa* (t. i. a szó eredeti értelmében: *férfias) et fortis*, quae femineae cogitationi *virilem animam* inferens, regni tractabat negotia». (Pray kiad. 1770. 42. l.) Ez a királyné alapjellemvonása a drámának már első kidolgozásában is, s innét tudhatta a költő — még Fessler olvasása előtt: hol és kik nevelték a kis királyleányt.

Ami azt illeti, hogy Katona István Szent Erzsébetről «*következtetett*» Gertrud jellemére, ennek épen az ellenkezője igaz. Katona ugyanis, miután sorban megszólaltatta[3] a legrégibb forrásokat, melyek mind úgy adják elő a Bánk neje elleni merényletet, hogy ez Gertrud tudtával («ipsa conscia» — «consenserat») vagy épen segédkezésével («vi tradidit fratri hospiti») történt: Pray és Dlugoss mentő kísérleteivel szemben azt mondja *következtetésül*, hogy ő ugyan semmit sem akar levonni Gertrud tisztességéből — «*negare tamen pertinaciter nolim... scelus illud ita patratum fuisse, ut suspicio lenocinii Gertrudem, etsi* ***fortasse*** *ignaram, afflaverit*» etc. vagyis épen nem tagadja, hogy a *kerítés gyanúja*, ha ***talán*** *ártatlanul is*, mégis csak Gertrudra szállt. A költő tehát nemcsak ellentétben nincs Katona Istvánnal, sőt épen az ő véleményét

[1] Tolnai Vilmos az IK. 1918. 1. füzetében a lipcsei kiadók adatai alapján kimutatja, hogy Fessler I—II. kötetei 1815. szept. 30.—okt. 10. közt jelentek meg, hazánkba tehát legjobb esetben csak késő ősszel juthattak el.

[2] Kiadta Császár Elemér az IK. 1913. évi köt. és külön. A költő följegyzése szerint 1815. júl. 30.-án készült el.

[3] *Historia critica.* Tom V. 198. s köv. l.

fogadja el. Fessler még határozottabban vádolja Gertrudot[1], cinikus mosollyal hozzátéve, hogy a középkorban könnyű volt vezekelni s a bűnös lelkiismeretet megnyugtatni bucsújárással, templomépítéssel vagy kolostoralapitással. A költőt tehát Fessler legfeljebb megerősítette korábbi véleményében, mely a föntebbi források alapján már műve első fogalmazásakor kialakult olyképen, hogy *Gertrud nem volt teljesen ártatlan;* a dráma kiadásakor (1821.) meg is jegyzi előszavában, hogy «csak mélj tiszteletre méltó állapottya (t. i. királynői méltósága) az, melly őt *valamennyire mentségére kénszerítette.*»

Ugyanez a tekintet vezette abban is, hogy a királyné melyik testvérét tegye Bánkné merénylőjévé. Katona *Historiá*jából ismerte az összes forrásokat, melyeknek egy része a királyné testvérei közül *Berchtold* kalocsai érseket, más része *Eckbert* bambergi püspököt tartja annak. Katona István (id. h. 200. l.) azonban hozzáteszi: «alii contra censent, vel in *Ottonem* . . . vel in *Henricum* . . . utrumque Gertrudis fratrem culpam reiiciendam» etc., amit Fessler még azzal told meg (id. h. 416. l.): «*Um diese Zeit* waren auch *Otto* und *Heinrich* . . . *an dem Ungarischen Hoflager*». A költő ugyan legtöbb okkal Berchtoldot tartja merénylőnek, mégis — úgymond előszavában — *minthogy már mások is Ottót vették gyanúba* (legutóbb a Müller-Csery-féle elbeszélés): ő is, már az első fogalmazásban, *Ottót* tette merénylővé. Miként Pray és Katona, ő sem akarta a két főpapot pellengérre állítani, főkép szinpadon, azért — úgymond — «meg fog Ottó engedni, ha nevéhez kötöm öccsének esztelenségeit».

Ottó ilyen szerepeltetését Harmos is hajlandó elnézni a költőnek, de annál erősebben felrója neki azt, hogy Ottót is részesnek tünteti föl Sváb Fülöp király meggyilkolásában. Valóban így tünteti föl, de ezt is tudatosan teszi, tudja, hogy ez a részesség nem egészen bizonyos, azért a drámában csak kevesen tudják, szinte csak egyedül Biberach, s mivel ennek a szája könnyen eljárhat, utóbb ez egyetlen tanút leszúrja. De különben sem írtózik a vértől. Mikor a megölt királyné kincseit elrabolja (történetileg igazolhatóan — maga Endre írja meg a pápának — ezt is Berchtold követte el), halálra sebzi a kincseket védő polgárt, és az ő jutalmat ígérő utasítására gyilkolják le bérencei a szegény Melindát is. Mindezt a drámai megokolás tette szükségessé, hogy annál jobban föl lehessen tenni róla a király-gyilkosságot s az aljas merénylet elkövetését. — Igen, mondja Harmos, csakhogy az *újabb német történeti munkák* kétségbevonhatatlanul bizonyítják, hogy Ottó még gyanúba sem jött a király-gyilkosságban. Persze ez új

[1] Fessler id. m. II. k. 418. l. jegyzetben. Ezt a jegyzetet később a munka átdolgozója a 2-ik kiadásban mellőzte.

kutatások eredményét költőnk nem ismerhette, de nem is volt rá szüksége: ő nem történelmet, hanem költeményt írt, s neki elég volt némi történeti hitelül, hogy már mások is gyanúba fogták, és elég volt hiteles forrásokból tudnia, hogy a két főpap közül az egyik valóban résztvett a király-gyilkosságban[1], másrészt, hogy mindkettő, talán mind a három testvér «kicsapongó» életű volt (amit Harmos sem tagad), föltehette tehát, hogy a negyedik is csak ilyen mákvirág volt, hiszen ezek «erkölcseiről» következtetve vonták kétségbe többen Gertrud erkölcseit is.

Említi Harmos, hogy a költő «bizonyára olvasta» Engel, Pray s a két Budai munkáit, de művére — úgymond — csak Budai Ferenc hatott. Katona csakugyan olvashatta nemcsak az említett néhány történetíró munkáit, hanem még sokkal többet, hiszen köztudomású, mily szorgalmasan látogatta az egyetemi és múzeumi könyvtárakat, nemcsak *Bánk bán*ért, hanem azért is, mert még több történeti tárgyú drámát tervezett. De Harmos aligha olvasta egyiket is, különben nem maradt volna adós a felelettel, hogy ugyan miben hatott költőnkre épen Budai Ferenc, ki azt állítja, hogy az egész merénylet-históriát maga «*Bánk bán találta ki*, hogy maga mellé több gyilkosokat kaphasson és mások előtt gonosz cselekedetének valami mentő színt adhasson». De ha nem olvasta ezt Harmos a *Polgári lexikon*ban, Gyulai könyvéből is meggyőződhetett volna állítása képtelenségéről.

Az is «históriai tévedése a drámának» — úgymond Harmos (1910:260. l.) — hogy a költő a dráma átdolgozásakor Bánk feleségének, Adelájdnak nevét Müller—Csery elbeszélése után a spanyolosabb hangzású Melindára változtatta s őt a Constantia királyné kíséretében beköltözött Simon és Mikhál spanyol főnemesek hugával, a világszép Totával azonosította. Valóban így tett a költő (előszavából kitűnőleg ezúttal is igen tudatosan), mert ő azt a *Konrád-fia Benedictus Duxot*, aki Kézai szerint nőül vette a szépséges Totát,[2] azonosítja Bánk bánnal, a spanyol rokonságot pedig más «iromány»ban is megerősítve látván, műve átdolgozásakor sokszorosan beleszőtte a cselekvénybe, amivel a drámai összeütközéseket sokkal erősebb

[1] Ezt a drámában (II. felv. 2. jel.) Petur is tudja: «Egbert, az öccse (t. i. Gertrudé!) alig törölte le Fülöp királynak a vérét kezéről, s itt a seepúsi földet elnyeré».

[2] Kézai Simon a *Gesta Hungarorum Appendix*ének 61. §-ban többek közt így ír: «... sororem (Simonis etc.), nomine *Totam*, tam formosam et pulcherrimam, quod eo tempore vix in mundo sibi similis haberetur; *cui* quidem *Virgini Benedictus Dux, Conradi filius... est coniunctus*». Megerősíti ezt az a kettős (1202. és 1221. évi) királyi oklevél is, melyről alább még bővebben szólok. — A *Diesseni Monostor* följegyzése szerint is (id. Mátyás Flórián Századok 1907., 877. l.): «Berchtold videns comitissam quandam ungaricam *valde formosam*...»

hatásúvá tehette. Ezért örült annyira a rokonság fölfedezésének; a dráma első kidolgozásakor ugyanis valahogy kikerülte figyelmét a Kézai *Appendixe*.[1]

Igen ám, de Harmosnak, Acsády *A magyar birodalom története* c. munkáját (1903.) olvasgatva, «szemet szúrt» az a közlés, hogy Halics 1209-iki kormányzójának, «Korlát-fia Benedek, tehát szintén Benediktus, (sic!), erdélyi vajdának *halicsi krónikák szerint* a híres aragoniai szépség, *Tota volt a felesége*, tehát *ugyanaz*, ki Constantiával jött Magyarországba» stb. Azt azonban Harmos nem tudja (s talán Acsády figyelmét is elkerülte), hogy Pór Antal már tíz évvel azelőtt (1893.)[2] kétségbevonta, hogy az a Benedek, aki 1206—1209-ig erdélyi vajda volt, ugyanaz volna, mint az a Korlát-fia Benedek, ki 1202—3-ban volt erdélyi vajda. Ugyanakkor (1893.) Pauler Gyula is határozottan állást foglalt Acsády föltevése ellen[3]: «Hogy a volini évkönyvek Benediktje — úgymond — a Korlát-fia Benedek, a Tota férje, — *csak gyanítás*, mely azon alapszik, hogy abban az időben más ily jelentékeny Benedek nem szerepel»; megengedi, hogy — (mint a költő hiszi s Pór Antal is állítja)[4] — «*Bánk talán azonos Benedekkel*», de bizonyos, hogy «*Bánk nádort*, az összeesküvés egyik főemberét, *sohasem nevezik Benedeknek* s a volini évkönyv is megkülönbözteti a Benedictust és Bánkot». *A költő is így okolja meg eljárását*, midőn a dráma előszavában a Benedek és Bánk neveket azonosítván azt mondja: «*Minthogy Bánknak meg kell maradni és nem lehet Benedek*, ezért a többit (t. i. a többi szereplő nevét) is *a régi mód szerint* ejtem». (Petur, Mikhál stb.) Tehát csak kiejtésbeli különbséget lát a kettő között; mint újabban Pór Antal is.[5]

[1] Alig hihető ugyanis, hogy Katona, aki annyi történeti munkát olvasott, épen Kézai krónikáját ne ismerte volna, melyet Horányi nem régiben kétszer is kiadott (az első t. i. nagyon hibás és hiányos szövegű volt), de a «jövevény nemesekről» szóló *Függelék* 61. §-át, melyben a Constantiával bejött spanyol család történetét beszéli el, valahogy nem vette észre; most Horányi 2-ik kiadását (1782.) használia, mert *Konrád* gróf neve, melyre a költő az előszóban hivatkozik, az első kiadás szövegéből hiányzik.

[2] Pór Antal: *Az erdélyi vajdák sorozata a XIV. század végeig.* Erdélyi Muzeum X. köt. (1893.) 4. l.

[3] Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok korában.* II. köt. (1893.) 49. sz. jegyz.

[4] Pór A. id. h. 1893.: «A következő vajdáról, a *Korlát (Konrád)-fia Benedekről*, aki 1202—3-ban viselé e méltóságot és Imre királytól Martonfalvát kapta (l. alább), *azt tartom, hogy Boor nemzetségbeli híres Bánk bán*».

[5] Pór A. *Bánk bán Melindája.* Az Erdélyi Muzeum-egylet ... kiadv. VII. köt. (Kolozsvár 1890.) 492. l.: «Tudván tudjuk, hogy *Konrád*, Korrád, Korald, Korlád, *Korlát* egy nevet jelöl; azonképen, hogy Bene, Beke, *Benedek*, Benke, Bekcse, Benkó, *Bankó*, *Bánk* a latin Benedictus magyaros változatai.» (L. még alább a 13. lap 1. sz. jegyzetét.)

Íme tehát költőnk megint úgy tévedt, hogy «tévedését» az újkori történetírók sem kifogásolják, pedig Harmos szerint ez a fontos. Ő azonban tovább folytatja fontoskodásait, s «történeti tévedést» lát abban is (1910:261 l.), hogy Gertrud meggyilkolása «a királyi palotában történik», és nem is sejteti a költő, hogy *mely városban*, holott — úgymond — «*a pilisi erdőben, sátrában, vadászaton (?)* ölték meg a királynét». Igaz, hogy a *Chron. Metrorhythm*-ban így van: «*Campestri tentorio* (tehát nem az *erdőben)* regina necatur et *in Monasterio Plys* tumulatur.» (Id. Katona V. 198. l.) A *Képes krónika* nem említi a sátrat, de nyilván ott történtnek véli a gyilkosságot, mert a közelben: «in monasterio griseorum monachorum de Pelis tumulatur». Szó szerint így Thuróczi is (id. Katona V. 197. l.) De viszont Lambertus Leodiensis (id. Katona V. 222. l.) «Regina *in palatio suo* interficitur.» Dlugossnál is (u. o.), mikor Bánk az összeesküvőkkel «*in curiam regis* advenisset», itt ölték meg. De Fessler is, kinek munkáját mégis csak ismerhetné Harmos, azt mondja: «Die schändliche That wurde *in dem Zimmer der Königin vollbracht*». (Id. m. II. 417. l.) A költő tehát megint tudatosan járt el a gyilkosság helyének megválasztásánál, mert a *királyi palota* (mellékes, hogy melyik városban, de valószínűleg Ó-Budára kell gondolnunk) jobban megfelelt a drámai cselekvény színhelyéül, mint a *sátor*. Ebből különben (hogy újkori történetírót is idézzünk) Pór Antal azt következteti[1], hogy a gyilkosság szept. 28-án történvén, valószínűleg Esztergom környéke értendő, ahol voltak királyi szőlők, s így *szüreti alkalommal* (és *nem vadászaton*, mint Harmos gondolja) történt a vérengzés, azért vitte oda Gertrud a gyermekeit is.

S ennyi hiba és tévedés «megállapítása» után Harmos, miután Szalay Lászlóval is igazoltatta a költő nagy történeti tájékozottságát, végül (1910:261. l.) mégis megengedi, hogy «a *fődologban* a történelmi hűség legszigorúbb követelményeinek is megfelel *a mű. A dráma korhű*». Ez igaz, de ennek megállapítására a föntebbiek után Harmos nem illetékes. Aki akár ennek, akár az ellenkezőnek bizonyítására vállalkozik, annak nagyobb történeti készültséggel kell a munkához fognia és nem újkori történetírókból kell a régibb költők történeti hitelét vagy állítólagos tévedéseit megállapítania, hanem rendszeres vizsgálattal azt kell elbírálnia, hogy milyen források álltak a költő rendelkezésére műve írásakor s azokat hogyan használta fel költői céljai elérésére.

[1] Pór Antal: *Bánkbán Melindája*. Id. h. 504. l.

NÉPRAJZI SZEMINÁRIUM SZEGED FERENC-JÓZSEF TUD. EGYETEM

II.

A föntebbiekben a példák egész sorozatából láttuk, hogy Katona József dráma-költői céljaihoz képest mily tudatosan válogatott a források egymástól eltérő adataiban. Tehette ezt annál bátrabban, mert még az oly éles szemmel és elmével dolgozó történetírók is, mint Pray és Katona, az ellentmondó adatokat felsorolva és bírálva, alig mernek dönteni egyik-másik kérdésben — a hitelesség mellett. Pray azzal végzi vizsgálatát a királyné meggyilkolásának körülményeiről, hogy nehéz megállapítani az igazságot, azért az olvasóra bízza: «*quisque ut voluerit, arbitretur*». Katona István pedig kénytelen végül kijelenteni, hogy e történet körül annyi a homály: «*ut nec annus*, nec auctor, nec caussa, nec modus illatae necis facile constitui possit.» (Id. m. V. 203—4. l.) Bizonyos, hogy a költő e két történetíró nagy oknyomozó munkáit gondosan áttanulmányozta s az ott idézett vagy külön is kiadott krónikákból és oklevelekből alaposan megismerte a XIII. század első felének történetét s Gertrud meggyilkolása körülményeit, és ezek alapján alkotta meg drámája első (1815. évi) szövegét. Az a homály és bizonytalanság, mely a királyné meggyilkolását körülveszi, nagyon kedvező volt mind a dráma cselekvényének, mind a személyek jellemének kialakítása tekintetében. A krónikák legnagyobb része (az osztrák *Rímes krónika*, vagyis a latin szövegű *Chron. Metrorhyth.*, a németül író Mügelni Henrik, a *Képes krónika* s az ezt követő magyar történetírók egész Bonfiniusig, sőt ezen át Heltaiig) többkevesebb eltéréssel mind úgy adják elő Gertrud esetét, hogy ő játszotta egyik öccse kezére Bánk bán nejét, s e miatt szövetkezett ez, a királynét német udvarával együtt különben is gyűlölő elégületlen magyar urakkal annak megölésére. Más krónikák (pl. a marbachi, leobeni, salzburgi stb. évkönyvek) szerint Váradi Péter volt Gertrud gyilkosa, sőt némelyek szerint ő volt a sértett férj is; ismét mások (többféle évkönyv, az Alberik- és Theodorik-féle krónikák) csak általában, nevek említése nélkül a főurak német-gyűlöletét mondják az összeesküvés s a királyné megölésének okául.[1] (Sőt Endre is a pápához írt levelében.) Katona egybefoglalja a két főmotivumot: a Bánk nején elkövetett merénylet magán-sérelmét s a politikai elégületlenség okát, de

[1] Az oklevelekkel dolgozó legújabb történetírók is épen így eltérnek egymástól. Pauler (id. m. 1893.) Pétert tartja Gertrud megölőjének. Marczali (*Millenn. tört.* 1896.) a Bánk-monda mellett foglal állást, Karácsonyi id. művében viszont Bánk résztvett ugyan az összeesküvésben, de e miatt IV. Béla csak 1240-ben fosztja meg jószágaitól. (Simon bánt és az összeesküvés más részeseit már Endre 1214-be hasonlókép büntette.) *Mátyás Fl.* (Századok 1907.) mesebeszédnek tartja a férjes nők meggyalázását s pusztán az országnagyok émet-gyülöletében látja az összeesküvés és gyilkosság okát.

a küzdelemben jelentős szerepet juttat Peturnak is. Már az első fogalmazásban merészen bontakozik ki az igazi tragédia minden eleme, mesterművé azonban csak akkor lesz, midőn a kolozsvári pályázat eredménytelensége után újabb forrástanulmányai és Bárány Boldizsár barátjának bírálata alapján újra átdolgozza drámáját.

Az első fogalmazáskor Bánkról és családjáról csak annyit tud, hogy Bór-nemzetségbeli, előbb bán volt, most nádor, nejének nevét nem említik a krónikák, ő Adelájdnak nevezi; de a merénylet bűnét már akkor is Ottó nevéhez fűzte. Az átdolgozás előtt olvassa a Müller-Csery-féle elbeszélést, melyben szintén Ottó a merénylő s megtalálja itt a szép Melinda nevet. Aztán kezébe kerül Kézai krónikájának «függeléke», melyben nagy örömére megtalálja Bánk és neje igazi nevét s ez utóbbinak spanyol származását. Még nagyobb lehetett öröme, midőn az az «iromány» is kezébe került, mely nemcsak megerősítette Kézai adatait, hanem Benedek—Bánk és Tota—Melinda későbbi életviszonyairól is hiteles adatokat nyujtott. Ez az iromány II. Endre királynak egy 1221-ben kelt kettős oklevele[1], melyben átírja Imre királynak 1202-iki oklevelét. Ebben «Benedictus woyvoda», ki hű szolgálatai és kiváló katonai érdemeiért ez évben kapta Imre királytól Martonfalvát[2], most azt kéri tőle — hogy ezt a falut és Bojótot feleségének, nemes Tota asszonynak jelölvén ki hitbérül («pro dote ab ipso assignatas» sc. villas) — erősítse meg feleségét ezek örökös birtokában. Imre király készséggel teljesíti kedvelt hívének kérelmét s Constantia királyné kérelmére, mivel Tota, hazáját elhagyván, most is buzgó szolgálatában áll, megtetézi azzal, hogy Martonfalvának a királyi fiscust illető összes jövedelmeit is neki ajándékozza. Endre király később ezt a *Korláth-fia Benedictus Dux*-ot (Kézai is így nevezi), bár eleinte neki is nagy szolgálatokat tett, de utóbb a mágnások példájára («sicut frequentius Magnatum animos *ad diversitates sensuum contingit alterari*» mondja mintegy mentségére) — súlyosan vétett ellene, *száműzte s összes birtokaitól megfosztotta.* Totának azonban most (1221-ben) azon érdemén, hogy egykor elhagyván hazáját, szüleit és rokonait (nevöket nem említi az oklevél), Constantia királynéval Magyarországba jött s előbb neki, utóbb — Constantia távozása után — *Getrud királynénak is állandó*

[1] Közölve Fejér Gy. *Codex diplomaticus*ában Tom. III. Vol. I. Budae 1829. 316—320 l.

[2] Az adomány-levelet közli Fejér Gy. u. o. II. 395. l. «Villa Martini» (Mortunsdorf) a mai Nagy-Marton Sopronmegyében, «Villa Boioth» a mai Nyerges-Ujfalu (régi nevén Nyergedszeg) közelében fekvő hegyes-völgyes birtok, melyet Benedictus vajda már korábban bírt, de nyilván most nevezett *Bojóth*nak, mert felesége családjának spanyolországi főhelyét is így hívták, s mert a kies fekvésü hely valószínűleg emlékeztette öt hazájára.

társaságában, törhetetlen hűséggel, mindig nemes és tisztes szolgálatot tanusított, amennyiben időközben másnak adta volna is *egykor hitbérül kapott birtokát, most visszaadja* összes szabadalmaival együtt, minden pénzbeli váltság nélkül; sőt, hogy őt az ellene *felmerülő rágalom bármiféle fondorlataival szemben* («contra quaslibet emergentis calumpniae versutias») s bármi más támadás ellen mindenkorra megvédelmezze, nagyobb biztosítás végett *arany pecséttel* látja el a jelen adománylevelet.[1]

Első tekintetre megkapja figyelmünket a sejtelem, hogy Endre király ezen átíró oklevelében a Bánk és Melinda tragédiája lappang. A költő mindenesetre mély benyomások közt olvashatta. Mert az oklevél ugyan csak 1829-ben jelent meg nyomtatásban, de olvashatta kéziratban. Fejér György maga is jelzi, hogy az oklevelek megvannak a Széchenyi-gyűjtemény I. kötetében, s itt valóban máig is megvannak.[2] Ennek a gyűjteménynek (könyv- és levéltár) őre 1816 jan. 1-től fogva Horvát István volt, a régi oklevelek alapos ismerője, ki a fiatal ügyvédköltőt jól ismerte, sőt — midőn ez a kecskeméti ügyészi állásért folyamodott — 1820 márc. havában kelt bizonyítványában[3] igen melegen s úgy ajánlja őt, mint «kiváló figyelemre érdemest, mint a *nemzeti múzeumi könyvtárt látogatók közül is egyikét a legszorgalmasabbaknak és általa régtől fogva ismeretes egyént*». Akit Horvát István így ismert és ennyire becsült, annak bizonyára igen szívesen adott útmutatást a Széchenyi-gyűjtemény könyvei és kéziratai közt, sőt készségesen ajánlhatta, talán maga vezette Fejérhez, ki — a dráma átdolgozása idején — mint egyetemi tanár (1808—1818) még Pesten tartózkodott s már javában gyűjtögette a történelmi okleveleket; tőle tehát még olyan — drámája tárgyát érdeklő — okleveleket is kaphatott, melyek nem voltak meg a muzeumi gyűjteményben.

Katona József nagyon örvendhetett főkép Endre király 1221-iki kettős oklevelének, mely kiegészítette s hitelesítette a szintén jól értesült Kézai (udvari pap s királyi jegyző) adatait s igazolta a régi krónikák elbeszélését, melyek nyomán — már első fogalmazásakor — felépítette tragédiáját: íme az eddig hűséges Bánk bán bizonyára a nején ejtett merénylet miatt elkeseredve állt az összeesküvő mágnásokhoz;

[1] Ez az oklevél végleg eldönti azt a kérdést is, hogy ez a Korláth (Konrád)-fia Benedek az igazi s u. az, kiről Kézai is ír (ő a szép Tota férje is), nem pedig a kegyetlenségéről és kicsapongó életéről elhirhedt halicsi kormányzó; ha ez volna, Endre azt egyéb bűnei közt bizonyosan megemlítette volna.

[2] Fejér Gy. jelzése: «Ex originali membrana Sanctioris Tabularii Augustae domus. *Collect. Széchenyianae* T. I. p. 225. squ.» Mai múzeumi jelzése: *Quart. Lat. 1280. 1. sz.*

[3] Közli Miletz J. *Katona családi élete* 1886. 67—8. l.

ennek mentegetése, viszont Tota magasztalása s a «rágalom» említése mind a történteket igazolja, kétségtelen tehát — úgy hiszi — hogy a *Benedek woyvoda, utóbb dux* és *Bánk bán* ugyanaz a név és személy.[1]

Az 1221-iki oklevélben nincs megemlítve, mikor történt «Benedictus dux» számüzetése és birtokaitól való megfosztása; de abból, hogy Tota birtokai már mások kezén voltak, mégis több év elmulását kell föltennünk. Hogy Tota csak ekkor (1221.) kéri vissza hitbérül kapott birtokait, mintha azt sejtetné, hogy férjét elkísérte a száműzetésbe (az összeesküvők némelyike a királyné megölése után Lengyelországba menekült) vagy annak megkegyelmezése, esetleg halála után[2] az elégületlenek ösztönzésére kérte volna birtokai visszadását.[3] Annyi bizonyos, hogy a király feltűnő készséggel tesz eleget Tota kérelmének, s mintha a két királyné körül udvarhölgyi minőségben teljesített hűséges és nemes szolgálatainak kiemelésével akarta volna jóvátenni s feledtetni az asszonyi becsülete ellen a *királyi udvarban* elkövetett merényletet, melynek esetleg még ezután is fölmerülő pletykáit — növédő lovagiassággal — rosszakaratú «rágalom»-nak mondja.

Mindezek tudása, ha lényegében nem változtatta is meg a költő eredeti koncepcióját, fontos módosításokra adott alkalmat. A dráma első fogalmazásában Bánk neje, a német nevű (s talán német származásúnak is képzelt) Adelájd, mélyen érzi ugyan szégyenét, de nem hal meg; az átdolgozott drámában a büszke s világszép spanyol főúri hölgy sokkal mélyebben érzi sérelmét, szemérmes ártatlansága tudatában szokatlanul éles hangon tesz szemrehányást a királynénak, s midőn Bánk kételkedik hűségében, sőt megvetését érezteti vele, lelke egyensúlya meginog és beleőrül lesujtó szégyenébe. Így lesz Melinda a női hűség s a családi élet tisztaságának mártirja, ki ennek

[1] Pór A. id. értekezése 497. lapján valószínű föltevéssel írja: «Benedek szlavón bán ekkor (1209) kezdette magát a tótoknál divatosb Banko vagy Bánk névvel szólíttatni, már csak megkülönböztetésül is, mivel az erdélyi vajdát szintén Benedeknek hítták.» Endre királynak ekkor (1208—9) kelt oklevelei (L. Karácsonyi J. id. m.) végén az egyházi és világi méltóságok felsorolásaiban is meg vannak különböztetve: «*Bancone Bano, Benedicto Woiwoda existentibus*».

[2] Endre 1217-ben már úgy szól róla, mint «fidelis jobbagio noster Banco, tunc temporis palatinus»; 1217-ben ismételve mint «bán»-t említik az oklevelek. *Cod. dipl.* III-I. 226. *Széchenyi-gyűjt.* id. h. 213. l. (régi sz.) Bánk még 1221-ben is hivatalt visel. (L. alább.)

[3] Az Arany-bulla (1222.) 12-ik pontja kétségkívül mint régi sérelmek orvoslását iktatta törvénybe, hogy az *elhaltak nejei* (még ha férjök halálra ítéltetett vagy párbajban esett is el) «*hitbéröktől meg ne fosztassanak*». Ezt mint méltányos és jogos kívánságot az elégületlenek bizonyára már előbb is hangoztatták, Endre 1221-iki oklevele is azt mondja indítóokul: «prout ordo iuris ac rigor iustitiae nos compulit».

megsértését ép elmével nem élheti túl.[1] Ez nagyban fokozza Bánk gyilkos szándékát a királyné ellen, midőn pedig a nyomorult Ottó bérencei megölik, Bánk lelkét ez végkép megtöri, s tragikuma még teljesebbé lesz, mikor a királynét ártatlannak mondják a merénylet előkészítésében.

Bánkot némely krónika Gertrud megölése után egész nemzetségével együtt kiirtatja — nyilván Zách Feliciánnal keverve össze Bánk történetét. De a költő Katona István történelméből tudta (s ez átment a történeti köztudatba is), hogy Bánk Gertrud megölése után életben maradt; néhány évig (1213—1217-ig) neve nem szerepel az oklevelekben, de utóbb kegyelmet nyervén, néhány évig (1217—21.) ismét országos főtisztségeket viselt.[2] Ezért már a dráma első kidolgozásában sem halt meg.[3] Az életben-maradást megerősítve látta a költő Endre 1221-iki kettős oklevelében is, amennyiben «Benedictus dux» — Bánknak kegyvesztetten kellett az udvarból távoznia. De a drámai hős vétsége súlyosabb megtorlást kívánt: Bánk életben marad, de erkölcsileg megsemmisül. Így a költő nem ütközött össze a történelmi hagyománnyal (későbbi élete már nem a költeménybe, hanem a történelembe tartozik); annyi bizonyos, hogy az országos elégületlenség miatt, melynek főoka épen Gertrud volt, Endre király Pray szerint *nem akarta*, Fessler szerint *nem merte* halállal büntetni; ezt az V-ik felvonás végén rövid magán-beszédében a király is megvallja: «Magam *büntetni nem tudtam, nem mertem is!*»

A drámának majd minden lapja tanuskodik arról, hogy a költő mily ügyesen fel tudja használni olvasmányainak legkisebb adatát is a cselekmény egyes mozzanatainak szövésében vagy a személyek jellemzésében. Ilyen pl. Gertrudnak Ottóhoz

[1] Pór Antal: *Bánk Bán Melindája* c. értekezésében az adatok önkényes kiszínezésével olyan «ledér» asszonynak festi Melindát, aki nemcsak Berchtholddal, hanem talán Eckberttel is «bünös viszonyt folytatott», s ezért a «közmegvetés lett a büntetése». Az öregedő Bánk bánt is rövidlátó pipogya embernek rajzolja, ki már későn tudja meg felesége hütlenségét és semmit sem mer tenni. Felesleges mondanunk, hogy Pór a történeti adatoknak ilyen magyarázatával egyedül áll egész irodalmunkban.

[2] Egy 1217-iki oklevél záradékában: «Jula Palatino comite, *Bancone Bano* . . .» (Közli Katona V. 252. l. utóbb *Cod. dipl.* III—I. 226. l.) Ugyanez a két aláírás van egy «Alexander Pincernarum Magister ügyében» szintén 1217-ben kelt oklevélen. (A *Széchenyi-gyűjt.* id. köt. 213. régi lapon 10. sz. a. — Egy zágrábi egyházi adomány-levélen 1221-ben: *Bancone* curiali comite regis et comite Albensi». (Közli Katona V. 351—3. l. utóbb Cod. dipl. III—I. 322. l.) Ugyanígy egy 1221-iki kisebb adomány-levélen. (*Cod. dipl.* III—I. 323. l.) A költő tehát a dráma első fogalmazásakor már *Katona történelméből* tudhatta Bánk 1217. és 1221-iki szereplését.

[3] A dráma első fogalmazásának nem rég előkerült kézirata a végén csonka s mintegy 3—4 oldal hiányzik a befejezésből, de a király már itt úgy nyilatkozik, hogy *kész mindenkinek megbocsátani.* (L. Császár. E. kiad. id. k. 313. l.)

intézett beszéde (1821 : I. 37.), mely már az első kidolgozásban megvan: «Magam készíték útat, mivel *beteg Testvérem' megvidámítása volt Késztetőm*» stb. Ez a *Chron. Metrorhyth.*-ra mutat mint forrásra (id. Katona V. 198.): «Colocie praesul inflammatur et regine suggerit, quod, ni pociatur Banci viri nobilis uxore, *tristatur et anxictatibus male moriatur.* Regina *quid faciat?* rumpere consternatur ducta muliebriter, *fratrem medelatur.*»

Ilyen alább (1821 : I. 46.) Biberach beszédében az a hely, midőn tanácsot ad Ottónak: «Eredj utána (t. i. a királyné után), kérj engedelmet, mond(d), hogy *sokat* hallottál a' *Magyar feleségek ál(l)hatatosságáról . . .*» stb. Ez csak a 2-ik kidolgozásban van meg s nyilván Fessler hatása, ki (id. m. II. 417. l.) azt mondja: «*Der Tyroler Gast* (t. i. a két ifjabb testvér: Ottó és Heinrich egyike, aki beleszeretett Bánk szép nejébe), *den nationalen Zug des Ungrischen Frauenvolkes, Keutschheit und eheliche Treue, zu leichtsinnig beachtend . . .*» stb.

Az V. fvban pedig, midőn hírül hozzák, hogy Melindát Ottó ölette meg, Endre így sóhajt fel (1821 : V. 137.): «Mindenütt *Ottó! az, a' kit én olly' annyira szeretni kéntelen valék, kiért szintén alattvalóim' gyűlölésit vontam magamra . . .*» Ez tulajdonkép Berchtoldra vonatkozik, kinek bűneit — mint láttuk — a költő tudatosan viszi át Ottóra; a hely forrása pedig Endrének 1214-ben a pápához írt levele (id. Katona V. 212. l.): Archiepiscopus Colocensis «*ob eius vehementem affectionem* et promotionem super alios *fere totius regni nostri maiorum et minorum odium incurrimus*» etc.

A mellékszemélyek közül *Izidórát* a költő úgy szerepelteti a drámában, mint a thüringiai küldöttséggel jött *Bendelebeni Egenholf lovag* özvegyének, a kis Erzsébet hercegnő leendő gondviselőjének *Berthának leányát*, ki nemcsak származására, (1821. IV. 87. l.) hanem arra is büszke, hogy ő a királyné «barátja». (1821 : ,III. 67.) Mindkét adat a költő jellemző adaléka. — *Myska bánról* «a' Királyfiak' Nevelőjéről és fiáról *Solom mesterről* oklevél bizonyítja[1], hogy Endre király birtokadománnyal hálálta meg nekik Béla királyfi megmentését. Sőt a *Tiborc* név is előfordul egykorú oklevelekben, mint *Tibortius* mosonyi comes neve. — Még akik tényleg nem szerepelnek, csak nevök említtetik a drámában, mint *Román*, *Micislavic*, *Jerindo di Veglia* (II. fv. 2. j.), *Pontio di Cruce* (V. fv. 2. j.), ezek is mind történelmi személyek.

Mindezek csekélységek, de együttvéve olyan lelkiismeretességre mutatnak s a történelmi hagyományoknak olyan tiszteletét bizonyítják, melyhez foghatót történeti anyaggal dolgozó költőink között csak a legnagyobbaknál találunk.

[1] Fejér Gy. *Codex dipl.* III—I. 181. l. Az adomány-levél 1214-ben kelt.

A történeti hitelnek ilyen — hogy úgy mondjam — adatbeli külsősége azonban még korántsem elég a történeti korhűséghez, mert ennek voltakép a költői cselekvényben, a szereplő személyek jellemzésében s a dráma egész levegőjében kell megnyilatkozni. S Katona *Bánkbán*-ja úgy van megalkotva, hogy — mint valami szövevényes szerkezetű gépnek alkatrészei — mind mozgásba jönnek a főcél érdekében, jellemei valószerű alakok, kiknek erényekből és gyöngeségekből vagy épen bűnökből font idegszálai következetesen működnek s általános emberi, faji és egyéni tulajdonaik szerint mind különbözőek ugyan, de úgy cselekesznek és beszélnek, mint az adott körülmények között a XIII. század emberei cselekedhettek és beszélhettek.

Különösen érdekes e tekintetben *Petur* alakja s a II-ik felvonás egész 2-ik jelenete az összeesküvők tanyáján, Petur házában. Nagyjában megvolt ez az első fogalmazásban is, de a dráma átdolgozásakor oly lényeges pótlásokat és módosításokat végzett rajta a költő, hogy Petur jellemzése s az a főjelenet igazán remekké csak ekkor lett. Azt már fentebb említettem, hogy a királyné pazarlásának jellemzésére (Sz. Erzsébet életrajza alapján) elmondatja Peturral, mennyi kincset adott a thüringiai küldöttségnek. Alább, midőn Bánk igyekszik a királyné iránti gyűlöletét mérsékelni, Petur azt feleli, hogy «rabló királyné» neki nem kell (olyan t. i. aki elveszi a magyarok birtokait s idegeneknek adja) és — az első fogalmazásban — ezzel toldja meg szavait:

> Ha századok folyása' múlva még
> élnék, midőn talán törölve már
> Bölcsebb okokból az Arany Szabadság
> el volna, — egy kukkot se szóllanék.

Ez — az Aranybulla záradékának eltörlésére (1687) való célzás — itt olyan anachronizmus, aminek helytelenségét a költő — úgy látszik — mindjárt érezte, mert jegyzetet füzött hozzá: hogy a Bulla Aurea előtt is (ennek Exordiuma szerint) már oly nagy szabadsága volt a nemességnek, hogy csak ennek megerősítését kérik. A dráma átdolgozásakor tehát ennek értelmében így módosítja a fentebbi sorokat:

> Meg kell erősítenie (t. i. Endrének) régi, szent
> első királyunktól kitett szabadság-
> béli Jussainkat; vagy ha megmutatja,
> hogy a' Hazám' boldogságán segít
> ezen Szabadság eltörlése, — egy szót
> se szólok stb.

Így mindenesetre korszerűbb a hely, mert a lázongók egyik követelése már a királyné megölése előtt az lehetett, hogy e szabadságlevél kiadásával biztosítsa magát a nemesség az egyre növekvő jogtalanságok ellen.

Legfontosabb azonban az a betoldás, mely a jelenetnek ezt a részét a dráma legszebb lapjává tette. Az első fogalmazásban ugyanis, mikor Bánk hiába próbálja csitítani Peturt, de párthívei már ingadoznak, *Petur ott akarja őket hagyni* s végső elkeseredésében Bánk «hová?» kérdésére ezt feleli:

> . . . Pokolba! hogy szegény
> lelkem halálra rángatódzva, a'
> bilincseit nyelő Hazámnak el
> holt tagjain *magamnak egy akaszto*
> *fát készülök mindgyárt emelni fel.*

Ekkor már hallatszik az őr szava: Biberach jön stb. Az átdolgozáskor *nem ő megy el hazulról*, hanem *párthívei készülnek őt otthagyni*, s ekkor így szól hozzájuk:

> Nem kényszerítelek, — *magam is tudok*
> *hóhérja lenni azon útálatosnak!*

Erre a fenyegetésre már Bánk türelme is elfogy, s Peturnak, mint «haza s felségáruló»-nak láncokba verésére ad parancsot. Petur egyszerre kiesik szerepéből s a király teljes hatalmú helyettese előtt leborúlva csak annyit mond: «Királyom!» — Nem gyáva meghunyászkodás ez, hanem a legmélyebb loyalitás. Bánkot is meghatja a nyakas kuruc hódolata: elérzékenyülve vonja keblére s aztán emlékezteti a testvér-háborúra, mikor Imre király Peturt, mint a pártos Endre hívét jószágvesztésre ítélte s Bánkhoz menekülve együtt mentek atyja sírjához stb. Mindnyájan megbékélnek s Bánk jogos büszkeséggel mondja:

> Oh Endre! győzedelmeskedj te bár
> országokon: de illyen győzedelmet,
> mint Bánk neked nyert most, nem nyersz soha!

Az új átdolgozás szerint csak itt hallatszik az őr és Biberach szava a «Melinda» jelszóval, mely aztán egyszerre megváltoztatja a helyzetet.

A Petur korábbi pártos voltára vonatkozó adatot a költő valószínűleg Endre 1221-iki kettős oklevelében vette, Korláth-fia Benedek esetét átvivén Peturra s igen kitűnően felhasználva az ő és Bánk jellemzésére. A krónikák egy részében mindössze annyit olvasott Peturról, hogy ő volt az összeesküvők egyik főembere, ki megölte a királynét, az udvari nép pedig nyomban felkoncolta. Az első és harmadik adatot megtartotta, de a gyilkosságban Peturt csak a szándékig juttatta, mely azonban oly módon nyilatkozik meg viselkedésében, hogy a drámában mindenki őt gyanusítja a tett végrehajtásával.

Peturhoz és Korláth-fia Benedekhez hasonló vérmérsékletű s hangos szavú elégületlen magyar főúr nemcsak a királyné

meggyilkolása előtt, hanem — mint Endre 1221-iki okleveléből is kitűnik — azután, az Aranybulla kierőszakolása előtti években — több is volt a fő- és köznemesség soraiban, s midőn Katona ezek tulajdonait összefoglalja Peturban, nemcsak a XIII. századi, hanem a későbbi századok elégületlen magyarjának típusát alkotta meg — mint ezt már Gyulai oly kitűnően jellemezte. Petur idegen-gyűlölete azonban oly szenvedélyes, haza- és szabadság-szeretete oly heves, s még loyalitása és vallásos érzülete is oly mélységes, hogy e tulajdonok mint egyéni vonások különböztetik meg társaitól. Az ő inkább törni mint meghajolni kész, keveset fontolgató, elszánt természete, melyet csak egyszer s csak pár pillanatra mérsékelt valamennyire az ellágyulás (kevéssel utóbb restelte is ezt) — lesz a végzete s végül a más bűnéért kell lakolnia. Így egyezteti össze a költő a krónikás adatot a maga felfogásával a drámai küzdelem érdekében.

Nagyon érdekes továbbá a II. felv. 2. jelenetében s az V. felvonásban a *nemesség és királyság egymáshoz való viszonya*, különösen a megkoronázott királlyal szemben. Ahogy ezt Katona Petur és Bánk nyilatkozataiban jellemzi s a drámai cselekvény ható elemévé tudja tenni, az nemcsak dramaírói nagy tehetségét, hanem mélyen járó történelmi tanulmányát is igazolja, s ezzel nagymértékben hozzájárul a dráma hű korrajzához.

Mindjárt a vitatkozás kezdetén mondja Petur e sokszor idézett szavakat (II. fv. 2. jel.):

> *Mi a királyt imádjuk*, ám de egy
> Endrében — egy férfiú királyt imádunk...
> *Görög, Gubás, Bojár, Olosz,*
> *Német, Zsidó, nekem — mihelyst fejét*
> *a' Korona diszesíti, mind egy az,*
> *mert szent előttem a' Királyom...*

De Bánk csítítja s el akarja tőle vonni pártos társait azzal a figyelmeztetéssel, hogy:

> — előbb való a' Hit parancsolatja:
> *Istennek a' Kenettje egy Királyi Felség!*

(A bibliai eredetű fölkenés a szentelt olajjal ma is egyik actusa a koronázás szertartásainak.)

Mikor Bánk királyi parancs-szavával megadásra bírja Peturt, emlékezteti őt a bujdosása éjjelén atyja sírjánál mondott szavaira

> ...Igazad vala
> Atyám: *az Isten nem segít soha*
> *felkent Királyok ellen!*

Midőn utóbb a király gyorskezű udvarnokai puszta gyanúból megölik Peturt, ez — mint hírül hozzák — utolsó szavaival

is megátkozta a királynét s ennek ismeretlen, «alattomos» gyilkosát, de *a királyt és a hazát* áldotta. Bánk pedig, midőn más ajánlkozó híján maga Endre király akar vele párviadalra kelni, így utasítja ezt vissza:

Királyom! én veled nem harcolok!
Szent vagy te én előttem, — Istenem
s Hazám után a' legszentebb!

Végül a király maga is panaszkép említi, hogy ő mint istenített király nem engedhet szabad folyást fájdalmának (miként Bánk Melinda holttestének láttára) s így sóhajt fel:

Én Isten vagyok lenni kéntelen,
azonban Ember' lennem nem szabad...

Ez az imádatos hódolat, mely a fölkent és megkoronázott király személyét szentnek tartja, sőt isteníti, bármely nemzetnek, akár a lenézett gubás halicsi népnek, akár a megvetett zsidófajnak fia volna is; s az a mély vallásos hit, hogy «a fölkent királyok ellen az Isten nem segít soha»: a XIII. század elején (1213.) első tekintetre anachronizmusnak látszik. De nem az. A «szent korona» közjogi elmélete ugyan csak e század folyamán fejlődik ki s a következőben válik teljessé, de a krónikák és oklevelek egyaránt arról tanúskodnak, hogy e fejlődés már a XII. század végén megindult.

A koronázás a királyság első századaiban nálunk is csupán egyházi szertartás volt, de középkori felfogás szerint ezzel történt a királyi uralom ünnepélyes átvétele. Az a kegyeletes tisztelet, mellyel a magyar nemzet koronaszerző és országszervező első szent királyának nemcsak emléke iránt, hanem — az Aranybulla (1222) bevezetéséből és 1. §-ból kitűnőleg — intézkedései s a tőle kapott jogok és kiváltságok iránt is viseltetett, idővel átterjedt magára a koronára is, nemcsak mint történelmi becsű, drága ereklyére, hanem mint az uralkodói hatalom jelvényére, melyet nyilván a szent királyok emléke s a koronában rejlő misztikus erő miatt kezdenek utóbb «szent»-nek nevezni. Akinek a fejét ez a korona ékesíti, az — mint Petur mondja — még ha nem a magyar nemzet fia volna is, nemcsak díszt és fényt nyer attól, hanem az uralkodás hatalmát is az biztosítja neki, s személyének a köteles hódolatot, még ha oly gyenge s erélytelen uralkodónak bizonyulna is, mint II. Endre. Imre királynak már e közfelfogás miatt volt bátorsága fegyvertelenül, pusztán vesszővel kezében, átmenni pártos öccse táborába, s itt őt hívei ellenállása nélkül elfogni; ezért koronáztatta meg (mint ahogy atyja III. Béla őt, ő is) fiát III. Lászlót, hogy ezzel biztosítsa számára az uralkodás jogát, s követték példáját II. Endre és IV. Béla is, kik szintén kiskorukban koronáztatták meg elsőszülött fiaikat,

nehogy a szabad király-választás jogán, mint régebben többször, az elhúnyt király nagykorú öccsét ültessék a trónra.

A koronázás voltakép attól kezdve lesz közjogi jelentőségű, midőn a király nemcsak az egyház kezébe tesz esküt, hanem a nemzet jogainak és szabadságainak sértetlen megtartását is esküvel fogadja. IX. Gergely pápa oklevele[1] szerint már II. Endre tett ilyen alkotmánybiztosító esküt; de mivel IV. László az ilyen koronázási esküre mint *ősei szokására* hivatkozik[2], valószínű, hogy nemcsak közvetetlenül előtte uralkodó ősei, hanem már a görög udvarban nevelkedett őse, III. Béla tett először ilyen esküt (bár ennek nincs írott nyoma), mert sokan annyira bizalmatlanok voltak iránta, hogy az esztergomi érsek vonakodása miatt, pápai engedéllyel a kalocsai érsek koronázta meg. — Ugyancsak a XII. század végétől kezdve mind sűrűbben fordulnak elő a királyi oklevelekben olyan kifejezések, melyekben a *király személye* mindinkább háttérbe szorul s helyébe a megszemélyesített *korona lép*. Endre király Gertrud megölésében is a «*királyi korona meggyalázását*» látta[3], az Aranybulla 31. §-a pedig arról intézkedik, hogy a nemesség «*a királyi koronának* tartozó engedelmességet meg ne tagadja». Így lesz a szent korona a későbbi fejlődés során lassankint a magyar haza és nemzet személyesítője s egyben minden közhatalom és jog forrása.

A *Bánk bán* költője tehát, midőn a szent korona és ennek jogos viselője iránt már az előbbi században egyre jobban kifejlett mélységes hódolatot a drámában oly nyomatékosan fejezte ki, ezúttal is a «kor lelkét» a nemzeti közfelfogást és közérzületet szólaltatta meg. Tehette ezt annál inkább, mert ha nem ismerhette is az azóta előkerült oklevelek adatait, csupán a Katona Istvántól közlött s a Széchenyi-gyűjteményben talált oklevelekből, a *Corpus juris*ból s egyéb közkézen forgó történelmi és jogi munkákból alaposan megismerhette e kort s talált bennük, ha nem is mindig egykorú, de régi korokra mutató adatokat.

A drámából idézett helyekre közvetetlen forrása minden valószínűség szerint Bonfini munkája volt. Ennek egyik helyén[4] Gara Miklós nádor özvegye, miután fiai Zsigmond királyt elfogták és börtönbe zárták, többek közt így kérlelte őket: «Vos cum paternis inimicis miseri coniurastis, *in sacrosanctum regem* iniecistis manus, coniecistis in vincula . . . Recordor equidem patrem vestrum saepe haec dicere solitum: *coronatum sacro diademate regem, etiamsi bestiis comparari posset, numquam*

[1] Kovachich M. *Vestigia comitiorum* etc. 1790. 82. l.
[2] Fejér Gy. *Cod. dipl.* V—II. 258. l.
[3] Már Katona István közli id. m. V. 204. (később *Cod. Dipl.* III—I. 152. l.): «*ad dedecus et opprobrium coronae regiae* conspirantibus» etc.
[4] Bonfini id. M. Liptiae 1771. Decad. III. Lib. II. 389. l.

tamen sine magno scelere laedi posse.» A fiúk hajolnak anyjuk kérelmére, szabadon bocsátják Zsigmondot, ez viszont megesküszik, hogy nem bosszulja meg rajtuk sérelmét.

Ugyancsak Bonfini[1] a Mátyás király ellen szőtt 1471-iki összeesküvés alkalmával, midőn a kalocsai érsekkel és a nádorral együtt már csak néhány főúr és főpap volt a király pártján (a többi mind a lengyel király fia mellé állott), az «okossága és hosszú tapasztalatai miatt méltán bölcsnek tartott» Országh Mihály nádor többek közt így szólt a pártos urakhoz. «*Quemcunque sacra Corona coronatum videris, etiamsi bos fuerit, adorato et pro sacrosancto rege ducito et observato.*»

Ez a két idézet, ha durvábban is, szembetűnőleg ugyanazokat a gondolatokat fejezi ki, melyeket a költő Petur és Bánk szájába ad.

Bonfinit idézve Katona megjegyzi Historiájában[2]: «Hanc fere sententiam *a pluribus subinde repetitam fuisse novimus*». Ilyen ismétlésből csak két, egymással összefüggő helyet idézek: egyik Pethő Gergely krónikájának 1702-iki bécsi kiadása, melyet gróf Kálnoki Sámuel erdélyi udvari kancellár adott sajtó alá. Ebben a 83. lapon Nb. jelzéssel szószerint idézi Bonfini munkájából Országh Mihálynak föntebbi szavait («Quemcunque . . . observato».) A másik kevésbbé ismert idézet az, melyet a tudós Telekessy István, II. Rákóczi Ferenc kedvelt egri püspöke, az ónodi országgyűlésen az ország sátrában mondott, midőn a Habsburg-ház trónfosztása került szóba. Mivel Telekessy — méltósága szerint — elsőnek írta alá a detronizáló végzést s e miatt utóbb üldöztetésnek volt kitéve, a maga igazolása végett a primáshoz, a bécsi nuntiushoz s a római pápához írt felvilágosító és tiltakozó jelentéseken kívül a még dunántúli papsága idejéből jól ismert herceg Esterházy Pál nádorhoz is írt egy bizalmasabb hangú magyar levelet,[3] melyben ekkép adja elő a maga szereplését és beszédét: «Mivel én — úgymond — nem voltam a rozsnyóbányai gyűlésben, akarnám tudni, mit fog használni annak a detronisatiónak solennitása, hiszen eléggé detronizáltuk, mikor ellene fegyvert fogtunk (in *plurali* köllött már akkor szólani.) Továbbá miután én effélét soha nem láttam, de olvastam, *a mi eleink mint megbecsüllötték a magyar szent koronát és azzal a megkoronázott személyeket*, előhoztam. Például említettem Ország M. nádorispán mondását, melyet Bonfinius decade IV. lib. 3. Kálnoki Sámuel könyvében 1471. citál ezen szókkal: Dicta Michaelis Ország palatini ad coniuratos: Quemcunque . . . .

[1] U. o. Decad. IV. Lib. III. 597. l.
[2] Id. m. Tom. VIII. ord. XIV. 1792, 519—20. l.
[3] Fogalmazványa közölve: *Adalékok az egri egyházmegye történetéhez.* IV. köt. 1908. 488. l.

etiamsi bos sit . . . observato. (Telekessy itt teljesen idézi O. M. szavait.) Ezeket mondván, többet is mondok vala, de szokása szerint Bercsényi Uram miatt nem mondhatok.»

Telekessynek ezt az újabban előkerült beszédét a költő természetesen nem ismerhette, sőt akkor a Rákóczi-fölkelés történetét is csak hézagosan. De Bonfinitól Pethőn át Katona Istvánig jól ismerte azokat az idézeteket, melyek a szent korona s a koronás király ősi megbecsüléséről szóltak, s amelyekből joggal következtetett arra, hogy ez már II. Endre korában is közérzés volt. A költőnek e feltevését, mint láttuk, egykorú oklevelek is igazolják.

Íme, ilyen forrástanulmányok után, ilyen tudatos munkával és költői intuitióval alkotta meg Katona József — több mint száz évvel ezelőtt — *a máig is legjobb magyar nemzeti tragédiát*, aminek érdemét sem esztétikai álokoskodással, sem történelmi tájékozatlansággal nem lehet tőle elvitatni.

BADICS FERENC.

GYULAI PÁL LÍRAI KÖLTÉSZETÉNEK FEJLŐDÉSE 1858-TÓL 1909-IG.[1]

I.

A virágzás elbűvölő látvány, de csak ígéret, míg a gyümölcs már betöltött élethivatás. Eső, napfény egyaránt szükséges ahhoz, hogy a virág gyümölcsbe szökkenjen. Így érleli a lírai költészetet is a fájdalom és boldogság, a küzdelem és elmélyedés. Ezt hozta meg Gyulai lírai költészetének a fejlődés harmadik korszaka.

Nagy valóságok, életreszóló elhatározások jelölik ki ezt a kort a költő életében. A szerelem, mely a kor élén 1858-ban Gyulai lelkét elfoglalta, többé nem a képzelet játéka, hanem a felelősség teljes átérzése. Épily valóság a családi boldogság öröme, majd 1866-ban a szép lelkű nő elhunytával a vesztés fájdalma. Mily határozott az életcél is, mely az önkényuralom megroppanásával a férfiú tettvágyának ád irányt! A politikai ábránd elveszti Gyulai előtt minden becsét, annál valóbb értéket jelent szemében az az államférfiúi gondolat, mellyel Deák Ferenc akarja az ellentétes erőket összeegyeztetni. Így a kiegyezés befejezése, a hatvanas évek vége, épúgy korszakot határol Gyulai életében, mint a magyar nemzet történetében.

A tizenkét év lesujtó és fölemelő mozgalmaival nem kedvezett úgy az egyéniség romantikus elemeinek, mint a szabadságharcra közvetetlenül következő időszak. A köd, mely a világosi katasztrófából nehezedett a magyar közéletre, szabadabb, merészebb játékra csábította a költő kedélyét és képzeletét. Gyulai lírája az ötvenes években még csupa gomolygó vágy, titkos sejtelem, komor merengés, mikor elbeszélő költészete már a valóság művészi lenyomatának látszik. Csak az ötvenes évek végén s a hatvanas években bontakozik ki a lírai költő egyénisége teljesen; ekkor a sejtelmes vágyat az élmény, az álmodozást a megfigyelés váltja fel.

Átalakult Gyulai körül a politikai élet is, s a nemzeti kiábrándulást nyomon követte az irodalmi ízlés változása.

[1] A tanulmány első fele *Gyulai Pál lírai költészetének fejlődése 1842-től 1858-ig* címmel az IK.-nek 1922-ik évi folyamában a 6—26. lapokon jelent meg.

A költészetet s a műbírálatot mindinkább a valóság szelleme hatotta át. A külföldi irodalmi hatások is a realizmust erősítették a romantikával szemben. A valóság tisztelete már egész hódító erejével jelentkezett Arany János és b. Kemény Zsigmond költői alkotásaiban. Jókai ugyan még nem ismert lehetetlenséget regényeiben, de képzeletének merészségét ő is a részletek pontos rajzával ellensúlyozta. A költészet és politika összhangját bizonyítja Salamon Ferenc is, mikor szoros kapcsolatot fedez fel a vezető irodalmi párt józansága s a Deák-párt eredete között.[1]

Az irodalmi közszellem átalakításában maga Gyulai játszott vezető szerepet kritikai munkásságával. *Katona József és Bánk bánja* című akadémiai székfoglalója elsősorban a költői felfogás történeti és lélektani igazságának szerzett elégtételt. Vörösmarty életrajza pedig a realizmus legfinomabb eszközeivel mutatta meg, mint alakult ki Vörösmarty rendkívüli költői egyénisége a kor politikai és irodalmi viszonyaiból.

Mindazáltal első pillanatra úgy tetszik, mintha Gyulait a valóság nem vonzaná annyira, mint a romantika, mintha az 1858-tól 1870-ig terjedő kor Gyulai lírai költészetének fejlődésében nem volna oly termékeny, mint a megelőző nyolc év. A látszat azonban egyben-másban kiigazításra szorul. Ha Gyulai a hatvanas években kevesebb lírai költeményt írt is, már 1869 tavaszán hozzáfogott *Romhányi*jához, mely lírájának szinte művészi foglalata.[2] Másrészt e korban takarékosabban bánt költői tehetségével, szigorúbban bírálta meg költői eszméit, ritkábban indult csalóka hangulatok lidércfénye után, úgyhogy költeményei közül kevés követni való akadt.

Az egységes hatást egyébként megzavarta az, hogy költeményei különböző helyeken jelentek meg: majd a Kisfaludy Társaság Évlapjaiban vagy Arany Koszorujában, majd a Vasárnapi Ujságban vagy a *Részvét könyvé*ben, majd a Nővilágban, vagy a Gombostűben. Csak a korszak végén határozta el magát Gyulai összes költeményeinek összeszedésére, úgyhogy gyűjteménye 1869 decemberében hagyta el a sajtót.[3] Itt már egészen határozottan érvényesültek a lírai egyéniség körvonalai. Különösen híven tüntetik fel a fejlődésnek majdnem minden változatát az 1858-tól 1870-ig írt lírai költemények, melyeket a költő szinte változatlanul illesztett gyűjteményébe.

A fejlődés harmadik korszakának emlékei — úgy, amint sorrendjüket maga a költő állapította meg — a következő költemények: 1. *Marihoz.* (1858.) 2. *Ez a kis lyány. . .* (1858.)

[1] Salamon Ferenc: *Irodalmi tanulmányok*, I. 1889. IX. lap.
[2] Fővárosi Lapok, 1869. 84. (ápr. 14.) sz.
[3] Pesti Napló. 1869. 276. (dec. 1.) sz.

3. *Kis bokrétám.* (1858.) 4. *Szegény vagyok.* (1858.) 5. *Szeretlek!* (1858.) 6. *Este tőled ha elváltam.* (1858.) 7. *Bálban.* (1858.) 8. *Mi szép, mi kedves!* Béranger után. (1858.) 9. *Mi hün szeretsz.* (1858.) 10. *Áldjon meg az Isten!* (1858.) 11. *Valódi élv.* Goethe után. (1858.) 12. *Szeress édes Marim!* (1859.) 13. *Horatius olvasásakor.* (1859.) 14. *Haza felé.* (1859.) 15. *Barátom halálára.* (1860.) 16. *Megelégedés.* (1860.) 17. *Ölelve tartalak.* (1861.) 18. *Nyíló rózsa.* (1861.) 19. *Marihoz elutazásakor.* (1862.) 20. *A széchenyieskedők.* (1863.) 21. *Bölcsődalok.* I—III. (1863.) 22. *A szeretők.* (1864.) 23. *Költő és kritikus.* (1864.) 24. *Oh mosolyogj rám!* (1864.) 25. *Az álmodó leány.* (1865.) 26. *Őszi délután.* (1865.) 27. *Hajnalban.* (1866.) 28. *Éji látogatás.* (1866.) 29. *A budai Rózsahegyen.* (1867.) 30. *Népszerűség.* (1868.) 31. *Leányomhoz.* (1868.) 32. *A táblabíró.* (1868.) 33. *Egy ház előtt.* (1868.) 34. *Egy drámaíró politikusra.* (1869.) 35. *Egy képviselő emlékkönyvébe.* (1869.) 36. *Sok beszéd.* (1869.) 37. *Hivatásom.* Béranger után. (1869.) 38. *B. Jeszenák János sírkövére.* (1869.) 39. *Az akácfák alatt.* (1869.) 40. *Oh az idő.* (1870.) — Az ötvenes évek végéről valók a gyűjteménybe fel nem vett következő költemények: 1. *Jaj de szép vagy.* (Vasárnapi Ujság. 1858 márc. 21. szám.) 2. *D'Arc Johanna búcsúja.* Schiller *Orleansi szüzé*ből. (Hölgyfutár. 1859 okt. 8. sz.)

Amint Gyulai lelke mindinkábbb az élet való értékei felé fordult, abban az arányban nyert lírai költészetében mind nagyobb teret a jelen. Míg azelőtt boldog órák emlékein merengett s kedvvel rajzolgatta ki az álmok ködképeit, egyszerre szerette volna a tűnő percet megállítani, hogy annál tovább és annál mélyebben érezze, mi szívét megdobogtatja. Mintha egykori romantikus ábrándjaira célozna, mikor boldogságának tetőpontján így kiált fel: «E valónál nem lehet már szebb álom». Költői világára ekkor már nem is igen illik Riedl Frigyesnek az a megállapítása, hogy a jelent vagy álomképpel vagy emlékezéssel tartja magától távol.[1] Ha néhol alkalmazza is ezt a két lírai alakot, hangulata mindig a jelenből indul ki s a jelenbe tér vissza. Egyik szerelmi költeményében mondja ugyan, hogy mikor kedvesétől este elválik, otthon álomba ringatja a búcsuhang édes csengése, de ez az álom már alig egyéb, mint a rajzolt benyomások utórezgése. Hasonlókép a *Leányomhoz* című költemény homlokterét elhúnyt hitvese emlékének szenteli, de visszaemlékezésébe minduntalan beleolvad az az aggódó szeretet, melyet könnyező leánya, feleségének képmása iránt érez.

A napvilággal együtt, mely a költői tárgyak körén elömlött, Gyulai látása is mind élesebbé vált. Ha tekintete régebben könnyen elszállt az idő messzeségébe, most inkább a való-

[1] Riedl Frigyes, *Gyulai Pál.* 1911. 29. l.

ság mélységeit kutatta. Itt érvényesült Gyulai költői egyéniségének jellemző eleme: biztos ítélőereje s tiszta erkölcsisége. Rokonérzését nem vesztegette meg sem csillogó fény, sem hangzatos jelszó, sem csalfa eszme; inkább vonzotta a rejtekben meghúzódó érték, melyet a nagy világ nem igen méltatott figyelemre. Saját kedélymozgalmait is megfosztotta a romantika bűvös világításától; az örömöt, bánatot úgy fogadta, amint az élet adta. Érzései egyszerűek, szinte átlátszók; hiányzik belőlük minden rejtélyes és káprázta tó, de bennük jut kifejezésre egy gyöngéd, férfias léleknek legigazibb valója.

Minél inkább elmerült Gyulai saját élményeinek rajzolásába, annál több valószínűségre törekedett lírai költészetének formai részében is. Erre ösztönözte nemcsak biztos elemző tehetsége, hanem költői alakító erejének fejlettsége is. Mint a kompozició mestere, tudta, mit, hol és hogyan kell kiemelnie; kimüvelt költői nyelve meg szinte csábította a minél hívebb árnyalásra. Így alakította át a realizmus Gyulai lírai költészetét a fejlődés harmadik korában. Természetesen következett ez a változás a költői egyéniség alapjelleméből s azért minden túlzás nélkül ment végbe. A különbség tulajdonképen a fejlődés különböző fokai között az, hogy régebben az egyéniség romantikus elemeit korlátozta a költő józan világnézete, míg most a valóság tiszteletét enyhítette az eszményiesebb költői felfogás.

A realizmus másként nyilatkozik Gyulai lírai költészetében a szerint, amint a költő lelkét a valóságnak más és más köre érinti. Egyelőre elvesztette szemében varázsát a természet, melyet a romantika oly önkényesen alakított át borongó hangulatainak vagy merész képzeletének képére és hasonlatosságára. A hegyek és völgyek, az erdők és mezők világa helyett inkább mozgásba hozzák kedélyét az emberi élet végtelen változásai. Lírai eszméit részint a szerelem és családi élet, részint a nemzeti kibontakozás mozgalmai szolgáltatják.

A szerelem, mely Gyulainak Szendrey Máriához írt költeményeiben nyilatkozik, tele van erkölcsi tartalommal és boldog izgalommal; derült a nélkül, hogy a féltés gyötrelmeitől ment volna; tartózkodó a nélkül, hogy kimért volna. Gyulait annyira igézete alatt tartja a női báj, hogy magányos otthonában is látja a karcsú alakot s hallja a beszédes ajkat. Kedélyének fénye minden kis mozzanatot beragyog. Mily áldott az ablakban nyíló rózsató, hol először látta kedvesét, s mily áldott a kis fehér szobácska, hol oly sokszor beszélgetett vele! Mindazáltal szenvedélye oly gyöngéd, hogy az első szóváltás emlékét is a maga tisztaságában őrizte meg.

Ugyanezek a jellemvonások tűnnek fel Gyulai érzelem világán akkor is, mikor a családi élet örömeinek s fájdalmainak ad költői kifejezést. Szerelme itt is a kedély mélységei-

ből tör elő, mint régebben; a rohanó évek csak tiszteletét s hálaját növelték neje iránt. Szinte félve nyúl a gyönyörűség után, mit a boldog percek kinálnak neki, s egész költeményre van szüksége, hogy megállapíthassa azt a gazdag tartalmat, melyet feleségének mosolyában érez.

Ily kedély megtalálja a költői értéket a mindennapi életben is. Gyulai maga mondja magáról:

Kedves nőmnek, családomnak élek,
Bút megosztok, örömet cserélek.

Mennyi gyöngéd gondoskodást árul el egyik költeményében, mikor otthonához közeledve, szeretné, ha neje lassan menne ki elébe, hogy fel ne riassza alvó kis lányukat! Másik költeményében meg hajnali benyomásait rajzolva, épúgy lelkesül a csevegő gyermek hangjáért, mint a madárdalért. A gyermekszeretet bűbája ömlik el gyönyörű bölcsődalán is. Nagyon kellett annak a gyermeket szeretnie, ki a Bakonyi erdőben síró gilicéről s az angyal-hozta kis kertről oly érdekes mesét tudott mondani.

Gyulainak költői kedélyvilága, amint szerelmi s családi lírájából tűnik elénk, maga a tisztaság. Hiányzik belőle mind a sértő kétértelműség, mind a lehangoló fásultság. A gyöngédség azonban, mellyel Gyulai nejét s kis gyermekeit veszi körül, nem a gyöngeségnek, inkább az erőnek jele. Csak aki magasabb erkölcsi szempontból fogta föl kötelességeit, csak az érezhette úgy át az önzetlen szeretet gyönyörűségeit, mint Gyulai. Mozgékony kedélye, mely a családi életnek legkisebb érintésére is megmozdul, vonzó életeszményei, melyek költői világnézetéből villannak meg, magukban véve is esztétikai hatást idéznek elő.

Ily lírai anyag azonban, mely nem tűr meg magában semmi salakot sem, alig elégítené ki azokat, kik valóságot csak érzéki szenvedélyek kitörésében látnak. De vajon nagyobb valóság-e a képzelt szerelmi mámor vagy léha kaland, melyet Heine gyötrő vággyal vagy sértő szeszéllyel fest ki? Vajon nem joggal ítéli-e el Erdélyi János is 1859-ben Vajda János líráját a testiség kultuszáért, mikor Vajda költészetében az emberi természetnek megannyi ellentmondására bukkan?[1] S miért volna a költészetnek egyedül méltó tárgya az a nő, ki könnyelműen pazarolta el lelkének legértékesebb tartalmát? S ha nem önámítás a nő tiszta tekintete, szelíd mosolya és végtelen önáldozata, akkor épúgy nem hazugság az a tisztelet sem, mellyel a férfi hódol meg az örök nőiség előtt.

Hogy Gyulai saját élményeiből merítette szerelmi és családi lírájának tartalmát, azt minduntalan bizonyítja költői rajzá-

[1] Erdélyi János: *Tanulmányok.* 1890. 101—153. l.

ban a sok finom megfigyelés nyoma. Még fontosabb bizonyíték a költő lelki világának egységes jelleme. Gyulai ugyanaz az egyszerű, nyílt, mély és férfias kedély, akár csendes boldog szerelemmel gondol kedvesére, akár feleségének mosolyában gyönyörködik, akár kis gyermekeivel enyeleg, akár elhunyt kedvesét gyászolja. Ennyire következetes csak a valóság tud lenni. S akit mindez nem győzne meg, az Gyulainak nejéhez írt leveleiből állapíthatná meg Gyulai lírájának való alapját. Gyulai itt époly nyíltan vall szerelmet, époly őszintén aggódik nejének gyöngélkedése miatt, époly gyermekies kedéllyel évődik kis gyermekeivel, mint lírai költeményeiben, úgyhogy levelei szinte úgy tűnnek fel, mintha lírai eszméinek prózai kidolgozásai volnának. A férj aggódó szeretetét költemény sem fejezhetné ki gyöngédebben, mint a következő levélrészlet, melyben Gyulai házasságának ötödik évfordulóján nejének üdvözlő soraira válaszol: «Úgy megörültem annak, hogy táncoltál, jó kedved van, jól vagy, hogy nem is tudtam eléggé méltányolni megemlékezésedet házasságunk ötödik évfordulójára. Most se várj tőlem, édes Marim, ömlengést, elégedjél meg azzal, hogy szeretlek és szeretni foglak örökké s áldom a percet, melyben nőmmé lettél.[1]

A valóság, bármennyire megragadja Gyulai lelkét, a legjobb esetben is csak kitűnő anyag. Gyulainak is csak arra való, hogy belőle fejtse ki lírai eszméit. Csendes, boldog szerelmének izgalmai s családi életének szelid örömei szinte kívánkoznak a dal formájába. Kiművelt ízlése azonban annyira kerül minden bonyolultat s bevégzetlent, hogy még a dalban is csak a legművészibb összhang, az egységes, teljes, kerek kompozíció elégíti ki. Költői eszközei elég változatosak. Dalai egyszer ellentéten, máskor fokozáson, egyszer a hangulat szétbontásán, máskor a részletek összefoglalásán épülnek fel, egyszer elbeszélések, máskor elmélkedések, de szerkezetük époly kecses, mint amilyen biztos.

Néha — nagy ritkán — úgy tűnik fel, mintha Gyulai a forma csinosságának az érzelem közvetetlenségét áldozná fel. *Kis bokrétám* című dala, melyben kis bokrétáját kéri fel szerelmének szószólójául, alig egyéb, mint csillogó ötlet s mesterkélt fogás. Legtöbbször azonban egyéniségének erkölcsi tartalma s alakító erejének biztossága a teljes összhang bűbájával nyilatkozik abban a költeménysorban, melynek első gyöngye a *Marihoz* című, kétség és remény közt ingadozó szerelmi vallomás. A költeménysor minden darabja a költő szerelmének egy-egy újabb mozzanatát emeli ki. A *Szeretlek* a kitörő szenvedély fokozatainak foglalata, míg az *Este tőled ha elvál-*

[1] Gyulai Pálnak nejéhez 1863 aug. 3-ikán írt levele a Nemzeti Múzeum levéltárában van.

tam és *Áldjon meg az Isten!* című dalok a viszonzott szerelem vonzó emlékei. Mélyebb jelentést nyer a sorban a *Mi hűn szeretsz* című kissé fellengősebb fogadalom, mely tulajdonkép az 1853-ban megjelent *Viszontlátás* című költeménynek kiszakított része. Még bensőségesebben hatja át a költői világnézet egész nemessége azokat a költeményeket, melyek — mint az *Ölelve tartalak, Oh mosolyogj rám!* s *Hajnalban* — a szerető férj boldogságát részletezik. Bármily különböző anyagúak is azonban Gyulai dalai, művésziesen kiképzett dalformájuk egységes jellemet ad nekik. Bennük az érzelem fokozatai egy tetőponthoz vezetnek, a felvetett ellentétek egy eszmében egyenlítődnek ki, s a hangulat egységét semmi sem zavarja meg.

Amint Gyulai dalainak szerkezetében, épúgy lírai előadásában is arra törekszik, hogy a költői hatást a legegyszerűbb eszközökkel érje el. Annyira elmerül élményeinek, eszméinek s hangulatainak mélységeibe, hogy mindig megtalálja bennük a legjellemzőbb vonást s hozzá a legmegfelelőbb szót. Dalköltészete így tesz szert arra a pontosságra, mely egyaránt eredménye a biztos képzeletnek s a kiművelt nyelvérzéknek. Már a szabatosságnak minden jelét magán hordja a *Marihoz* című dal, különösen a szerető szív gyötrelmeinek, a kétség és remény küzdelmének következő rajza:

Nem vagy velem, veled vagyok!
El-elragad a báj, gyönyör,
Majd a féltés, a bú gyötör,
Átkozlak, áldlak, hervadok.

Még meglepőbb Gyulai lírai rajzának szabatossága, mikor a kedélyvilág bonyolultabb mozgalmait tükrözi vissza. Ily művészi biztossággal fejezi ki a szerelmes férj álomszerű hangulatait az *Ölelve tartalak* című dal első versszaka:

Ölelve tartalak, Istenem,
Mi gyöngéd karcsu termeted!
Hallgatsz, szíved beszél velem,
S elringat, mint egy gyermeket.

Ez a költői stílus szűkszavú, mégis mindent elmond; képekben nem gazdag, mégis gyönyörködteti a szemet; egyszerű, mégis mélyen megindít. Mennyit kellett Gyulainak önmagával küzködnie, míg a költői kifejezésnek ily művészi szabatosságáig emelkedett! A fejlődésnek egyéni jelentőséget ad az, hogy Gyulai általa szerezte meg azokat az eszközöket, melyekkel költői kedélyvilágának értékeit napfényre hozhatta. Férfias egyéniségének nemes tartalmával mennyire nem illett volna össze a sok zavart kép, melyért korának irodalmi divatját annyiszor támadta.

A boldogság, mely Gyulai lelkét eltöltötte, minduntalan túláradt. Innét van, hogy szerelmének története daleszmékbe töredezett szét. Nejének haláláig legkedveltebb lírai műfaja

a dal; még azon az elegián is, melyet barátja, az ifjú Nádasdy gróf halálára írt, meglátszik a képzelet erőltetése. A gyászeset azonban, mely a férjet özveggyé, a gyermekeket árvákká tette, az elegiának kiapadhatatlan forrását nyitotta meg. A vesztés fájdalma először drámai módon az *Éji látogatás*ban nyilatkozott, csak az utolsó versszak árulta el nyíltabban a ballada-költőnek megindító lírai érdekeltségét. *A budai Rózsahegyen* című költeményben már az elegiai hang egészen ódai ércet kap; ennyiben — s nemcsak megegyező ritmusával — emlékeztet bennünket ez az elegia Petőfinek *Szeptember végén* című merengésére. Mindkettő a hitvesi hűségnek éppoly igaz, mint művészi kifejezése. Ezentúl a költő bánata egyre enyhül s egyre dalszerűbb jellemet ölt, hogy a korszak végén az *Oh az idő* című sóhajában fájó megnyugvással állapítsa meg, mint éljük túl észrevétlen szívünket.

Az a tudatos művészet, mely a lírai kedélymozgalmakat valóságukban, költői befejezettségükben epigrammai rövidséggel tárja elénk, egyéni jellemet ád Gyulai dalköltészetének. Ily fejlődésnek minden feltétele megvolt Petőfi hatásában. A Szépirodalmi Figyelő 1862-ik évi folyamában Gyulai maga is Petőfi érdeméül tudja be, hogy a hatvanas évek költőnemzedékének a dalforma iránt érzéke van. Nézetét így fogalmazza meg: «Senki oly határozott, oly szembeszökő tipusban nem képezte ki a magyar dalformát, mint ő. Lehetetlen volt nem látni olvasóinak (s a mai nemzedék az ő olvasásában nőtt fel), hogy a vers nála nem csupán rímelő sorok aggregatuma, mint kalárisok egy hosszú cérnaszálon, hanem összeálló, kerekbe futó valami.»[1]

Ha azonban Gyulai elismeri is Petőfit mesterének, a hangulat egységén kívül alig van valami dalaiban, mi Petőfi költészetére emlékeztetne bennünket. Petőfi képzelete csapongóbb, sokszor a szilajságig merész, Gyulai inkább elmélyedőbb, néha túlontúl óvatos, de mindig pontos. Gyulai nem vetekedhetik Petőfivel a daleszmék változatosságára s gazdagságára nézve; a költői kedélyhangulatoknak viszont ő a szigorúbb bírája, azért személyi viszonyait sohasem vonszolja oly sokszor s oly naivsággal nyílt színre, mint mestere. Petőfi dalai legtöbbször azért kerekednek önként egésszé, mert egységes lelki mozgalom nyilatkozatai. Gyulainál a szerkezet mindig művészi számítás eredménye. A népdali elemek is inkább vegyülnek össze Petőfi dalaival, míg Gyulai dalaiban tovább folytatódik a népdaltól való elhajlás, mi már Petőfi dalköltészetének fejlődésében megindult.

[1] Y: *Némi párhuzam.* (Szépirodalmi Figyelő. 1862 júl. 17. szám.) Az *i* és *y* írói jeggyel ellátott cikkeket a 405. lapon tett kijelentés szerint Gyulai írta.

Mint Petőfi, Gyulai is sokkal inkább szerette Heinet, hogysem dalköltészetének hatása alól kivonhatta volna magát. Mindazáltal dalainak lírai anyagában csak ritkán akadunk Heine szellemének kétségtelen nyomaira. Még legtöbb rokonság tűnik fel a *Nyíló rózsa* című dal s Heine *Intermezzo*jának harmadik darabja között. Heine hat verssorban vallja meg, hogy egykor mennyire szerette a rózsát, liliomot, galambot és napot, de most csak kedvesét szereti, mert az maga egyben rózsa, liliom, galamb és nap. Hasonló vallomás Gyulainak hat verssorból álló dala is. Ő is egyaránt szereti a nyíló rózsát s nap sugarát, a csalogánydalt s lepke szárnyát, de mindezt együtt kedvesében találja meg. Minél ritkábban követte Gyulai Heinet költői indítékaiban, annál többet tanult tőle a dal egységére és epigrammai stílusára nézve. Érzelmei sokkal egyszerűbbek, sohasem oly vegyes eleműek, mint Heinének sokszor ellentétekből álló kedélymozgalmai, de lírai előadásában ugyanarra a szabatosságra s tömörségre törekszik, mint Heine.

A valóság levegője azonban Gyulainak nemcsak szerelmi költészetét, hanem hazafias líráját is átjárta.

Lelke a szabadságharc után ellentétes világításban látta a magyar nemzet sorsát; egyfelől a szabadságharc dicsőséges emlékein merengett, másfelől lázongó szenvedéllyel fordult a zsarnoki uralom ellen. Legmegrázóbb költőiséggel nyilatkozott ez az ábrándos szabadságszeretet azokban a költeményekben, melyeket Gyulai 1851-ben Gernyeszegen írt. De még 1853-ban is *Oh ha ki tudnám fejezni* című költeménye a zsarnok bűnhődésével állította szembe a haza szenvedéseit. Hasonlóképen 1857-ben is, mikor költői képzelete az elfeledt hősök közös sírját kereste fel, a zöld erdővel, a bérc patakjával s az egész természettel együtt hirdette a szabadság diadalát. Nagy űr tátongott a Bach-uralom idején Gyulai hazafias költészete s a gyakorlati élet között, úgyhogy lírai nyilatkozataiban több volt a romantikus vágy, mint a határozott akaraterő. Ő maga is tehetetlenséggel vádolta szívét.

Mi gyáva kín föllángolásod,
Mely örömest áldozna vért,
S magad hijába téped, hányod,
Dobogni vágynál, s nincs, miért.

Lényegesen átalakult Gyulai hazafias lírája, mikor az ötvenes évek végén az önkényuralom alatt megindult a föld. A nemzeti búsongások kora lejárt. Az új idők önfeláldoás helyett kitartó munkát, emlékezés helyett politikai tapintatot követeltek a nemzettől. Gyulai is kibontakozott romantikus lírai eszméinek ködéből s a nemzetet nem annyira a zsarnoki hatalomtól, mint inkább önmagától féltette. A költői hangulatváltozást már határozottan mutatja a Bach-kormány bukásának évében, 1859-ben a *Horatius olvasásakor* című óda.

A költemény tulajdonkép a római és magyar költő felfogásának: az élvezetvágynak s a keresztyéni szenvedésnek szembeállítása, de a költői eszmének mélyebb jelentést a hazafi aggodalma ád. Mikor Gyulai Horatius édes hangja ellen védekezik, valójában nemzetére gondol, őt óvja az önző életművészet csábító elveitől. Neki szólnak e sorok:

> Szenvedve, küzdve és lemondva élni . . .
> Nem legnagyobb rossz börtön és halál,
> Az igazságban ne szünjünk remélni:
> Egy-egy nagy eszme még utat talál.

Míg Gyulai int, egyúttal biztat is, de nem izgat. Úgy bánik nemzetével, mint a lábbadozó beteggel. E kímélet egyrészt annak a politikai éleslátásnak jele, mely a legbonyolultabb erőviszonyokat is számon tartja, másrészt jellemző példa arra, mint mérsékli Gyulai biztos ítélőereje a szenvedély ódai szárnyalását.

Még inkább lekötötte Gyulai figyelmét a nemzeti lélek valója az 1860/61-ik évi alkotmányos küzdelem után. Mintha a nemzeti ügy kudarcáért főkép a zavart eszméket, s az egyéni becsvágy túlzásait vádolta volna, hazafiúi lírai kedélymozgalmainak ezek adtak irányt. Minél inkább belelátott a magyar politikai élet rejtelmeibe, annál élesebben ítélte el a magyar társadalom és közélet ferdeségeit s a nemzeti ellentállás tévedéseit. Tekintete szinte hozzátapadt a mozgó élet jelenségeihez, s költői egyéniségén a merengő honfibú helyett tevékeny gúny hatalmasodott el. A hatvanas évek folyamán kétszer izgatta lelkét a szatira gondolatvilága: először, mikor 1862-ben Kolozsvárról Pestre költözött, másodszor a kiegyezés idején. Költői hangulatain azonban mindkét esetben Deák Ferenc államférfiúi egyéniségének hatása tükröződött vissza.

Gyulainak első hazafias szatirája *A széchenyieskedők*, mely az 1863-ik év elején a *Részvét könyvé*ben jelent meg,[1] az 1862-ik vagy az 1863-ik év emléke. Gyulai gúnyja itt is mélyebb, mint aminőnek első pillantásra látszik. A szatira tárgya nem pusztán a politikai nyegleség, mely Széchenyi nevével üzérkedik, hanem egyúttal az a titkos mesterkedés, mely az 1861-iki országgyűlés szétoszlása után Deák korszakos hatását akarta megbénítani. A megalkuvó politika Széchenyi nevét játszotta ki Deák ellentállásával szemben. Széchenyi tanítványának tartotta magát Török János is, bár Pálffy gr. helytartó érdekeit szolgálta.[2] Széchenyi nevét használta fel Kecskeméthy Aurél is 1862-ik évi röpiratában a nemzeti önállóság eszméjének eltorzítására.[3] Széchenyi emlékezetének

[1] Koszoru. 1863. 25. (jun. 21.) sz.
[2] Kecskeméthy Aurél *Naplója*. 1909. 119. l.
[3] Kecskeméthy Aurél: *Vázlatok egy év történetéből*. 1862. 229. l.

ajánlotta Kovács Lajos is röpiratát, mellyel b. Kemény Zsigmond hónapokon át vitázott a Pesti Naplónak 1862-ik évi folyamában.[1] Mennyire el kellett mindezt Gyulai Pálnak ítélnie, ki már 1855-ik évi *Szépirodalmi szemléjében* azért gúnyolta Török Jánost, mert a politikai árnányokat Széchenyi-fogásoknak nevezte.[2] Midőn tehát szatirájában Széchenyi eszméinek elferdítése ellen tiltakozik, tulajdonkép Deák politikájának gondolatkörében mozog. Ezért támadja élesebben azt a lármás politikust, ki az anyagi jóllétet Széchenyi szavával dicsőíti az eszményi lelkesedés rovására; ezért kíméletesebb azzal az úrfival szemben, ki a lóversenytéren követi Széchenyi nyomdokait.[3] Maga mutat rá szatirájának sokat sejtető jellemére e két sorral:

> Hiszen tudod, milyen világon élünk,
> Haragva is csak halkan kell beszélnünk.

Még bensőbb a kapcsolat az 1867-ik évi kiegyezés mozgalmai és *A népszerűség* című szatira között, melyet Gyulai a Kisfaludy-Társaságnak 1868 febr. 5-iki közülésén olvasott fel. Gyulai szatirája a magyar politikai életnek torzképe. Jellemző alakja a gőgös tribun, ki megrikató pátosszal keresi a nép kegyét, a számító író, ki a tömeg szenvedélyeinek hízeleg, főkép a magyar nemzet, a csalóka álmok rabja, amint könnyelműen pazarolja a népszerűség rendjeleit érdemetlenek mellére. A torzkép vonalain meglátszik az az izgalom, mellyel Gyulai Deáknak politikai mesterművét féltette a támadásoktól. Legnagyobb veszély fenyegette a kész alkotást 1867-ben, mikor Kossuth Lajos minduntalan küldözte ellene izgató leveleit. A hontalan kormányzónak elbűvölő egyénisége oly mély hatást tett a magyar közönségre, hogy ellensúlyozása állandó munkát adott b. Kemény Zsigmondnak s a Pesti Napló szerkesztőségének. Gyulai átélte az aggodalmakat, a Pesti Naplónak 1867-ik és 1868-ik évi folyamában maga is felvette a harcot a kiegyezés ellenségeivel,[4] sőt 1867 októberében Kolozsvárott elfogadta a képviselőjelöltséget is ifj. Kossuth Lajossal szemben.[5] Szatirájában csak eszközeit változtatta, valójában itt is Deák államférfiúi lángelméje mellett tört lándzsát, mikor a magyar nemzetnek legnagyobb veszedelmét, a népszerűséghajhászatot üldözte. S amint egykor a Pesti

[1] *A birodalom alkotmányos rendezése magyar felfogás szerint.* 1862.
[2] Gyulai Pál: *Kritikai dolgozatok.* 1908. 78. l.
[3] A Hon 1869 dec. 3-iki számának tárcacikkírója is a megalkuvó politikusokra céloz, mikor *A széchenyieskedők*ről így nyilatkozik: «Eltalált portraitk vannak benne, de az egész művet csak az élvezheti igazán, ki közelről ismeri a széchenyieskedés gyászvitézeit».
[4] Pesti Napló. 1367. 107. (máj. 9.), 119. (máj. 23.), 155. (júl. 7.), 158. (júl. 11.), 162. (júl. 16.) — 1868. 61. (márc. 13.), 62. (márc. 14.) sz.
[5] Pesti Napló. 1867. 255. (nov. 5.) sz. — A Hon. 1867. 250. (okt. 30.) sz.

Naplóban a kiegyezést a magyar túlkapások, az elbizakodott gőg ellen védelmezte, ugyanez a cél vezette 1868-ik évi szatirájában: *A táblabíróban* is.

Bármily sok szál fűzi is Gyulai szatiráit a magyar politikai élethez, költői érzése magasan a mindennapiság fölé emelkedik. Gúnyjának fő eleme a lélek megindultsága, mely heves rokon- és ellenérzésekben nyilatkozik. Valóságos áhitat, amivel Széchenyinek, a halhatatlan halottnak emlékéhez közeledik. S mily feltétlen nemzete iránt érzett szeretete! Csodálattal tekint a csatában hős alakra s mély részvéttel a gyászban is büszke martírarcra. Épily határozottak ellenérzései is. Minél inkább tiszteli a nagyot, annál inkább megveti a nyeglét, az önzőt, a hiúskodót. Minél inkább meghatja nemzetének sorsa, annál inkább gyűlöli a gőgös tribunt, ki a hős alak gyengeségeivel visszaél. S ha meghajlik a törvény előtt, annál kevésbbé kíméli a táblabírót, ki saját kényénkedvén túl más törvényt nem ismer.

E nemes lírai pátosz mellett Gyulai gúnyjának másik fő alkotórésze az elemzés művészete, mely a látszaton túl a dolgok valójáig hatol. Gyulai kitűnő megfigyelő; torzképei a valóság túlzásai, úgyhogy bennük gyakran egyik-másik mintaképének jellemző mozdulatára ismerünk. A fonákságot egyaránt elítéli esze s erkölcsi érzése, s érti, mint kell ítéletének epigrammai élt adni. Nincs bocsánata nemzetének gyöngeségei számára sem. Aggodalommal gondol a magyar hiszékenységre, mely félvállról veszi a veszélyeket s a vágy színével festi ki a valót, még inkább fájdalommal töltik el a nemzeti hiúság végzetes következései. Valóban Gyulai gúnyja époly megvesztegethetetlen, mint amily mozgalmas; bár elmés, sohasem felületes, mindig mélyreható és komoly. Mintha saját költői kedélyvilága után foglalta volna össze a gúny elméletét szatirájának befejező soraiban:

> Óh mert a gúny gyakran csak könnyek árja,
> A szívbe fojtva s ott méregre válva.

Kétségtelen, Gyulaira egykor mélyebb hatással voltak Heine szatirái. Csengery Antalhoz 1856 okt. 31-ikén Münchenből írt levelében sokat foglalkozott Heinenak utolsó, *Höllenfahrt* című szatirájával s bő részleteket közölt belőle.[1] Saját szavai szerint «jól mulatott a kedves szatirán, mely a német irodalmi viszonyokra vonatkozik». A mély hatás jele a levélben a következő kijelentés is: «Szegény Heinenek mindig igazsága volt, csak ő festette a németet híven». Gyulait lebilincselhette a szatirában a német irodalmi állapotoknak rikító jellemzése, érdekelhette a kihívó gúny is, mellyel Heine a

[1] Kiadva: Bp. Szemle. 194. k. (1923.) 44—47. l.

nemzeti hiúság megsértésétől sem riadt vissza, s rokonérzése szinte elfedezte Heine jellemének árnyékoldalait.

Ily benső kapcsolat mellett lehetetlenség, hogy Gyulai egyet-mást ne tanult volna Heinetől. Mint Heine, ő is szembehelyezkedik a közhangulattal s a nemzeti hiúság ábrándképeivel; mindketten szinte áhítják a népszerűtlenséget. Heine nyomdokain jár Gyulai akkor is, mikor a nagyságot a gúny körébe vonja, s mikor költői nyelvét a komikai hatás kedvéért egy-egy köznapi kifejezéssel torzítja el. Egyébként azonban a szatiraíró Gyulai tiszta erkölcsi érzékével, mély líraiságával, nemes pátoszával s szélsőségektől tartózkodó ízlésével magasan felülmúlja a gúnyolódó Heinet. Heine gúnyja kápráztatóbb és élesebb, Gyulaié egyszerűbb és találóbb. Heine sokszor szenvedélyből űzi a gúnyolódást, azért, hogy megbotránkoztassa közönségét, s a szellemességnek gyakran feláldozza az igazságot; Gyulait mindig meggyőződése vezeti szatirájában, s elmésségе alig egyéb, mint az ügyes vívónak szép mozdulata. Valójában Heine inkább romboló természet; mikor legérzelmesebb, akkor is lehangol, kiábrándít. Vele szemben Gyulai az alkotásvágy megtestesülése; mikor gúnyol, akkor is lelkesít, épít.

Több rokonság mutatkozik Petőfi és Gyulai gúnyja között. *A magyar nemes* s *A táblabíró* ugyanannak a nemes hazafiúi tettvágynak költői nyilatkozatai. Petőfi azonban — főkép forradalmi korszakában — annyira elfogult, annyira szenvedélyes, hogy gúnyja könnyen csap át haragba, szatirája forradalmi szónoklatba. Gyulait éles esze, meggyőződésének ereje, bátorsága s a jól megválasztott alkalom avatták irodalmunkban a szatira mesterévé. Ezekre hivatkozva követelte Angyal Dávid is *A népszerűség* költője számára a történetírás koszorúját.[1]

Bárhonnan tűnik elénk Gyulai lírai egyénisége a fejlődés harmadik korszakában: akár szerelmi és családi költeményeiből, akár hazafias lírájából, mindenünnen ugyanaz a nemes vonalú költői lélek tekint ránk. Egész valója egyéni. Költői világnézete époly határozott, mint kifejezésmódja. Művészi készségének kétségtelen jele, hogy ismeri a lírai műfajok elméletének minden titkát, s hogy lírai eszméihez mindig megtalálja a megfelelő formát. Nála a tanulmány a költői tehetség kifejtésének eszköze. Az 1862-ik évi Szépirodalmi Figyelőben joggal rótta meg az ifjabb magyar költőket, hogy érzelmeik határozatlanságával a kifejezés bizonytalanságát idézik elő, s hogy az örökös dalszerűséggel egyhangúvá teszik a lírát.[2] Széptani követeléseihez legfényesebb példát saját lírai költészetével nyujtott. Reá is illik az igazi költő meg-

[1] Angyal Dávid: *Gyulai Pál.* 1912. 33. l.

[2] i.: *Thalia.* (Figyelő. 1862 jan. 9. sz.) — Y.: *Némi párhuzam.* (Figyelő. 1862 júl. 17. sz.)

határozása Lermontoffnak *A szerkesztő, olvasó és költő* című költeményéből, melyet épen Gyulai fordításában a Szépirodalmi Figyelő 1862-ik évi folyama hozott.[1]

Művészi célzat mindenütt,
Erő és gyengédség együtt,
Minden munkája lelke mása,
Az örök szép nyilatkozása.

Gyulai érezte, hogy költői fejlődésében nagy útat tett meg; talán érezte azt is, hogy tetőpontra jutott. Ez indította költeményeinek összegyűjtésére, s mint minden irodalmi feladatából, ebből is lelkiismereti kérdést csinált. Régibb költeményeinek nagy részét mellőzte, nagy részét valósággal újra költötte. Így lírai egyénisége oly szellemi felsőbbséggel bontakozott ki költeményeinek gyűjteményéből, hogy egész irodalmi esemény számba ment. Legbensőbb együttérzéssel méltatta írói és költői pályáját Szász Károly a Vasárnapi Ujságban.[2] Tisztelettel adózott neki Dux Adolf is a Pesti Napló tárcájában, habár különkődő nézetei több vitára adtak okot.[3] A Fővárosi Lapok elismerését Szana Tamás tolmácsolta.[4] Még az ellenzéki lapok is elismerték Gyulai lírai költészetének rendkívüli értékeit, s különösen A Hon tárcacikkírója adta tárgyiasságának több jelét.[5] Csak az irodalmi közvélemény kifejezője volt a M. T. Akadémia, mikor 1873-ik évi nagygyűlésén Gyulai Pál költeményeit, mint költészetünk díszét a Marczibányi-jutalommal tüntette ki.[6]

A hatás méreteit Gyulai lírájának alapjelleme magyarázza meg. Gyulai nem annyira új utakat nyitott a magyar líra fejlődésében, mint inkább az irodalmi mozgalmak végső eredményeit foglalta össze művészi egységbe. A realizmust eszményiséggel töltötte meg, úgyhogy a valóságot szinte megnemesítette. A romantika gazdag tartalmát viszont olyan formaérzékkel szabályozta, minőt a klasszicizmus is megirígyelhetett volna. Így a küzdő irodalmi pártok mindegyike talált benne valamit, ami tetszését megnyerhette. Másrészt azonban Gyulai annyira távol állott az irodalmi irányok túlzásaitól, hogy az ellentétes táborok nem bálványozhatták benne sem erényeiket, sem tévedéseiket. Ezért irodalmi hatásából hiányzott a közvetetlenség.

Alig volt Gyulai lírájának eleme, mely a fejlődés harmadik korában ne került volna napfényre. Öntudatos művészete, bár ismerte saját határait, folyton új meg új feladatok

[1] Figyelő. 1862 jan. 16. sz.
[2] Vasárnapi Ujság. 1869. 50. (dec. 12.) sz.
[3] Pesti Napló. 1869. 276. (dec. 1.), 277. (dec. 2.) sz.
[4] Fővárosi Lapok. 1869. 278. (dec. 4.) sz.
[5] y. y.: *Gyulai Pál költeményei.* [A Hon. 1869. 279. (dec. 3.) sz.]
[6] M. T. Akadémia Értesítője. 1873. 139. l.

megoldásában fejtette ki győzelmes erejét. Nem is lehetett ezentúl lírai egyéniségének más célja, mint hogy minél tovább megőrizze az elért eszményi összhangot saját maga és a magyar irodalom számára.

II.

Minél lassabban érte el Gyulai lírai költészete a fejlődés csúcsait, annál tovább megmaradt a tetőponton. Rendkívüli értékeit: a valóság szeretetét, az egyéni világnézetet, a kifejezés művészetét nehezen kezdte ki az idő hatalma. Ami valószerű volt költői világában, az megfelelt a kor szellemének, mely lemosolyogta a romantika ábrándképeit és sokszor szinte kérkedett kézzel fogható életcéljaival. A férfias egyéniség is tiszteletet vívhatott ki magának abban a társadalomban, mely az egyéniség jogait tűzte zászlajára. Az a természetes báj pedig, mellyel Gyulai lírai eszméit megérzékítette, úgy tetszik, mintha a költészetnek örökkévaló lényegéből fakadna.

Gyulai épen életének delelőjén állott, mikor lírai költői egyénisége 1870-ben egész hódító erejével mutatkozott be összes költeményeinek első gyűjteményében. Előtte állottak még a férfikor tartalmas évtizedei, a mult század hetvenes és nyolcvanas évei. Mily életre szóló feladatok vártak ekkor reá a családi otthonban s az irodalmi életben! S ha a sors nem kímélte meg érzékeny szívét szenvedésektől, gazdagon jutalmazta meg törekvéseit való eredményekkel is.

Az irodalmi hatás sorompói egymásután nyíltak meg előtte, s hatalma a magyar műbírálat terén megdönthetetlennek látszott. 1870-től fogva mint osztálytitkár vett részt a M. T. Akadémia irányításában. A mult század hetvenes éveiben került az egyetemen Toldy Ferenc helyére, ekkor foglalta el a Kisfaludy-Társaság elnöki székét is. Irodalmi vezérségének arányai még nagyobb tekintéllyel bontakoztak ki a Budapesti Szemlében, melyet 1873-tól fogva szerkesztett. Azok az ítéletek, melyeket a magyar irodalmi életnek e kimagasló pontjairól jelentett ki, úgy tűntek fel, mint a legfelső irodalmi törvényszéknek megfellebbezhetetlen kinyilatkoztatásai.

A kiegyezésre következő két évtized azonban Gyulai életében nemcsak a kritikai fő hatalomnak, hanem egyúttal a politikai és családi aggodalmaknak korszaka. Mennyi izgalmat szerez neki a modern Magyarország kialakulása, a kiegyezésnek szükségszerű következménye! Minél többet küzdött egykor Deák politikai mesterművéért, annál inkább félti a politikai szenvedélyektől és ábrándoktól, annál szenvedélyesebb harcra késztik Kossuthnak a kiegyezés ellen indított támadásai. Családi életére özvegyi gyásza von borut, s amily valóság neki a szép mult, épolyan a fájdalom is, melyet leánya sírhalmánál érez. Megszentelt fájdalma visszatartotta a szerelmi rajongás

csalóka képeitől, de nem a nőiség őszinte tiszteletétől. Menynyire fájt szívének, ha egy-egy szellemes női arc mögött a léleknek nemtelenebb vonásaira bukkant!

Azok a lelki mozgalmak, melyek Gyulai kedélyét a mult század hetvenes és nyolcvanas éveiben hullámzásba hozták, csak élesebben emelték ki lírai egyéniségének alapjellemvonásait. Lírai költészete ez időben a magyar irodalomnak egyik legállandóbb fényű csillaga. Jellemző eszméi a férfikor utolsó évtizedein végig elkísérték egészen az öregkor határáig. Költői világát még egész gazdagságában mutatta az a két kötet, melyekbe Gyulai 1882-ben, majd 1893-ban foglalta össze lírai költeményeit. Ezekben kell a fejlődés negyedik korszakát keresnünk.

A két évtized lírai termése körülbelül harminchat költemény. Első pillanatra nem valami nagy eredmény. Gyulai idejét azonban legnagyobbrészt tudományos kutatása, kritikai munkássága s közéleti tevékenysége foglalta le, úgyhogy költői tervei számára csak a pihenés óráit takaríthatta meg. Másrészt a hetvenes években fejezte be *Romhány*ijának második, harmadik és negyedik énekét, hol az emberi életnek mindazokról a kérdéseiről nyilatkozott már lírai módon, melyek lelkét mélyebben érdekelték. Költeményeinek hatását és jelentőségét növelte az is, hogy nagyrészt saját folyóiratában, a Budapesti Szemlében jelentek meg.

A harminchat költemény időrendben így következik egymás után: 1. *Egy jótékony női bazárban.* (1871.) 2. *Óh nemzetem.* (1872.) 3. *Bálteremben.* (1874.) 4. *Egy fiatal leányhoz.* (1875.) 5. *Barátnőmhöz.* (1875.) 6. *Szilveszter éjszakáján.* (1875.) 7. *Tanács.* (1876.) 8. *Margit szigetén.* (1876.) 9. *Őszi este.* (1879.) 10. *Virasztva.* (1879.) 11. *Falun.* (1880.) 12. *Tavaszi reggel.* (1881.) 13. *Leányfalván.* (1881.) 14. *A vén almafa.* (1882.) 15. *Gyümölcsösben.* (1883.) 16. *A szél.* (1883.) 17. *Margit emléke.* I—V. (1885.) 18. *Szőlőhegyen.* (1886.) 19. *Diósgyőri dalok.* I—III. (1886.) 20. *Az ősz.* (1886.) 21. *Az erdei lak.* (1887.) 22. *Dalaimról.* (1887.) 23. *Baráti körben.* (1888.) 24. *Utcai hárs.* (1888.) 25. *B. Kemény Zsigmond sírjánál.* (1889.) 26. *Napirend.* (1889.) 27. *Kertemben.* (1890.) 28. *A felhők.* (1891.) 31. *Enyhület.* (1891.) 32. *Piroslik a cseresznye.* (1891.) 33. *Politikai xeniák.* I—V. (1892.) 34. *Lethe partján.* (1892.) 35. *Télen.* (1893.) 36. *Egy ifjú emlékkönyvébe.* (1893.)

Legbiztosabban tájékoztatnak bennünket Gyulai lírai költészetének negyedik korszakában azok az esztétikai és kritikai eszmék, melyekből Gyulai a mult század hetvenes és nyolcvanas éveiben a lírai költészet eszményképét alkotta meg. Az eszménykép töredékeit Gyulai részint irodalmi beszédeiben, részint a Budapesti Szemle lapjain rajzolta meg. A magyar líra hanyatlását ugyan a hetvenes években többnyire munkatársaival állapíttatta meg, de a névtelen cikkek nem

jelentek volna meg a Budapesti Szemlében, ha nem a szerkesztő nézeteit tolmácsolták volna. Az irodalmi közvélemény is Gyulait tette felelőssé az lesujtó bírálatokért. A líra lényegét érintette Gyulai a nyolcvanas években is, mikor Bartók Lajos és Kozma Andor verseiről nyilatkozott folyóiratában.[1]

Első követelése Gyulainak a lírával szemben az igazság, s tulajdonkép az emberi szív hű rajzát érti rajta. Ezt fedezte fel Aranynál a fájdalom és vigasz költészetében,[2] ezt nélkülözte Bartók cifra eszméiben s erőltetett pátoszában. Kozma Andort is nyomatékkal intette, hogy minél több benyomást, eszmét és érzést merítsen az élet folyamából. Ennyiben kritikai iránya kétségtelenül a realizmus felé hajolt.

Gyulai ízlésének azonban nem minden való felel meg. Különösen kihívják ellenérzését a kivételességek, az egyszerűség túlzásai. Ítélőszéke előtt mindig vesztes marad a lírai költő, ha a szív állandó érzései helyett csak hóbortjait zengi. Szerinte a költő csak teremtőképességben különbözik mástól, s csak azt fejezi ki művében, amit milliók éreztek, gondoltak és cselekedtek.[3] Így lesz Gyulai értelmezésében a költészet az emberiség közös kincsévé, s a tisztán emberi a lírai költészet fő tartalmává.

Minél többször hangoztatta Gyulai a lírai eszme uralmát, annál inkább megkövetelte a lírai költeményben a gondolat és érzés egységét — saját szavai szerint: a belső idomot. Ennek jelentőségét emelte ki Arany lírájának jellemzésében is. Riedl Frigyes szerint is Gyulai az utánérzésen kívül a belső formát tartotta a lírában a legfontosabb kritériumnak.[4] Amily nagyra becsülte a költői kifejezés módjaiban az egyszerűséget, átlátszóságot és mélységet, épúgy elítélte a homályt, az érthetetlenséget s a dagályt. Bírálataiban csak gúnyra számíthattak az új divatú ódaíró fogásai: a nagy mondások, képtelen képek, elrontott reminiszcenciák, a felkiáltások s megszólítások özöne, az erőlködés az egekig és kapaszkodás a semmibe.[5]

Az írói és költői egyéniségnek teljes összehangzásából következett, hogy Gyulai kritikai eszméit elsősorban saját magára nézve tartotta kötelezőnek. Innét van, hogy a líra eszményképe, mely kritikai harcaiban vezette, leghívebben saját lírai költészetében rajzolódott le.

[1] *Bartók újabb költeményei.* (Budapesti Szemle. 35. k. 1883.) — *Kozma Andor versei.* (Budapesti Szemle. 59. k. 1889.)

[2] *Emlékbeszéd Arany János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 261. l.)

[3] *Emlékbeszéd Kriza János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 125. l.)

[4] Riedl Frigyes: *Gyulai Pál.* 1911. 24. l.

[5] Gyulai Pál. *Bírálatok.* 1912. 144. l.

Gyulai lírájának alapja a fejlődés negyedik szakaszában is a valóság. Gyulait csak az indítja lírai vallomásra, amiért lelkesül és küzd, amit szeret vagy elítél, ami örömmel vagy fájdalommal tölti el. Minél előbbre halad korban, annál gyanakvóbb a képzelődés ábrándképeivel szemben. Nemzetét azért rója meg, mert számára a való álmokba vesz. Fiatal leánybarátnéját is a csalfa álmoktól félti. Hasonlókép az ősznek azért ád elsőbbséget a tavasszal szemben, mert míg a tavasz száz vágyat ébreszt, addig ősszel «való lett már a vágyból, érett gyümölcs a virágból».

Az élet megviselte Gyulai kedélyét, de lelkének fogékonyságát nem tudta megtörni. Ami szépet és nagyot számára fenntartott környezete, mindaz megdobogtatta szívét, úgyhogy lírai költészetének tartalma époly változatos maradt, mint volt régebben. Míg azonban lírai eszméiből azelőtt több fény áradt ki, a fénybe évről-évre mind több árnyék vegyül.

Gyakran feltűnik Gyulai lírai költeményeiben a csevegő gyermeksereg képe, mely egy percre felejti árvaságát, de még jellemzőbb költői tárgya kedves leánya, kinek betegágyánál aggódik, s kinek sírjánál alig tud vígasztalódni. Van szeme, a társadalmi élet derültebb mozzanatai: a bálterem, a szerelmes szép leány s a játszi szellemű barátnő számára is, de mindegyik benyomás csak az emberi lélek veszteségére figyelmezteti. A táncoló párok egykor époly mélabúsak lesznek, mint ő, a fiatal leány szép álma szertefoszlik, a költő egyetlen híve, a hű barátnő pedig gúnnyal taszítja el magától a baráti szívet. A megtépett léleknek a meghitt baráti kör nyujt kárpótlást, de itt is mind több hely marad üresen, úgy hogy a borongó kedély a lét és nemlét közt ingó árnynak tekinti magát.

Még több borús lírai anyagot szolgáltat Gyulainak a haza sorsán való aggódás. A hetvenes években az fáj neki, hogy nemzetét a törpe nagyravágyók serege mindenre könnyen rábeszéli. A nyolcvanas évek végén megdöbbenti az országházban dúló féktelen pártoskodás, a kilencvenes évek elején pedig már előre látja a nemezisnek csapásra felemelt karját s komor sejtelemmel jósolja meg, hogy szerencsétlen nemzete az eszmék zavarában nem ismer rá a valódi árulóra.

Minél inkább elfárasztja az élet Gyulait, annál nagyobb teret foglal el ismét lírájában a természet: a viruló völgy, a suttogó erdő és a dalos madár. Ez a természet azonban már nem a romantikus képzeletnek megfelelő elvadult magány, hol a felszabadult vágy kitombolhatja magát, hanem inkább a gondozott kert, mely a csalódott szívnek s a fáradt idegnek egyaránt enyhet ád. Így lesz Gyulai költői szerelmi nyilatkozatainak egyik legállandóbb tárgya Leányfalu, nyugalmas vidékével, rendezett villasoraival s árnyékos gyümölcsöseivel. Itt ültetget az öregedő költő kertjében, itt beszélget vén alma-

fáival s hangos rigóival; itt felejti Pest zaját, az élet bántó ellentmondásait, a hiúság vásárát.

Bármennyire valóságok is azonban Gyulai lírai költészetének tárgyai, nem idéznek elő oly mély lelki mozgalmakat, mint a költő egykori szerelmi és családi költészetének indítékai. Még a gyászoló apa gyötrő kérdésekkel ostromolja Istenét leánya koporsója mellett, még a hazafi megdöbbenve látja a magyar közélet örvényeit, legtöbbnyire Gyulai mégis rokonérzéssel, de nagyobb izgalom nélkül nézi a körülötte hullámzó élet jelenségeit. Itt-ott meghatja az öröm, mely boldog arcokon derül fel, még inkább a könny, mely egy-két szép női szemben csillan meg, mindazáltal úgy tetszik, mintha lelke s a jelen között megszakadt volna a régi benső kapcsolat. Gyakran szinte a multban él; ide vonja kedves halottainak emléke. A bálteremben elmult szép éveken merengve, nejére gondol: mi szép volt, mi bájjal lejtett s mily hamar hullott sírba. Szilveszter éjszakáján is feltűnik előtte a szelíd nő alakja, az «angyalarc és tiszta lélek, áldozó szív, mély kedély», hogy újra megindítsa a rég elsírt könnyeket. Később nejének s leányának árnya együtt vonja a temető birodalmába, s maga is leginkább kettős gyászával magyarázza meg dalainak bús, komor voltát.

Így adott Gyulai borongó kedélye a valóságnak egyéni jelentést. Így vált lírája mindinkább az emlékezés költészetévé, mely rég átélt örömökre és bánatokra veti szelíd sugarait. Joggal mondhatta magáról:

A romok közt multak árnya,
Elhaló visszhang vagyok.

Minél több veszteség kötötte Gyulait a multhoz, annál inkább megbarátkozott az elmúlás gondolatával. A Margit szigetén betegágyában fekve, halál-sejtelemmel sóhajt fel: «Ma csak beteg, holnap talán halott». Évek mulva pedig, mikor újra betegség szegezi az ágyhoz, így töpreng:

Még egy nap, talán utolsó,
Aztán elfed a koporsó.

Lassanként a merengés Gyulainak valóságos egyéni lírai formájává változik. Legkedveltebb költői hangulatai azok, melyekkel a földi élet visszás benyomásai fölé emelkedik. Merengéseinek egyik legköltőibb emléke *A felhők* című költemény. Itt sovárgó lelke addig nézi a szállongó felhőket, míg végre maga is elszakad a földtől s együtt száll tovább a levegő vándoraival.

És úgy érzem, mintha lelkem
Velök, bennök szállna fennen,
S emlék, remény, ábránd, eszme
Új alakot
Váltana ott
S a távol ködébe veszne.

Hasonlókép színezi Gyulai költői világát életbölcsesége, mely évről-évre nagyobb jelentőséget nyer lírájában. Amily igazak voltak reményei és csalódásai, örömei és fájdalmai, époly őszinték életnézetei. Bennük egy éles elme s egy mélyen érző szív vonja le egy küzdelmes életpályának végső következményeit. Gyulai látja, de nem becsüli túl az élet értékeit. A nagy csapások után is, melyek szívét érték, talál szépséget a földön, amiért érdemes neki küzdenie, de mindegyiken rajta érzi a mulandóság jegyét. A szeretet ára a szenvedés, az életé a halál. A rohanó évekkel mind gyakrabban tér vissza ez eszmékhez. A bálterem boldog táncoló párai között így elmélkedik:

Mind elveszítjük, hiába sírunk,
Korább' vagy később', amit bírunk,
Oly hirtelen hervad virágunk,
Csak egy lehellet boldogságunk.

Az öregkor határán pedig így gondolkodik az arasznyi földi létről:

Rohannak az évek, őszbe csavarodunk,
Vége felé fordul lejtőjén a pálya,
Alig voltunk ifjak, már öregek vagyunk,
Nyugovóra int az alkonyat sugára.

Mindazáltal minden inkább távol van Gyulaitól, mint a zsörtölődés s az életunalom. Maga is szereti az életet s más életkedvét sem akarja elrontani. A bálterem közönségéhez így szól:

Mulassatok szép ifjú párok,
Meg nem zavarlak, ha mélázok.

Az élet legnagyobb s egyúttal legritkább értékének a szerető szívet tartja; érte nem sajnálja az áldozatot sem. Azért tanácsolja a szerető szíveknek, ha bántalom érte őket, hogy bocsássanak meg egymásnak, hiszen «oly váratlan jöhet halálunk, s a sírnál késő a bocsánat». Gyulai gondolatvilágában azonban a szeretet élesen elkülönül a szenvedélytől. A hatvan éves költő már fél a tavaszi izgalomtól, mely tör, zúz és szélsőségekbe csap. Dicsérő szava csak a szelíd, a kedves ősz számára van; róla mondja:

Nincs aszályod, nincsen vészed,
Bölcs közép az osztályrészed.

Mindezek az egyéni vonások: a borongó kedélynek s a komor életbölcseségnek nyomai határozott rokonságot árulnak el Berzsenyi Dániel lírájával. Valamikor Berzsenyi könnyezte meg az ifjúságnak korán elhervadt virágait s ő hirdette:

Minden csak jelenés: minden az ég alatt,
Mint a kis nefelejts, enyész.

Nem csoda, ha — Eötvös Károly emlékezése szerint — Gyulai egykor oly hosszasan beszélgetett Berzsenyi költészetének szépségeiről b. Kemény Zsigmonddal, s ha annyira rajongott Berzsenyiért, kivált a multba visszasóhajtó költeményeiért.[1] Maga b. Kemény Zsigmond is — mint az 1860-ik évi Berzsenyi-ünnepről írt hírlapi cikkéből kitűnik — Berzsenyiben leginkább a mulandóság költőjét szerette.[2] Nem alap nélkül állapítja meg tehát Eötvös Károly *Utazás a Balaton körül* című munkájában, hogy a XIX. század elején Berzsenyi költészete szólt azon a hangon, melyen Gyulai Pál lantja zengett.[3] Joggal egészíti ki azonban állítását azzal, hogy Gyulai nem akart mást utánozni, csak saját költészetének természetét követte. Az utánzás gondolata még inkább szétfoszlik, ha látjuk, hogy Gyulai lírája minden rokonság ellenére mennyire különbözik Berzsenyiétől. Gyulai nagyobb művész a merengés finom változatainak s gyöngéd átmeneteinek feltüntetésében, mint Berzsenyi; életbölcsesége azonban a földi határok között marad s nem érinti azt a sejtelmes eszmevilágot, melyben Berzsenyi az emberi léleknek a végtelenséggel való kapcsolatát kutatja.

Amennyire törekedett Gyulai egyénivé tenni lírai érzelemvilágát, annyira óvakodott a kivételességektől. Költői becsvágyát nem izgatták oly hangulatok, melyek a viszonyok játékának következményei s inkább jellemzők a szokatlan helyzetre, mint a költő egyéniségére. Nem tartozik Gyulai azok közé a merész lelkek közé sem, kik mind magasabb eszme- és érzéskörbe emelkedve, a szellemi világnak oly vidékeit hódítják meg, hová még senki sem hatolt. Mint kritikáiban gyakran hangoztatta, a lírai költő feladatát abban látta, hogy oly lelki tartalomnak adjon művészi formát, mely az emberiség nagy részének tulajdona. Így egyesült kritikai felfelfogásában s lírai költői világában az egyéni az általános emberivel.

Leginkább tanuskodnak ez állítás igazsága mellett Gyulainak családi költeményei. Az apa, ki anyátlan gyermekeinek vidám kedvén majd felderül, majd elborul, ki leányának betegágyánál virrasztva, a hervadozó virágszál életéért aggódik, a legemberibb érzésekkel indít meg minden érző szívet. Hasonlóképen a legegyetemesebb érzés, a szülői szeretet, szólal meg a *Margit emléke* című költeménysorban. A gyötrő gondolatok, melyekkel a gyászba borult apa korán elhúnyt kedves leányát s benne saját lelki életének egy részét temeti, minden családban újra meg újra visszatérnek, hiszen kérlelhetetlen törvény

[1] Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül.* II. 211. l.
[2] Pesti Napló. 1860. 143. (jún. 21.) szám.
[3] Eötvös Károly: *Utazás a Balaton körül.* II. 212. l.

szerint váltja fel az örömöt a szomorúság, az életet a halál.

Az egyetemes érdek azonban Gyulai lírai költészetének minden elemében megcsillan. Nem látjuk-e mindnyájunk életsorsát magunk előtt, mikor a költő bánatos szívvel vesz búcsút attól a sok szép értéktől, melyeket az élet oly bőséggel ajándékozott neki s később oly könyörtelenül vett vissza? Nem ismerünk-e saját élményeinkre a vesztett ifjúság játékában s a szeretetre vágyó szívnek utolsó csalódásaiban? S ha lelkünket megtépték a nagy ellentmondások, nem vonz-e bennünket is Leányfalu költőjével együtt a természet csendje s az égen vitorlázó felhősereg?

Legjellemzőbben érvényesül a magasabb szempont Gyulai hazafiságában. Gyulai a hazafiúi költészettel mindig szembehelyezte a politikait, mely a napi események múló hangulatait adja vissza s politikai pártszenvedélyekből meríti anyagát. Bármily hűséges híve volt pártjának, lírai nyilatkozataiban mindig a nemzeti lét nagy kérdései foglalkoztatják, úgyhogy sötét aggodalmai minden nemes honfi lelkét megrohanják a nemzeti válságok idején. Ki ne ismerne saját izgalmaira, mikor Gyulai a hiúság álomképeitől, a szóáradat örvényeitől s a visszavonás szörnyetegeitől féltí nemzetét? Így foglalja össze Gyulai hazafias lírája a honfiszív világának minden lényeges elemét s az aggódó honszeretet törvénykönyvét.

Az általános emberi értékek megóvták Gyulait a realizmus és egyénítés túlzásaitól, de nem tudták elfeledtetni a sejtelmesség és különösség ingerét, mely a nagy tömeg rokonérzését oly könnyen ejti rabul. Ha azonban Gyulai lírája benső tartalmánál fogva nem keltette is fel a közönség kíváncsiságát, annál inkább számíthatott azoknak rokonérzésére, kik az örökkévaló eszmények tiszteletét hordják szívükben. Gyulai lírájában milliók érzelemvilága vált egyénivé. Rá is illik az, amit Goethe *Wilhelm Meister*ében a költői lélek valójáról mond: «Átérzi mindazt, ami minden emberéletben szomorú és örvendetes[1]».

Bár Gyulai lírai lelki világából hiányoztak is az alanyiság túlzásai, mindazáltal költői egyénisége magasan kiemelkedett korának magyar szellemi életéből. Férfiassága, bátor szókimondása megszégyenítette azt a megalkuvó szellemet, mely az elnyomatás évtizedeinek puritán erkölcseit felváltotta. Menynyire anachronizmus volt bensőséges világnézete abban a korban, mely anyagi előnyökért oly sokszor áldozta fel az erkölcsi értékeket!

Ez az erős és gyöngéd lélek sokkal közelebb rokonságban áll azzal a költőtársasággal, melynek egész valója összhang, s

[1] Goethe: *Wilhelm Meisters Lehrjahre.* (II. könyv 2. fejezet.)

melyet annál mélyebben érintenek az emberi élet ellentmondásai. Mily gyötrő eszméket vet fel Gyulainak megzavart emberszeretete *Lethe partján* című költeményében, főkép a következő verssorokban:

Nem hallok panaszszót, átkot,
Melyet elnyomott kiáltott;
Ártatlannak síró jajját,
A gonosznak vad kacajját;
Szegény, gazdag bősz küzdelmét,
Ösvitájok durva nyelvét.
— — — — — — — — — —
Mily édes mindent feledni,
Elfáradva megpihenni!

Ugy tetszik, mintha Gyulai feljajdulásában Shakespeare-nek e komor, mély értelmű szonettje éledne újra:

Fáradt vagyok, sírban vágynám pihenni,
Bánt látni kolduskép az érdemet,
Pompával ékes a mihaszna semmi,
S esküt szeg a legtisztább becsület.
Szégyenletes hely jut dicső erénynek,
Szűz ártatlanságon gyalázat ég,
Magas tökély meghajlik durva kénynek,
S erőt megbénít lomha gyengeség.[1]

Minél dúsabban fejlett ki Gyulai lírai költészetének tartalma, annál nagyobb jelentőséget nyert a művészi forma, melybe a költő a nemes anyagot foglalta. Legkevésbbé feleltek meg a kiművelt lírai eszmevilágnak a népköltészet eszközei. A *Diósgyőri dalok*ban s a *Tiszavidéki dalok*ban itt-ott megcsendül a népies hang, de hiányzik a hozzá szükséges naivság. Valójában Gyulai csak erőlteti magára a népdal modorát, de szerepéből annál hamarabb kiesik. Gondolatai könnyen válnak egyéniekké s egészen természetesen vonják maguk után a műköltő tömörebb kifejezéseit. Másrészt az elképzelt egyszerű helyzetek oly lazán kapcsolódnak a költői egyéniséggel, hogy inkább csak az utánzó kedv teremtményeinek látszanak.

A múló évekkel ritkábban árad túl Gyulai kedélye, s rendesen hosszabb időre van szüksége, míg költői indítékaiból lírai eszme alakul ki. Ezért lelkének mozgalmai nem is igen férnek el a dal rámájában. A könnyed dalokat mind sűrűbben váltják fel gyűjteményében terjedelmesebb lírai költemények, melyek műfaj tekintetében legközelebb az elegiához állanak.

Alkotó képzelete itt épannyira tiszteletben tartja a belső forma törvényeit, mint ítélőereje kritikáiban. Ez azonban nem jelent valamely kimért rendet. Költeményeinek szerkezete művészi módon idomul a lírai anyag természetéhez. A különböző változatok közül különösen kettő emelkedik ki, mint Gyulai lírai költeményeinek uralkodó belső formája.

[1] *Shakespeare vegyes költeményei.* 1880. 200. l. (A 66. szonett.)

Gyakran a tárgy annyira uralkodik Gyulai lelkén, hogy minden figyelmet magához ragad. Ilyenkor a költő a tárgy mivoltába mélyed s megfigyeléseiből művészi képet fest elénk, melyet hangulataival és eszméivel színez. Ily lírai festésnek mesteri példája az *Egy fiatal leányhoz* című költemény is. Míly finom vonalakból alakult itt ki a fiatal leány képe, ki szétfoszlott álmait siratja! A csalódott szívnek titkolt fájdalmait árulja el a beborult homlok s a kék szem könnycseppje. Ennek ád mélyebb értelmet a költő a szeretet és szenvedés bölcseletével is. Hasonlókép mély líraisággal meghúzott biztos vonások alkotják a magyar nemzet képét az *Oh nemzetem* című költeményben, valamint az őszi természet rajzát *Az ősz* című költeményben. Míg azonban amott a költő éles látása hazafiúi fájdalmával küzd, addig itt az álmodó természet rajzában a pontos megfigyelés és borongó érzés vonzó összhangba olvad. Mennyire megfelel ez a lírai festés és értelmezés Gyulai költői egyéniségének! Itt teljes mértékben érvényesülhetett rendkivüli elemző tehetsége, mely a legbonyolultabb valóságok mélységeibe is behatolt, s jellemrajzoló művészete, mely káprázatos pontossággal vonta maga a jellem körvonalait.

Máskor Gyulai saját lelkének mélységeibe tekint s egy-egy értékes lelki folyamatot akar híven elénk rajzolni. Rajza együttes eredménye az őszinte elmélyedésnek s a tárgyias önelemzésnek. Mint realista művész különös gondot fordít a belső és külső világ kapcsolataira s minden jelentősebb mozzanatot kiemel. Mint a költői szerkesztés mestere a sok részletrajzot finom átmenetekkel, leginkább a hangulatoknak s a felvetett eszméknek egységével foglalja össze. Így teremti meg a lélekrajzban azt, amit egyik névtelen munkatársa a Budapesti Szemlében az érzés és szenvedés logikájának nevezett.[1]

Mily valószerű s mégis mily művészi lélekrajz Gyulainak *Margit szigetén* című költeménye! Egy margitszigeti alkony hangulatai élednek benne újra, melyek valamikor a beteg költő lelkén vonultak végig. A lelki folyamatot a falomb árnyéka indítja meg, mely az ablakon keresztül a beteg arcán lebeg. A költő álmodozásába belejátszik a környezet: a tündéri sziget a fel és alá járó társaságok beszédével, a csalogánydallal, gyermekzajjal, majd a mult, a vesztett szerelem és családi boldogság édes bús emlékeivel. A költeménynek természetes befejezése az elboruló alkony rajza, melynek benyomásai: a lombzörej, a hullámmoraj, távoli ének, elhaló zene

Elrengetik ez éber álmu főt,
Mint dajkaszó a síró csecsemöt.

[1] — p —: *A legújabb magyar líra.* (Budapesti Szemle. V. k. 1874. 181. l.

A lelki állapot, melyet Gyulai a költői ábrázolás eszközeivel varázsolt elénk, szükségképen fejlik ki a környezet részleteiből s a lélek mély tartalmából. Valójában a költemény az eszmetársításnak művészi szemléltetése. Másrészt a lélekrajzban nincs egy mozzanat sem, mely a hatás egységét megzavarná, a befejezés pedig a kedélyhullámok elsimulását jelenti s ennyiben a felvetett kérdésekre összehangzó feleletet ád. Minden részlet a valóságnak s a biztos rendezésnek nyomát viseli magán. A költői hangulat következetessége s befejezett volta talán túlzottnak tetszik, de kétségtelenül ép ízlés jele, melyet még nem érintett az irodalmi hanyatlás szelleme.

Hasonló gyengéd lélekrajz a *Bálteremben* című költemény, a költői mélázásnak remek képe. Mily természetesen s mégis míly művészien vegyül itt a költő önelemzésében a bálterem vídám hangulata a régi báli emlékekkel, a vesztés fájdalma a bölcselkedés nyugalmával! Néha, mint a *Szilveszter éjszakáján* s a *Lethe partján* című költeményekben Gyulai eszmetársításait régi emlékei vagy kedvelt eszméi akasztják meg, legtöbbször azonban rajzoló művészete saját korlátozásával adja rendkivüli erejének jelét. Gyulai költői lélekrajzaiban teljes fényével ragyog Gyulai lírai és elbeszélő költői egyéniségének minden erénye.

Művészi számítás szabta meg Gyulai lírájának külső formáját is a fejlődés tetőpontján. Minél magasabb szellemi légkörbe emelkedett lírai egyénisége, annál inkább megválogatta a költői kifejezés eszközeit. Amint kritikáiban üldözte a cikornyát és a dagályt, épúgy kerülte saját költői nyelvében is; inkább törekedett szabatosságra, mint csillogásra. Ha jellemző szót talált, nem törte magát kép után; hasonlatait ellenben mindig ízléssel alkalmazta s megfelelő helyre illesztette. Szellemessége kedvét lelte a gondolat kiélezésében, de őszintesége irtózott a hatásvadászó szellemeskedéstől. Eszmetársításaiból gyakran hiányzott a merészség, de hiányzott a homály is. Józan eszével sehogy sem fért össze az a sokat sejtető rejtelmesség, mely laza gondolatkapcsolataival s lehetetlen jelképeivel meglepi ugyan, de meg is zavarja az olvasót. Így alakult ki Gyulai lírai költeményeinek egyéni előadása, mely époly választékos, mint természetes, mely egyszerűsége ellenére is előkelő s határozottsága ellenére is hajlékony. Mennyire hozzáillett ehhez a kimüvelt lírai hanghoz Gyulai verssorainak biztos ritmusa, különösen jambusainak és trocheusainak szabályos sora! Gyulai verstechnikája, mint költői nyelve, érdekes vegyüléke a tehetségnek és tanultságnak, a szabadságnak és fegyelemnek.

Bárhonnan közelítünk Gyulai lírai költészetéhez, mindenünnen ugyanaz a szellem szól hozzánk, mely nem ismeri a meghasonlást s a szép, jó és igaz fogalmai között nem lát ellen-

tétet. Gyulai tiszteletben tartja az irodalmi hagyományt anélkül, hogy ismétlésbe esnék. Lírai költeményeiben a családi élet, hazafiság s emberiség nagy eszméit és érzéseit szólaltatja meg, melyekhez a líra és társadalom életének legfényesebb korszakai fűződnek, de úgy, hogy egyéni színt ad a századok lelki tartalmának. Költői formáiban is letűnt idők irodalmi eszményei élik tovább életüket s szolgálnak új fejlődésnek alapul.

Mennyire elütött ettől a szellemi világtól az a lírai költészet, mely a mult század hetvenes és nyolcvanas éveinek legújabb lírájaként lépett mindinkább homloktérbe! Itt megszűnt a lélek egyensúlya, s a költői egyéniségeken végigsüvöltött a kornak vésztjósló nyugtalansága. A líra anyagát leginkább a kétség és világfájdalom szolgáltatta, jellemét pedig a túlzott realizmus és szubjektivizmus adta meg. Így váltották fel Gyulainak összehangzó világnézetét és pontos kifejező módját bizonytalan hangulatok, merész, szinte forradalmi költői eszmék, újszerű formák, rejtelmes kifejezések. Az új lírai mozgalomnak minden vonását egyesítette magában Reviczky Gyula költészete. Egyéni felfogása előtt a világ csak hangulat volt, valóságszeretete a perdita-sors tiszteletében tetőzött; ellentmondásait maga is elismerte dalaiban, mikor a Nirvana altató öle után esengett s mégis örökös harcban állott a lemondás gondolatával. Mindez Gyulai lírai egyéniségével szemben a költészetnek ellentétes sarkpontját jelentette. A kiegyezés utáni újabb magyar líra örvénylő szenvedélyekkel, kétes sejtelmekkel akart célt érni, a világ értelmezésében új utakat keresett, de gyakran botlott ellentétekbe. Gyulai lírája inkább az értelemre alapította a költői hatást, néha keresztülsiklott ugyan az élet rejtelmes mélységei felett, de maga volt a legtisztább összhang.

Ez az ellentét hagyott nyomot azon a fogadtatáson is, melyben Gyulai költeményeit főkép az 1881-ik évi kiadás alkalmával részesítette a magyar sajtó. Minél szigorúbb bírálatok jelentek meg a Budapesti Szemlében a legújabb magyar líra képviselőiről: Endrődi Sándorról, az Ábrányi-testvérekről, Bartók Lajosról, Kiss Józsefről, annál izgatottabban fordúlt a szerkesztőségi irodák hangulata Gyulai ellen. Legtöbb ellenérzéssel bírálta Gyulai költészetét Reviczky Gyula A Hon tárcájában, habár ítéletei határozott meggyőződés nyilatkozatai voltak.[1] Reviczky nem titkolta, hogy ellenérzését azok az éles — szerinte kegyetlen — bírálatok keltették fel, melyek a Budapesti Szemlében a legújabb magyar lírai mozgalmakat tárgyalták. Hírlapi cikkében mind azt bizonyítgatta, hogy Gyulai, mikor kicsinyes gúnnyal tekintett lírikus-társaira,

[1] Reviczky Gyula: *Gyulai Pál lírája.* [A Hon. 1881. 354. (dec. 25.) sz.]

túlbecsülte saját múzsáját, pedig jó középszerű lirikusnál nem több. Más szempontok vezették az Ellenőr s a Függetlenség műbírálóit, de ők sem hatoltak Gyulai lírájának valójába.[1] Gyulai tisztelői tudták, hogy a napi kritika nem fejezi ki az irodalmi közvéleményt, azért nem is tartották érdemesnek vele síkra szállni. Az őszinte méltánylatnak leginkább Vadnay Károly adott a Fővárosi Lapokban helyet.[2]

Lényegesen megváltozott a napi kritika hangja Gyulai lírai költeményeivel szemben az 1893-ik évi kiadás idején. A hírlapi cikkekben szinte az irodalom lelkiismerete szólalt meg. A Budapesti Hirlap kritikusa egyfelől tiltakozott a visszás hang ellen, mely Gyulai költeményeit fogadta, másrészt elismeréssel emelte ki Gyulai lírájának rendkívüli értékeit: az egyszerűséget, őszinteséget és igazságot.[3] Kiss József folyóirata, a Hét is gúnnyal sujtotta a kis riportereket, kik Gyulain köszörülték nyelvüket, annál nagyobb hódolattal adózott Gyulainak, egy fényes irodalmi korszak méltó és nagyértékű, utolsó képviselőjének.[4] Gyulai tiszteletének még becsesebb irodalmi emléke Baráth Ferencnek a Hazánkban megjelent bírálata.[5] Baráth annyi szeretettel és oly kiművelt kritikai érzékkel merült Gyulai lírájának elemzésébe, hogy cikke egész tanulmánnyá szélesült. Benne megvolt a tárgyiasság és kedélynemesség ahhoz, hogy Gyulai költői egyéniségének igazságot szolgáltasson s költői pályájának hű képét adhassa. Valóban úgy tetszett, mintha a népszerűség, mely ellen Gyulai oly sokszor indított hadat, kegyeivel akarná kitüntetni szenvedélyes támadóját. Ezt bizonyította Gyulai költeményeinek fényesen kiállított díszkiadása is, mely az 1893-ik évi kiadás után egy évre készült el.[6]

A különböző lapvéleményeknél jelentősebb Gyulai lírájának az hatása, mely a magyar líra fejlődésébe olvadt. Belőle győzelmes valóságként emelkedett ki Gyulai költői eszménye. Ha a kiegyezés után ifjabb lírai költőink tele voltak lázongó érzelmekkel, ellentétes, sokszor visszatetsző eszmékkel, Gyulai bölcs világnézete figyelmeztette őket a világ magasabb rendjére, mely áthidalja az élet nagy szakadékait s a fájdalom és gyönyör aránytalanságainak mélyebb értelmet ád. A fiatalos túlzásokkal és szertelenkedésekkel szemben mily parancsoló tekintély volt Gyulainak nemes férfijelleme, mely a tömeg

[1] Ellenőr. 1881. 640. (dec. 21.) és 1882. 29. (jan. 17.) sz. — Függetlenség. 1881. 357. (dec. 28.) sz.

[2] *Gyulai Pál költeményei.* [Fővárosi Lapok. 1881. 291. (dec. 22.) sz.]

[3] *Gyulai Pál.* [Budapesti Hirlap. 1893. 357. (dec. 28.) sz.]

[4] Hét. 1893. 51. (dec. 17.) sz.

[5] Baráth Ferenc. *Irodalmi dolgozatok.* 1895. 176—198. l.

[6] *Gyulai Pál költeményeinek díszkiadása.* [Vasárnapi Ujság. 1894. 50. (dec. 16.) sz.]

NÉPRAJZI SZEMINÁRIUM SZEGED FERENC-JÓZSEF TUD. EGYETEM
TUDOMÁNYEGYETEM Néprajzi Intézetének Könyvtára

lármájától s a hazafiság szólamaitól meg nem ingatva, sziklaszilárdan állott a magyar közélet visszás jelenetei között! A merész újítóknak is Gyulai adott lírai költeményeiben meggyőző példát arra, hogy az igazi költői tehetség erejét csak növeli a mélyreható tanulmány, a költészet törvényeinek tisztelete. Gyulai hatása egyaránt volt mérséklő és építő. Lírai egyéniségének kétségtelenül része volt abban, hogy a mult század hetvenes és nyolcvanas éveinek magyar lírája magasabb eszmények felé tört s haladó irányt vett. Így mentette meg Gyulai lírája a magyar líra fénykorának legértékesebb hagyományait egy új költőnemzedék számára, így vált a magyar irodalomtörténeti jogfolytonosságnak nélkülözhetetlen láncszemévé.

III.

Bármily sokáig állott Gyulai lírai költészete a fejlődés tetőfokán, elkövetkezett a hanyatlás ideje is. Ez a korszak életének utolsó másfél évtizedére esett s 1894-től 1909-ig terjedt. Ez idő alatt Gyulai mindinkább visszavonult a közélet teréről; előbb a Kisfaludy-Társaság elnöki székéből távozott, majd az egyetemtől vált meg. Hatásköre mind szűkebbre szorult, úgyhogy életének végén az elhagyott nagyságok közé tartozott, s az irodalmi pártok küzdelmeiben, bár lelkes, de csak kicsiny sereg vette körül.

A visszavonulás nem jelentett Gyulaira nézve minden tekintetben veszteséget. Így érte el azt, ami után vágyódott, hogy önmagával lehetett békében. Így élhette azt az összehangzó életet, melynek legmegfelelőbb kerete Leányfalu s környéke volt. A természet ölén egész gazdagságában nyílt meg kedélye. Itt gyűjtötte össze családjának tagjait, barátait, ismerőseit, hogy mindenkit elárasszon szívének jóságával. Lelkének összhangját nem bontotta meg az a nagy fájdalom sem, melyet kedves fia halálán érzett. Jól mondta róla Kozma Andor, csak kifelé hadakozott folyton, de benn lelkében mindig isteni béke, tökéletes megelégedés honolt.[1]

Talán sohasem élte Gyulai annyira a saját életét, mint öregkorában. Rá is illett a költői léleknek az a meghatározása, melyet Kriza Jánosról szóló emlékbeszédébe foglalt. Ott mondta, hogy nemcsak az a költő, ki költeményeket ír, hanem minden ember, aki nemesen fogja fel és éli át az életet.[2] Mint egykori költőtársa, ki elhallgatott, de költészetének szelleméhez az életben is hű maradt, ő is együttérzett az emberi életnek változataival

[1] Kozma Andor: *Gyulai Pál, az ember és a költő.* (Magyar Könyvtár. 667. sz.)

[2] *Emlékbeszéd Kriza János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 125. l.)

s költői eszméit nemcsak dalban, hanem sokkal becsesebb eszközökkel: cselekedetekben fejezte ki.

Krizáról megemlékezve, Gyulai nem tudta, melyik több értékű: egy sikerült költői mű-e, vagy egy nemesen átélt élet. Öregkorában, mintha az utóbbinak nyujtott volna előnyt, ritkábban írt költeményt. Utolsó másfél évtizedének költői emlékei a következő lírai költemények származásuk idejével, illetőleg megjelenésük módjával: 1. *Utcán.* (1894.) 2. *Kandallómnál.* (1895.) 3. *Vígasztaló.* (1895.) 4. *Hölgyeinkhez.* (1896.) 5. *Emléksorok egy nő tükrére.* (1896.) 6. *Gernyeszegen.* (1897.) 7. *Az év végén.* (1898.) 8. *Rossz termés.* (1898.) 9. *Egy anya emlékkönyvébe.* (1899.) 10. *Fiam fája.* (1899.) 11. *Estély előtt.* (1900.) 12. *Az ország házában.* (Budapesti Szemle. 1903.) 13. *Válság.* (U. o. 1906.) 14. *Budapest.* (U. o. 1906.) 15. *Vígasz.* (U. o. 1907.) 16. *Mennyi gyöngy . . .* Heine után. (U. o. 1908.)

A költői eszmék, melyek Gyulait öregkori lírájában foglalkoztatták, saját élményeiből emelkedtek ki. Mily érthető volt a szomorúság, mellyel költeményeiben a régi Pest pusztuló emlékeitől búcsúzott, hiszen ifjú- és férfikorának legszebb és legtartalmasabb éveit idézték emlékezetébe! Nem csoda, ha nehezen barátkozott meg a rohamosan fejlődő Budapesttel, s ha örökös kifogása volt a bicikli, automobil s villamos-vasút ellen. Minél többet időzött leányfalvi gyümölcsösében, annál természetesebben alakulhatott ki annak a bizalmas beszélgetésnek eszméje, mely egyik költeményében közte s gyümölcsfái között foly. A szalónok társasága, az estély — költői vallomása szerint — nem vonzotta már, de egy-két széplelkű nő egyénisége elragadta. Különösen egynek állított közülök vonzó emléket verseiben; majd szép szemét s nemes arcát csodálta, majd önfeláldozó anyai szeretete előtt hajolt meg, majd fennköltlelkének szentelt néhány verssort. Visszatértek költészetébe a gyászoló apának s az aggódó hazafinak gyötrő eszméi is. Egyik gyümölcsfája, melyet egykor elhúnyt fia ültetett és öntözgetett, szívének nagy veszteségére figyelmeztette. A politikai élet torzjelenségei, főkép az obstrukció borzalmai pedig előre hirdették neki nemzetének bukását, Lengyelország sorsának megismétlődését.

Az a gondolat- és érzésvilág, mely Gyulainak öregkori lírájából tárul elénk, nem nagy terjedelmű s nem is fejezi ki teljesen Gyulai lelkének egész tartalmát. Mindazáltal az, amit a költő elárul belső életének mozgalmaiból, a hamisítatlan valóság benyomását teszi reánk. Mennyire igazán öreg ember az öreg lirikus! A társaságból, hol egykor hatott és működött, kikopott; sem ő nem érti környezetét, sem őt nem érti környezete. Mennyire emlékeztet bennünket ez a kép Gyulai egyik novellahősének, az öreg Radnóthynak kedélyvilágára, ki minduntalan ellentétbe kerül a körülötte megváltozott viszo-

nyokkal![1] A különbség mégis az, hogy Gyulai sokszor a humor magaslatáról tekint az öregkor fogyatkozásaira s bölcs megadással nyugszik meg sorsában. A hanyatló lírai egyéniség elemeit érintette a pusztulás szelleme, de bennük épúgy a természet rendje nyilatkozott, mint az aranysárga levelek hullásában, melyekkel az őszi szél játszik.

Legkönnyebben elillant Gyulai élményeinek legfinomabb alkotórésze: a költői hangulat; leginkább megőrizte a benyomásoknak végső eredményét: az életbölcseletet. Akár az utcán barangol az öreg költő, akár kandallója mellett mereng, akár szép nőismerősének tükrére gondol, költői hangulataiból mindig egy-egy életigazság emelkedik ki. Legállhatatosabban üldözi lelkét a mulandóság gondolata. Néha élményeinek annyira csak eszmei tartalma érdekli, hogy lelki mozgalmainak rajzáról egészen megfeledkezik. Ez ad lírájának oly különösen józan, sokszor puszta jellemet. Így *Egy anya emlékkönyvébe* című költeményében a költő mély vonzalmának rejtelmeit inkább csak sejtjük, mert a költemény homlokterét a lírai eszme kiélezése, az anyai szeretet dicsőítése foglalta el.

Mindazáltal, ha kifárad is Gyulai képzelete a lírai utánérzésben, költői világát öregkorában is bearanyozza egyéniségének varázsa. Mennyi lovagiasság nyilatkozik nőtiszteletében, mennyi gyöngédség apai érzéseiben, mennyi lelkierő humorában! Minden szavát, minden tettét mélységes igazságérzet hatja át. Ez ad neki erkölcsi bátorságot akkor is, mikor a magyar politikai pártok elfajult küzdelmét ostorozza. Mily felsőbbséggel tekint a tömeg rokon- és ellenérzéseinek szeszélyére! Saját lelkiismeretén kívül nem ismer más hatalmat, melynek parancsát magára nézve kötelezőnek fogadná el. Amit egykor a küzdő férfiú vallott, azt ismétli az aggastyán is talán utolsó eredeti költeményének következő szakában:

Jobb ha szívünk önmagával Nem gondol a nagy világgal
Él békében csendesen; S nem lankad küzdelmeiben.

Jól illett ehhez a biztos ítéletű, férfias egyéniséghez az egészséges ízlés, mely a költői formában is idegenkedett a szenvelgő határozatlanságtól s az ideges szertelenségtől. Gyulai eszményképe költői fejlődésének végső szakában is a költői eszmétől áthatott rend, a világos kifejezés s tiszta, szabályos versforma volt. Néha itt-ott elhomályosult ez az eszménykép a költői gyakorlatban, de legtöbbször Gyulainak utolsó költeményeiben is feltűnt a világos észjárás, az összepontosítás művészete, a költői kifejezésmód bája és ereje.

A kifejlett lírai egyéniségnek minden erénye még egyszer megvillant a *Gernyeszegen* című költeményben. Gyulai

[1] Gyulai Pál: *Egy régi udvarház utolsó gazdája.*

1897 nyarán júl. 31-ike körül járt utoljára Gernyeszegen. Életének alkonyán ismét látni akarta a regényes környezetet, hol a szabadságharc után gr. Teleki Domokos oldalán titkárkodott, s hol egykor annyi költői hangulat vette körül. A mult gyászos és felemelő emlékein kívül újabb rokonérzések is kötötték Gernyeszeghez. Ide vonzotta a kastély úrnőjének elragadó egyénisége, Gyulai költői lelkesedésének tárgya, s a családi kör, melyben Gyulai oly boldog órákat élt át. Ily hatások között fogadta az öreg költő a múzsa látogatását s addig nem bocsátotta el az Ég küldöttét, míg az meg nem áldotta.

A költemény alapeszméje már 1897 nyarán felbukkant Gyulai lelkében, de lassan öltött művészi alakot. Még 1897 októberében is csak az első versszak készült el. Így bontakozott ki egész nagyságában a lírai feladat: a visszaemlékezés rajza s benne a kastély multjának és jelenének összefoglalása. A feladat bensőséges tartalmával vetekedett a megoldás gazdagsága. Mennyi alkalma nyílt a költői kedélynek, hogy kitárja minden értékét! Benne teljesen összehangzott az igazi hazafiság tisztelete a ritka lelkű honleány iránt érzett hódolattal. Mily nemes valóságszeretet hatotta át a költő rajzoló művészetét! Amily finom és következetes volt a visszaemlékező lélek nyilatkozása, épolyan biztos volt gr. Teleki Domokos jellemének rajza. A gernyeszegi környezetnek is minden jellemző részlete érvényesült: a Maros, a vén kastély a dombon, a nagy, árnyas kert régi nyárfáival s lehajló jázminbokraival. S a lírai anyagnak változatos elemeit mily egységbe foglalta a költőnek borongó hangulata!

Minél ritkábban győzedelmeskedett az öreg költő alkotó ereje lírai anyagán, annál kevésbbé várhatta, hogy költészetét igazi értéke szerint méltassa az irodalmi forrongások kora. A XIX. század végén s a XX. század elején már egészen követelően jelentkezett a magyar lírai költészetben az újítás vágya. A hazafias szólamokat, melyeket egykor Gyulai is annyi elmeéllel üldözött, rejtelmes, világpolgárias jelszavak váltották fel. A Tisza helyett a Ganges, az Alföld helyett Párizs ragadta magához a költői lelkesedést. A költői formákban az összevisszaság vette át az összhang helyét. Az újabb magyar lírai mozgalom vezetői talán tisztelték Gyulaiban a rettenthetetlen irodalmi harcost, de a költő idegen volt nekik. Az irodalom vásári lármájában, mely társadalmi összeomlásunkat megelőzte, elveszett az öreg lantos költőnek megviselt, de nemes ércű hangja.

IV.

A fejlődésnek azt az útját, melyen Gyulai lírai költészete haladt, részint a költői egyéniség elemei, részint az irodalmi viszonyok jelölték ki.

Az ifjú költő híven követte a mult század negyvenes éveinek irodalmi ízlését, a romantikát; gyakran szinte magára erőltette a szenvedélyes vágy s féktelen képzelet túlzásait. Lelkének romantikus tartalma mégis leginkább a szabadságharc után fejlett ki. A szerelmi ábránd, a nagy természet szeretete, a nemzeti szabadság hő vágya ekkor a lírai egyéniség mélységeiből tört elő, hogy visszhangra találjon a leigázott magyar nemzet szívében. A borongás és lázongás költői kifejezése annyira összehangzó volt, hogy Arany és Tompa költői világa mellett is a magyar lírai költészetnek új és eredeti értékét jelentette. Az ötvenes évek végén s a hatvanas években a realizmus új lelki erőket fejtett ki Gyulai lírai költői tehetségében. A valósággal való szoros kapcsolat dalaiban szabatos hangulatrajzokhoz, szatiráiban gúnyjának igaz pátoszához s a magyar politikai élet művészi elemzéséhez vezette. Így érte el a fejlődés tetőpontját, melyen egészen a kilencvenes évekig megmaradt, a költői erőknek azt az egyensúlyát, mely a kedélynemességet életbölcseséggel, az egyénit az általános emberivel s a tartalmi mélységet előkelő formaérzékkel egyeztette össze.

Ez a fejlődés eléggé változatos, de közel sem olyan rohamos, mint aminőt Petőfi lírai egyéniségének kibontakozása mutat. Nincsenek oly váratlan, szinte rejtelmes fordulatai sem, minőkre Vörösmarty vagy Arany költői fejlődésének történetében bukkanunk. Itt minden hatóerő világosan érvényesül, de époly kétségtelenek a végső eredmény értékei is.

Jelentős szerepe Gyulai lírájának, hogy a magyar, különösen az erdélyi magyar jellem eszményképét a maga vonzó fenségében örökíti meg. A nemes ábrándok, melyek Gyulai költői lelkesedését magasabb szellemi légkörbe emelik, a rajongó hazaszeretet, mely oly megrázó erővel nyilatkozik elegiáiban, jellemző vonásai a magyar léleknek. Már inkább erdélyi örökség az eszmékhez való szívós ragaszkodás s az a politikai eszélyesség, mely a kockáztató kalandoknál többre becsüli a fejlődés biztos útjait. Így származtatja át Gyulai lírája az erdélyi magyar gondolat- és érzésvilágot késő korokra, hogy a csüggedőknek vígaszul, a bátraknak példaképül szolgáljon.

Gyulai lírai költészete azonban nemcsak az erdélyi magyar szellemnek, hanem egyúttal az elnyomás korának is költői kifejezése. Benne ismét körülvesznek bennünket nemzeti tragédiánk komor hangulatai. Lelkünkön átsuhan a sötét gyász, mely az elesett hősöknek szól, de érezzük a nemzet elszánt akaratának erejét is, mely egy eszméért, a függetlenségért anyagi javakat, életet, mindent áldozni kész. Az elfojtott sóhajokban, a vígasztalás bús igéiben, a kemény dorgáló szavakban az erkölcsi felmagasodásnak mily nagyszerű képe rajzolódik elénk! Nagy volt a kor, melyet a nemzettiprás

borzalmai szenteltek meg, de hozzá méltó volt a költő is, ki a nagy idők erkölcsi tartalmának hangot adott.

A nemzeti és történelmi jelentőség részben már irodalmi is, hiszen a nemzet és a kor az emberi lélek világának lényeges alkotórészei s ennyiben a költészetnek fő tárgyai. Gyulai lírájának azonban van határozottan irodalmi jelentősége is. Nem alkot korszakot, de elvet képvisel s küzdelmet jelent a hanyatlás szellemével szemben, így új korszak alapját veti meg. Amit Gyulai Arany költészetének irányáról mond,[1] azt saját lírájára is vonatkoztathatná; benne is megállapíthatná a realizmus és idealizmus összehangzó egymásba olvadását. Valójában Gyulai kiegészítette, tovább fejlesztette Arany korának irodalmi eszményét s ennyiben növelte a magyar irodalomban annak a költői iránynak hódításait, melynek a világirodalom legnagyobb remekműveit köszönheti. Ez lírai költészetének egyúttal világirodalmi jelentősége is.

PAPP FERENC.

---

[1] *Emlékbeszéd Arany János fölött.* (Gyulai Pál: *Emlékbeszédek.* I. 1902. 125. l.)

ARANY JÁNOS ESZTÉTIKÁJA.

(Első közlemény.)

Mindig tanulságosak saját művészetükről nagy költőknek és nagy művészeknek a vallomásai. Annyival inkább oly költőké és művészeké, kik, mint Arany is, erős tudományos érzéket árulnak el és a költészetet is rendszeres tanulmányaik ellenőrzése vagy legalább támogatása mellett művelik.

Arany is azok közé tartozik, kik a költészettel foglalkozó tudományok körében igen mély és rendszeres tanulmányokat folytattak s ezek eredményét költői gyakorlatukban is értékesítették. Szorosabb értelemben vett elméleti mű[1] ugyan nincsen Arany tudományos dolgozatai közt, de bírálataiban, levelezésében és másnemű prózai írásaiban, valamint Vojtina két levelében és *Ars poetica*jában és a *Sárkány* című költeményében esztétikai kérdéseket gyakran érint, sőt azok részben ezekkel foglalkoznak. Ezeken fölül ide sorolandók még Bánk-bán tanulmányai, Zrinyiről és Tassóról megkezdett műve, A magyar verselésről, Naiv eposzunkról, Irányok, Visszatekintés, A magyar népdal az irodalomban, Irodalmi hitvallásunk című dolgozatai és még a Ráth-kiadás nagyon becses «töredékes gondolatai» (Hátrahagyott prózai dolg. 517—527) és szerkesztői üzenetei. Elméleti kérdések iránti érdeklődését egyébként az is mutatja, hogy Szépirodalmi Figyelőjének (1860—62) célját, «a magyar szépirodalom esztétikai fejlődését», kétféle eszközzel kívánja előmozdítani, t. i. gyakorlatilag és elméletileg. Ez utóbbiak sorába, melyeket ő egyébként első helyen említ, széptani értekezések, tájékoztatások és fejtegetések tartoznak. Bizonyos rend-

[1] Talán nem lehet ilyennek remélnünk ama diktátumokat sem, melyek Arany nagykörösi tanársága idejéből maradtak ránk. Pap Károly értekezett róluk a debreceni egyetem évzáró ünnepén 1917., igérve a diktátumok kiadását. Ezekbe nem volt alkalmam betekinteni. (A debreceni egyetem Almanachja 1917-ről.) Vajon a költő nem úgy vélekedett-e róluk, mint irodalomtörténetéről? Mikor u. i. Gyulai a budapesti ref. főgimnáziumhoz került tanárnak, utbaigazítást, esetleg jegyzeteket kért Aranytól, hogy a magyar irodalom tanításában hasznukat vehesse. Arany Gyulai kérésére így válaszolt: «Az irodalomtörténetet kéziratból tanítom, de mivel az nem egyéb, mint Toldy nagyon rövid extractuma, nincs miért elküldenem». Arany *Hátrahagyott művei* IV. 54. l. Arany esztétikai jegyzeteit újabban gondos cikkben ismerteti Pap Károly a Budapesti Szemle 1925 júniusi számában.

szerességgel legösszefüggőbben a jelzett töredékekben (főleg a II., III., és V. számuakban) szól a szép elméletéről.

I.

Arany esztétikai felfogása abból indul ki, hogy a szép törvényei *általános érvényüek*: azokat még a lángelmék sem törhetik át, sőt mikor megvetni látszanak, ellenkezőleg ujaknak szereznek érvényt. (X: 231.)[1] De mindehhez hozzá teszi azt is, hogy azért valami általános egyetemes szépnek a kifejezése a művészi vagy költői gyakorlatban mégis lehetetlen volna. Az örök szép kifejezése *nemzeti* különösség nélkül, amint azt sokan követelik Arany szerint, bármely művészet körében is lehetetlen volna, de legkevésbbé lehetséges a költészetben. A szép tehát büntetés nélkül nem tagadhatja meg nemzeti eredetét. Azért a szép körében így állítja fel a kategóriákat: általános emberi, különös, azaz nemzeti, és különösb, azaz népi. Tehát, amint majd részletesebben is látni fogjuk, a nemzeti sajátosság kikerülhetetlen föltétele a szépnek, de a népi már nem. (X: 519.)

Mint a nemzetit, épolyan nélkülözhetetlen eleméül tartja a szépnek az *ideált*. «Minden igaz költészet ideál», mert minden igaz költészet eszményt fejez ki (X: 159.): ebből sohasem enged. Ennek folyományaként megkívánja, hogy egységes alapeszme tartsa össze annak részeit. Ez az alapeszme azonban nem valami száraz gondolat; egyezni látszik a költemény alaphangjával, alapérzésével, melyből az egész költői mű kifejlődik, amely a költő lelkéből «szüzfrisseségben» fakad. (V: 538.) Nem elvont tanulság, hanem a költemény egészétől, alkatától, fölépitésétől elválaszthatatlan valami. A költemény «élesztője» (X: 238.) mely az egész süteményt áthatja, erőt, emelkedést, gömbölyűséget s úgyszólván életet ad neki.[2]

Ez az ideál a maga tisztaságában, idő- és esetlegességbeli elemeitől is megfosztva egyhangú és szűkkörű volna; de akkor is, ha megjelenésében nem lépne ki az évezredes hagyományok köréből.

Minden igazi költészet tehát eszményít, így még a népköltészet (V: 506.) is, csakhogy ez az eszményiség nem áll bizonyos szűkkörű formákban. Azért a költészettől azt kívánja meg Arany, a léleknek mindenkor ünnepe, ne hétköznapja legyen. Az eszményítést illetőleg csak a kifejezés módjában lehet különbség, amennyiben a művész az eszme megtestesitésében vagy az ideát a nemben, s az egészet is a nemben, vagy az ideát az egyénben s a nemet is az egyénben fejezi ki. Amaz az eszményi,

[1] A szövegben Arany összes müveinek Ráth-féle kiadását idézem; a pusztán római és arab számu utalások erre vonatkoznak.

[2] V. ő Gálos értekezésével: A. J. esztétikája. EPhK. 1910. 693.

ez az egyéni; amaz a klasszikai, emez a romantikus; amaz a pogány költészet, mert a nemben nem juthat eléggé érvényre az egyén; emez a keresztyén, mert felszabaditja az egyént. Amaz egyuttal elvontabb, mert a nem fogalma puszta abstrakció; ez konkrétebb, mert az egyén is konkrét; amaz szűkebb, mert a nem korlátoltabb, míg ennek birodalma tágas, mert — úgymond — az egyéni változatosság végtelen. Szóval amabban a régi idealizmust, emebben a modern realizmust látja. De a művészetnek mind a két iránya megegyezik abban, hogy mindkettő határozott alakban eszmét testesít meg. Minden igaz költészet tehát ideál. Azért az, amit reálnak mondanak, már kívül esik szerinte a költészet határán. Különbség az irányok között csak annyi lehet, hogy amit ideálnak szokás nevezni, lehány magáról minden időbelit és esetlegest, tisztán akar állani, általánosságban maradni, azért egyhangú és szűkkörű lesz; vagy csak olyat és annyit vesz föl az időszerűből, milyet és mennyit évezredek szentesített hagyományai megengednek, s ezért egyoldalú is lesz. Az a költészet azonban, melyet reálvegyületűnek mondanak, elfogadja az időbelit, az esetlegest, a különöst, pl. a nemzetit, a népit, sőt egyénit is, de nem mint lényeget, mert akkor megszűnnék költészet lenni, hanem Arany szerint mint formát, melyben nyilatkozik. Ezzel köre kitágul, hangja ezerféle változatot nyer s megszabadul az egyoldalúságtól. «De ha lényegét nem az idea teszi, ha a res külsejéből belsejébe tolakodik, akkor nem költészet többé.» (X: 519., 159., 519—520). A költészet lényege tehát nem a «reál.» Lényege s célja az eszme kifejezése által a szép megvalósítása. «*A szép pedig (művészi tárgyakban) a jónak és igaznak kifejezése, de nem igyenest (directe), hanem közvetve, az idomban és az idom által.*» (X: 523.)[1] A természeti szépre meghatározását nem terjeszti ki. Az így megjelenő szép hatása erővel teljes, még pedig mennél egyszerűbb, annál több emberre hat. «Ha egyszerű, különben sem azért egyszerű, hogy fű-fa által érthető legyen, hanem mert az egyszerű eszközökkel hatni tudó erőnek a jele s az egyszerű szép annál szebb». (X: 360., 330.) Ugyanezt alkalmazza az epigramma rövidségére is.

A szép tehát nem lehet el sem a jó, sem az igaz nélkül; nem érvényesülhet sem a jó, sem az igaz rovására. Egyébként Arany mint ember és költő is, fényes erkölcsiség megtestesitője; és mint szerkesztő is megkövetelte az *erkölcsi alapot* a műalkotásban. Ezt azonban nem tekintette azonosnak a moralizálással. A művészet köréből kizárta a szenteskedő, szigorúan kegyes és száraz lelkeket, kik a mű becsét «a benne parázsan felhalmozott valláserkölcsi tanulságtól, a morális irány kézzelfogható jelenségeitől mérik.» (X: 573.) «A költői varázs oda van,

[1] Bulcsu K. költeményére is azt írja: a költészet főcélja a szép; tárgya az igaz is, jó is. Idézve Gálosnál. EPhK. 1910. 688.

mihelyt ujjal mutatható a morális gondolat». — mondja egyik szerkesztői üzenetében.[1] Más oldalról elítéli, ha a költő az erkölcsi érzéket megsértette, ha nem volt kiérezhető legalább is a költő meleg érzése az igazság és becsület iránt.[2] A sikamlósság ellen is tiltakozik, ha nem szolgál magasabb irodalmi célt.[3]

Az *igazság* is hasonlóan fontos szerepet játszik Aranynál. Szerinte a valóságból, a természetből kell kiindulni a költészetben is. Jókaival kapcsolatban megjegyzi, hogy a költészet célja nem lehet a «hajmeresztés». (XI : 31.) Költőnek a természetet s általában a valóságot helyes megértéssel kell *utánoznia*. Csakhogy ez alatt nem a szolgai utánzást érti, amint Vojtina is írja:

Nem a való hát: annak égi mása
Lesz, amitől függ az ének varázsa.
E hűtlen hivség, mely szebbít, nagyít—
. . . . . .
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet:
Egy szóval . . . a költészet.

Így értelmezi az előző sorokat is.

. . . . . költőnek, bár lénye isteni,
Nemcsak szabad: szükség fillenteni.

Byronra hivatkozással egy helyt így állítja föl tételét «Költeni és mégis igaz maradni.» (V : 537.) Petőfit pedig azért dícséri, mert szemben a természetvizsgálókkal, kik a természetnek a körmét, haját stb. kutatják, ő a lelkét adja. (XI : 62.)

A nyers valóság helyett tehát valami mást, annak *eszményi* képét kívánja a költőtől. Már előtte s vele együtt mások is hirdették és keresték művészetekben nálunk is az eszményitést. A klasszikus irány, Kazinczyék, az eszményiség jegyében dolgoztak. Később Bajza hívei, majd Császár Ferenc, Kunoss és Jámbor (Hiador). Ez az eszményiség azonban valami halaványy, tárgyiatlan, a valóságtól elszakadó vérszegény eszményiség volt. Arany nem erre gondolt.

. . . . . azt se véld, hogy a való
Kirúgva jobb egészen láb alól,
Hogy némi kósza föllengésben áll
A híres eszmény, vulgo: ideál.

«Ki az eszmét test nélkül akarná érzékeink elé állítani — mondja máshelyt — a felhő után kapdos, de nem költő.» (X : 160.) Az Arany eszményisége a való lényegének a kiemelésében áll s ebből a célból a valónak nem a megmásítását, legföljebb az egyszerűsítését, esetleges elemeinek a mellőzését engedi

[1] X. 573. Koszorú 1863. II. 20. sz.
[2] Koszorú 1863. II. 24. sz. 1864. I. 48.
[3] Szépirodalmi figyelő. I. évf. 527. Mindezek idézve Várdai Béla cikkében: «Kisebb adalékok A. J. eszt. nézeteihez». EPhK. 1908.

meg. A költői előadástól a jellemzéssel való eszményitést kívánja meg, hogy ezzel elhitető ereje legyen.

Győzz meg, hogy ami *látszik*, az *való*:
Akkor neved költő lesz, nem csaló.

Erre Arany mindig sokat adott, amit az eposzi hitelről szóló sajátos elmélete is bizonyít. De egész költői gyakorlata mutatja, melyben a kompozició szilárdságára épített műveiben mindenütt bölcs mértéket tart eszményisége az ő józan valóságérzésével; jól tudja, hogy ha a valósághoz fűző kötelék elszakad, «a sárkány,» mely föllengő ambcióval az egekre tör, gúnyolódó békák közé undok pocsolyába zuhan vissza. Viszont ezt a felfogását egészíti ki Aranynak az a másik nézete, amely szerint tárgyak között szükségesnek tartja a válogatást.

Az egyszeregy, bár meg nem dönthető,
Képzelmi szósszal bé nem önthető.

Tehát nem minden tárgyat tart alkalmasnak művészi feldolgozásra. Így az anyagi gondokat sem, ha emelkedettebb szempontjai nincsenek hozzá a költőnek. «Az anyagi szenvedéseket enyhítsük, amint tudjuk s ne énekeljük meg» — így ír egy verselő alföldi gazdának.[1] Nem tartja költői tárgynak az egyéniség túlzásait, a különlegest, a bizarrt sem. «Vannak bizarr jellemek — úgymond — a valóságban, hihetetlenek a költészetben.» (X: 122.) «Valami lehet igaz, — írja más helyt mint szerkesztő egy verselőnek, ki a mellett bizonykodott, hogy megtörtént dolgot beszél el — de a költészetben még sem igaz. Megforditva, költött dolgot igazzá tesz a poézis.»[2] A kivételesből hiányzik az általános emberi — gondolja Gyulaival egyetértőleg.

Már láttuk, hogy a nemzeti vonást Arany a szépnek nélkülözhetetlen eleméül tekinti. A népiest csak annyiban, amennyiben tanulni lehet belőle a költészetet felfrissíteni és nemzeti alapra helyezni. Amint Szilágyi Istvánnak írja 1847.: «Szeretem a nemzeti költészetet; a népiesség köntösében még most; később majd pusztán.» (XI.: 45.)

Népies alatt Arany a népi eszmejárást, naiv frisseséget érti, melyen érzik a mező s erdő illata; továbbá a benső, lényeghez tartozó költői formát, erélyes, rugalmas, rövid nyelvet. (V: 360.) Ezért a népköltészet tanulmányozását mind a költőnek, mind az esztétikusnak szükségesnek tartja s hivatkozik a legkevésbbé sem pórias ízlésű Kölcseyre, aki szerint «a valódi nemzeti poézis eredeti szikráját a köznépi dalokban kell nyomozni.» (X: 10.) «A néptől tanulni s ily módon a költészetet

[1] Koszorú. 1863. II. 504. EPhK. 908. 660.
[2] Koszorú 1863. II. 120. EPhK. 1908. 735.

felfrissíteni»: ezt tartja Arany is főfeladatnak. El kell tanulni a néptől a stílus egyszerűségét, erélyét, az érzés nyíltságát, közvetetlenségét, hagyományos formáit s mindazt, mi költői továbbfejlésre alkalmas. De nem szabad a költőnek lealacsonyodnia. «A népköltő feladata nem az — írja Toldijával kapcsolatban Szilágyi Istvánnak — hogy elmerüljön a durva nép közt s legyen egyszerűvé velek, hanem az, hogy tanulja meg a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő.» (XI: 38.) De a költészet újjá teremtése csak ott és annyiban sikerülhet szerinte népies alapon, hol és amennyiben a népies alap egyszersmind nemzeti is. (X: 259.) Egyébiránt azonban a szépet nem köti kizárólag sem a népieshez, sem a nem népieshez, mert neki a szép szép minden alakban; mindazáltal erős meggyőződése, hogy «amely népnek nem volt és nincsen gazdag népköltészete: annak nem lesz önálló nemzeti költészete, hanem mások hulladékain fog élősködni, mint Róma a Hellasén.» (XII: 84.)[1] Ezért Arany korántsem gondolt arra, hogy minden költő népköltő legyen, ami úgy sem valósulhatna meg; csak azt tartotta szükségesnek, hogy a költészet ne csak néhány tudós vagy ábrándos egyéniség számára legyen megérthető és élvezhető, hanem döntse le a közfalat a népi és az általa ú. n. fennköltészet között. Ezt pedig egyszerűen nemes, a nép nyelvét megközelítő s ennek virágaitól ékes formájával teheti. Ehhez képest a költészet végső céljának nem azt tartja, hogy a «lehető legfensőbb fokig csigáztassék nyelve, hanem azt, hogy magát egyszerü köntösben is képes legyen művészileg kifejezni.» Az így felfogott nemzeti költészettől a nemzeti újjászületés hathatós elősegítését várja. (XI: 222.)

A népköltészetnek főleg a *formakincsét* és *formateremtő erejét* tartja sokra. Bár úgy véli, sehol sem tanulja formáit, mert, amint a költemény eszméje megfogant, nézete szerint, vele terem a benső forma is a maga egész teljességében. Ugyanezt vallja egyébként magáról is. Azt mondja, hogy csekély számú lírai darabjainak már a lelkében zsongott a dallama, mielőtt kifejlett eszméjük lett volna. Sőt balladái fogamzásakor is az első, még homályos eszme «felködlésével» már ott volt a ritmus, a dallam, mint mondja, rendszerint nem eredeti, hanem valamely régi népdalhang. (XII: 149.) Egyébiránt tartalom és alak ilyen belső egységét nemcsak a magyar, hanem valamennyi népköltészet közös értékének tekinti. XIV-XVII. sz. költészetünket is azért becsüli többek között, mert ilyen módon nagy számmal termelte a nemzeti versidomokat, melyek azonosak a népdal formarendszerével. Ezt pedig azzal magyarázza, hogy «magyar fül csak így érezte versnek a verset.» (X: 14., 19.)

[1] L. még a népiesre *Népiességünk a költészetben.* (X: 568 — 71.)

Általában a *forma becsét* első sorba állítja : ami költői érdekű, mondja, az «formába kerekedik.» (V : 237.) A maga főtörekvésének is azt vallja: «formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni.» (XII : 156.) Ezt a formaérzéket, a szépnek formába való kívánkozását az egyetemes emberi lélek közös tulajdonságának vallja. Alapja benne van — mint nagyon helyesen sejti meg — az emberi természetben és nemcsak a művészi lelkek tulajdona. Ezt látja bizonyítva a köznép meséiben, mondáiban, balladáiban (V : 201), melyek mind formába törekszenek.

Természetesen ezekben a fejtegetésekben Arany forma alatt nemcsak a puszta versalakot érti, hanem «ama benső formát, mely a tárggyal csaknem azonos,» annyira egyesül vele. (XII : 157.) Érdekes nyilatkozat egy költőtől, kinek ez magának is tudatosan választott célja volt és amit ő klasszikus teljességben meg is valósított.

Ez a forma a *kifejezés* eszköze. Mert Arany is, Gyulaival egyetértésben, a kifejezésben keresi a költészetnek megkülönböztető jegyét. «Érezni nem elég — mondja — *ki is kell tudni fejezni*, még pedig nem úgy, amint közbeszédben elsopánkodná az ember, hanem költőileg.» (XII : 152.) Mert, így folytatja tovább, «az érzés nem kizárólagos tulajdona a költőnek : ő csak abban különbözik más emberektől, hogy érzelmeit a „szép" formáiban és oly hatályosan bírja kifejezni, hogy az olvasókban hasonlókat gerjeszthet. Amennyiben ez sikerül, annyiban költő. E szerint valamely költeménynél nem azt vizsgálom, minő érzelmei lehettek írójának, hanem azt, *miképen bírta azokat kifejezni*, vagyis nem vizsgálok semmit, hanem átengedem magam a költemény hangulatának : ha az von, ragad magával, akkor a költő célját érte s költeménye jó ; ellenkező esetben nem sikerült az.» (XII : 422.) Első műköltőinknél is azt kárhoztatja, hogy «a szép helyett sivár igazra, *gyönyörködtető* helyett tanulságosra törekszenek.» (V : 273.)

Íme Arany a kifejezés eszköze, a költői forma mellett az *érzést* állítja előtérbe ; a siker föltételéül annak átérzését az olvasótól is megkívánja. Meg is elégszik a hatással, «ha érzületét, kedélyállapotát, bárminő legyen az, teljesen visszatükrözi költeménye.» Azonban Aranyra nagyon jellemzően, mégis ismer e részben is fokozatot, t. i. a szerint, «amint a kedély eszmeibb vagy frivolabb tárgyért jő mozgásba.» (X : 217.) Úgy látszik, a szemérmes és kényes ízlésű Arany ez utóbbira nem nagyon volt kíváncsi. Az érzelmi elemre oly nagy súlyt fektet egyébként, hogy még a műfordításnál sem az értelmi hűséget tartja fődolognak, hanem a «*benyomást*, melyet tesz az olvasóra.» Ez utóbbit pedig, mint mondja, olykor csak némi hűtlenséggel lehet elérni. (X : 287.) Azért Szász Károlyt, sok jellességének kiemelése mellett, megrója, hogy költeményeit inkább jól *elgon-*

dolja, semmint átérzi, tehát gondolatokat ad olykor érzések helyett is. (X : 109.) A gondolati s általában a filozófiai elemnek is a jogosultságát csak oly mértékig ismeri el, amily mértékben azok a szív melegségét is éreztetni tudják. (X : 291.) Apró megjegyzésekben ezeken túl is lépten-nyomon utal költészetben az érzés fontosságára. Tanítványának, Tisza Domokosnak, kiben nagy költői erő bontakozását látta és segítette elő, azt tanácsolja alkalmi költeményében : akkor legyen költő, ha az érzés tengeréhez jut. (*Domokos napra*, 8. vsz.) Csakhogy az az érzés, amit Arany a költészet egyik legértékesebb motivumául ismer, nem a pillanatnyi fellobbanás, hanem főként a közösség nagy érzései közül való. Legalább így magyarázza az eposzköltő helyzetét nemzetével szemben. (V : 443.)

A költészet érzelmi elemeinek ez a hangoztatása Aranynál azért olyan nagy érdekű, mert az ő költői gyakorlatában az *értelmi* elemek is megfelelően érvényesülnek. Nála ez a kettő is, csakúgy, mint formának és tartalomnak a tőle elméletileg is annyira megkövetelt egysége, az egyensúly teljességében mutatkozik. A tónusegység méltóságos tárgyilagosságú eposzaiban is mindenütt elárad, másfelől saját érzéseiről is legtöbbször a harmadik személy tárgyias nyugalmával beszél. Hogy e kettőnek egyensúlya soha, még pillanatokra sem billen meg nála, ennek lélektani magyarázatát adja vallomása : «Én csak bizonyos *objektiv* állapotban tudom kezelni az érzelmeket» (XII : 92.) — azaz szembefordul velök s azokat mintegy tárgyiasítja s ezzel tónusukat erősen letompítja, avagy megfelelő elemek hozzáadásával a humor magasságaiba emeli. A mély érdeklődés közvetetlenségének erővel teljes kifejezéséhez valóban hiányzott nála valami ; az, ami Petőfit épen az érzelmek közvetetlenségének költőjévé tette : változó hangulatainak könnyedsége. «Hol valami engem közelről, mélyen sebez, ott hallgatok» — vallja egy helyt magáról. (XII : 92.) Lelkének ilyetén berendezkedése magyarázza felháborodását, mellyel kritikáiban, nyilatkozataiban és szatirikus költeményeiben kikél azok ellen, kik «a lírát csupán dallá, hanggá szeretnék higítani, hogy úgy szólva szavak nélkül zengjen, mint a fütty.» (X : 293.)

Arany költői eljárásában a *tudatosság és tervszerüség* erősen érvényesül. Nemcsak a bölcs mértéktartás, hanem az is erősen bizonyítja ezt, hogy művei az arányos kompozició hatalmas pilléreire épitvék. «Én nem egyes helyekért, hanem kompozíciókért dolgozom» — így jellemzi maga is saját költői eljárását. De másoktól is megkívánja költészetben a szerkesztés, a kompozició «megigazító erejének» az érvényesülését. (XI : 49.)[1] Külön-

[1] V. ö. még Szépirod. Figyelő I. 479. ahol Márki József trópusgyűjteményét ítéli el. Kétségbevonja, «hogy az egész koszorúból kitépett virágok, vagyis inkább a virág egyes szirmai összehalmozva jó hatással lesznek». EPhK. 1908. 662.

ben «az alkotás egysége, formabeli telje és kerekded volta» iránti vágyát is emberi lelkünk mélyében látja alapozva s nem tartja a saját maga vagy a művészi lélek különleges tulajdonának. (V : 201.)[1] Az intellektuális elemnek is annyira megadja a magáét, hogy «a költészet logikájáról» beszél (X : 124.) és azt mondja, hogy az alakítás, elrendezés dicsősége «a főt» illeti. (XI : 75.) Így a költészettel szemben azt a követelést állítja föl : legyen érthető, mindenki számára, «kit ép elmével áldott meg Isten.» A tendenciát, a száraz didaxist, azonban már határozottan költőietlennek mondja. «Iránya lehet valamely költői műnek — úgymond — de a főirány mindig a szép legyen, ne a hasznos vagy tanulságos.»[2] Azért ha valamikor a költészet megválna a szép örök formáitól s az emberi érzelem és cselekvés helyett bölcselmi és társadalmi eszmék vajúdásától keresné megifjodását, ez a kor már az élemedett vénség kora volna. Kifejezi azonban azt a reményét is, hogy ez nem lehetne tartós és a költészetnek is csak időleges hanyatlását mutatná.[3]

Azt kívánja tehát, hogy a költészet egyszerre legyen érthető és élvezhető. Még az eszmei tartalommal kapcsolatban is annak tudattalan *megérzéséről* tesz tanuvallomást. (XI : 45.) Megsejtette tehát, hogy a költői alkotást és a költészet élvezését nem kísérheti végig a tudatosságnak tiszta fénye, és amikor így van is, akkor is nagyon erős érzelmi árnyalatokkal színeződik. «Ha valami, a költészet meggyőződés dolga — írja Erdélyihez — vezércikket — teszi hozzá — lehet írni meggyőződés nélkül is, de jó verset nem.» (XII : 101.) Itt a gondolatoknak is — mintha mondaná — a szív érzésein kell átizzniok. Ezzel a kérdéssel kapcsolatosan, Szemere Pálhoz intézett levelében, mintegy a Szemere hangján és szavaival, az invenciót azzal magyarázza, hogy az eszme megszületésekor még csak félig homályos eszme legföljebb, azaz «neszme.» Tehát nem a logika vezeti a művészt az eszméhez, hanem «a pillanatnyi helyzet, kedélyállapot,» mintegy az érzelemből bontakozik tehát elő, mint Vörösmarty *Szép Ilonkája* is ez egyetlen sorból fakadt : «Hervadása liliomhullás volt.»[4] Így ha tovább kísérhetjük is a fejlődést, «a csíráról, a keletkezés mozzanatáról nem adhatunk számot magunknak» (XII : 147 — 8.) Ide vág az a már fentebb felhasznált nyilatkozata is, hogy a ritmus csendül meg először a lelkében és csak azután ömlik bele mintegy az eszmei tartalom. Mindazáltal nem tudja megbocsátani, ha a költemény külső, zenei formája magában marad, eszmétől és érzés-

[1] Koszorú. 1867. II. 120.
[2] Szépirod. Figyelő I. 560.
[3] Koszorú 1864. II. 367. Utóbbiak idézve Várdainál. EPhK. 1908. 658.
[4] Egyszer ugyanezt Gyulai is emlitette előttem saját költői gyakorlatából, még pedig, ha jól emlékszem, erről a sorról : «Beh jó világ a hóvilág». (*Télen* I.)

től üresen. Egy szerkesztői üzenetben azt hányja szemére a szerzőnek: «Úgy tetszik, mintha a rím vezette volna a képzelődést.»[1]

Esztétikai szempontból nagy fontosságúak Aranynak ezek a nyilatkozatai, mert mély bepillantást engednek a művészi teremtés misztériumába és ezzel a pszihológiai esztétika egyik leglényegesebb fejezetéhez szolgáltatják legilletékesebb helyről az anyagot. Íme az alkotó elemek világosan kivehetők itt is. Gondolatok ömlenek formába, de ezek az érzések kohójában lágyulnak és színesednek. A zenei forma, melyben elénk pattannak, épolyan becses része a teremtő munkának, mint az, mi a formát tartalommal gazdaggá teszi. De forma és tartalom, eszme és érzés, gondolat és hangulat egymást hívják elő; mintegy egymásból és mégis egyszerre születnek, s a művész csak a teremtés édes gyötrelmét érzi a nélkül, hogy tudná: mi történik vele, valamint szívének és agyának születő fényes gyöngyeivel? Ez a káotikus és mégis kristályosult formák tisztaságát mutató együttese az emberi lélek legszebb kincseinek: ez a művészet és ez a műalkotás. Megismétlése az őstermészetnek, mikor föld és víz, fény és sötétség az őslétel méhében még együtt lakoztanak. Mi más ez, mint a művészi intuició teremtő ereje, mely tudattalanul talál rá az emberi élet nagy igazságaira és ezeket a nagy igazságokat szent és nagy érzések melegével fűti át!? A mai pszihológia már tudja, hogy az intuitiv munkában a képzelet és következtetés, a gondolkozás és érzés tudat alatt egymásba folyó ösztönös tevékenysége az emberi léleknek, melyben benne van az ösztönélet biztossága, céltalálása és az érzelmi élet minden hajtó ereje és melegsége. És ez az intuitiv munka, bár a tudományban és másutt is a legértékesebb cselekedetek alkotója, mégis csak a legfőbb szerepet viszi a teremtésben és a műélvezésben.

Ebben az intuitiv költői munkában igen nagy szerepe van a *képzeletnek*. Ezt Arany is érzi és annyira átengedi magát a fantázia tevékenységének, hogy az a gyöngélkedő költőt képes izgalmával szinte beteggé tenni. (XI: 322 — 3.) A képzelemnek és a vele járó felindulásnak Arany megadja a jogot, hogy a szavak kapcsolatában a nyelvtan szoros és száraz logikájától eltérő rendet vigyen be. (V: 412.) A fantázia ad szárnyat a gondolatnak, mellyel egyedül képes a bölcseleti elem is a költészet légkörébe emelkedni. (X: 291 — 2.) De a költő kifejező erejének föl kell ébreszteni az olvasó képzelő tevékenységét is, hogy az előadást olyanná egészíthesse ki, aminőnek a szerző gondolta. (X: 50.)

Mégsem vár csodákat a képzelettől. Kétségbevonja, s ebben a tekintetben a legnagyobb elmék példájára hivatkozik, hogy emberi viszonyokat a tapasztalás segítsége nélkül, mint-

[1] Koszorú. 1863. II. 456. E. Ph. K. 908. 737.

egy eleve tetszése szerint, kombinálni bárkinek is nagy mértékben adatott volna. «A „teremtő képzelet" — úgymond — melylyel eldicsekszünk, igazán szólva nem „teremt" — nem hoz elő új képzeteket a semmiből; hanem az észrevett, megfigyelt régiekből rakja azokat össze: alkot.» (V: 7—9.) Az eposszal kapcsolatban egyenesen azt mondja, hogy valamelyes történeti vagy mondai alap nélkül nem képes alkotni; «talán nincs invencióm, fantáziám — így fűzi tovább —: elég az hozzá, hogy nekem, ha építeni akarok, tégla kell és mész.» (XII; 40.) Ezt a nyilatkozatát vagy feltevését csak az akkori lélektudomány álláspontjáról lehet helyesen értelmeznünk. Ez u. i. nem jelentheti azt, hogy *mai* pszihologiai felfogásunk szerint nem lett volna Aranynak megfelelő képzelő ereje, sőt, hogy azt ő maga is így hitte volna. Nem szabad u. i. megfeledkeznünk arról, hogy a lélektudomány akkor még a különböző s egymástól többé-kevésbbé független lelki tehetségek álláspontján volt. Így a képzelő tehetségtől is azt várta, hogy az érzéki észrevételtől s általában a tapasztalástól függetlenül, az emlékező tehetség segítsége nélkül is képes önálló alkotásra sőt teremtésre. Ma már tudjuk, hogy ez nem így van. Arany vallomásai tehát épen azt bizonyítják, hogy a pszibológiai köztudattal szemben ő ismerte fel a képzelet mivoltát helyesen, mikor azt úgy magyarázta, hogy meglevő tapasztalati anyagból újszerű összetételek útján képes csak ujakat alkotni. Ilyen értelemben pedig Aranynak a képzelete nagyon is a helyes nyomokon járt és mindenkor betöltötte szerepét a költészetben is. Ennek igazolása vagy bővebb kifejtése azonban nem tartozik ide.

Arany a fantázia képességét tehát nem tartja végtelennek. Még legtöbbet tart a nép képzeletéről, azt mondván: «a legtöbb *eredeti* invenció a néptől származik.»[1] Ezenkívül a képzelet által való nagyot és újat alkotás lehetőségét Arany általában a kiváltságosak szerencséjének s a *lángelme* egyik ismertető jelének gondolja. Azt tartja, ellentétben Gyulaival, hogy az újság különbözteti meg a génie-t, melyben őt a költői ihlet támogatja. (X 228.) E mellett a könnyűség, a biztosság, és a mélység. (X: 98.) Az igazi költőnek tehát könnyen megy — bizonyára tapasztalásból tudja — feladatának a megoldása, ha már túl van a tervezés nehézségein. Vojtinával is ezt iratja:

. . . . . ez könnyü dolog:
Érezni kell csak és mingyárt tudod.

Ugyanő mondja:

Ha *irod* a verset, nem *öntöd* azt,
Össze nem áll, hiába fursz, faragsz...

[1] Koszorú 1864. I. 587. EPhK. 1908. 730. l. Zrinyi és Tasso-tanulmányában is azt mondja: «Első és legnagyobb inventor a nép». (V: 9.)

Ezt a könnyűséget rokonságban állónak vélhette Arany a *játékossággal*, aminthogy a játékelméletről valóban az esztétikának egész külön fejezete szól. Hogy ennek Arany is fontosságot tulajdonított, az a szerkesztői üzenete bizonyítja, melyet egy rosszúl sikerült fordításról írt: «Több fáradság kell ahhoz. Olyan fáradság, ami játéknak tetszik».[1]

A lángelme alkotása a *remekmű*, melynek tulajdonságait e két szóban foglalja össze egy alkalommal: «erő és báj». Tehát az erőt is nyilván a lángelme tulajdonságai közé gondolta. Azért a klasszikusok tanulmányozásától azt várja, hogy íróink megtanulnak tőlük «eréllyel és bájjal szólani, mondani épen azt, egészen azt, amit kell, nem többet, nem kevesebbet.» (X: 283.) Tehát a kifejezés biztossága és tömörsége is idetartozik. De a lángelme joga: szaporítani a szabályokat és bővíteni azoknak a körén. Innen a látszat, hogy áthágják azokat. (X: 231.) Ez mutatja, hogy Arany, lényegében, a szabályok érvényét kiterjeszti rájok is; sőt épen ők revelálják a szabályokat.

A lángelme újat teremtő hatalma miatt az *álgénie*-k, mivel egyébre nem képesek, újdonságok hajszolásában kísérlik meg a lángelme mímelését. Ezek ellen nála szokatlan érdességgel és szenvedéllyel kél ki gyakran Arany, prózában és versben egyaránt. (X: 92 – 3.)

A *középtehetségektől* Arany nem vonja meg elismerését. Ezek szerepét és jelentőségét több helyen nagyon határozottan kijelöli az irodalmi fejlődésben. A középszerű poéták szerinte azok, «akik... nem hagyják elaludni a költészet vesztatüzét, melynél egy leendő lángész isteni fáklyáját majdnem meggyujthassa». (X: 93, XI: 301.) «Egyénileg elvesznek a mindennapiság tengerében, de egyetemes hatásukat nem lehet megtagadni.» (XI: 301.) Azért fontosnak tartja, hogy mentől több jó középszerű költő kösse össze az egymástól távoli időben élő igazi nagyokat, akik fenntartják az «utánzási folytonosságot.» Ők főleg a közízlés megőrzésében visznek fontos szerepet. «Az utánzási inger száz meg száz jó középszerűt képez ki, hogy aztán végre tökélyes álljon elő.» «Egy ilyen pezsgő, szélesen kiterjedt hagyomány, művészi élet nélkül — teszi hozzá — a génie megszületik ugyan, de meg is hal, anélkül, hogy létezéséről valamit tudna a világ.» (V: 371.) Szükségesnek tartja azonban, hogy ne egy, hanem lehetőleg több remekíró hatását szívják fel. Így gazdagabbá teszik a közönség ízlését és érdeklődését. (V: 373.) Csak arra kell ügyelniök, hogy egyetlen génie beolvasztó hatása alá ne kerüljenek, mert akkor tehetetlen utánzókká válnak. A lángelmék u. i. szerinte iskolát nem teremthetnek. Iskolát csak a körülbelől egyforma tehetségűek alkotnak, akik közül egyik sem olyan tündöklő, hogy a többinek fényét magába

[1] Koszorú 1863. I. 96. EPhK. 1908.

nyelje, de viszont egy sem olyan erőtelen, hogy saját jellemét elvesztve puszta utánzóvá válnék. Azért nem arra buzdit, hogy legyünk hasonlóvá a lángelméhez, ami úgyis lehetetlen, hanem arra, hogy szabadítsuk meg magunkat az alárendeléstől. Ennek módja, hogy önálló irányt keressünk, s különböző tanulmányokat folytassunk. (V : 357 — 8.)

De ha kijelöli is Arany a középtehetségűeknek a helyét, távol van tőle, hogy a tehetségtelenséget, a tartalmatlan ürességet dédelgesse. Így pl. ha a verset nem mondhatni ugyan hibásnak, de pozitivabb érdeme nincs, már ezt magában hibának tartja. Ily szellemben küldi a gyönge verselőknek szerkesztő korában üzeneteit [1]

A tanulmányt azonban természetesen nemcsak a közepes tehetségek, hanem a lángelme számára is nélkülözhetetlennek tartja. A költőt u. i. meggyőződése szerint nemcsak születés, hanem tanulmány is teszi. Ha a megfelelő diszpozíciókkal született gyermektől körülményei megtagadják az iskolázás és tanulmány lehetőségét, vagy sorsa hajlamával nem egyező életpályára sodorja, szerencsétlenné válik, a nélkül, hogy tudná, miért. Így sok valódi költői tehetség elkallódik. (X : 522.) Szóval a tehetséget művelni kell. Ez alatt pedig nemcsak a külforma és a költői nyelv iskolázását érti, hanem annak a célnak a szemmel tartását is, hogy a költő tudja megválasztani, mit kelljen mondani, mit nem ; tudjon erőt összhanggal párosítani. (XII : 152.) Még lirikusnak is szükséges a tanulmány. Ha csak nem lángész — úgymond — egyetlen szellem szolgai utánzásától csak az mentheti meg, ha különböző népek, idők és irányok líráját tanulmányozza. (V : 369.) Mindazáltal, mint Pákhnak írja, a költészet terén mindig többre becsül egy tudatlan költőt, mint egy költőietlen tudóst. (XII : 83.)

A tanulmány egyik eszközének az utánzást, *jeles példák utánzását* tartja. Mindnyájan követői vagyunk elődeinknek ; még a lángelme is, csakhogy a lángelme gyorsan szedi magába azt, amire szüksége van, és nem követi szolgailag mintáját. (V : 368.) Általában a művészet minden ágában nagy szerepe van az ilyen értelemben vett utánzásnak is. (V : 369.) Arany fölfogása szerint ma már még a legegyszerűbb népdal sem fakad egyenest a természetből ; a névtelen költő, ki annak lételt ad, már nemcsak születve, de képezve is volt : a népi dalok és dallamok egész tárháza állott rendelkezésére, honnan mintáit vehette, tehát már ő is utánoz. (X : 523.) (Természetesen ebben az értelemben vett utánzás sem lehet szolgai természetű, csakúgy, mint ama másik nemű utánzás, az életnek, a valóságnak, a természetnek az utánzása. Egy levelében azt írja Szász Károlynak : «Az igazi költő utánzóvá sohasem válhat». (XI : 222.)

[1] EPhK. 732.

A tanulmánynak azonban nem szabad külön megéreznie a költői alkotáson, amelyben mindennek egybe kell olvadnia, a belső kompozició teljes egységébe. A költői hatást zavarja, ami ezt az egységet, a mű *összhangját*, zavarja. Bosszankodik, ha «itt az egység, ott a hangulat törik ketté; ha sokat igérő kezdet után ásító űrbe lyukadunk; ... ha csinált, fagyos érzelem vagy nyelv puffadoz; lipitt-lopott eszmék eredeti gyanánt pipeskednek.» (X : 92.) Egyik bírálatában az illető költő legnagyobb hibájául rója fel, hogy abban eszme és kifejezés nem olvadnak együvé. (V : 499.) A gondolati tartalomnak is, mentől súlyosabb, annál inkább, össze kell olvadnia a költészet egyéb elemeivel. Azért kifogásolja, ha a bölcseleti elem savát «a költői művekre amúgy kívülről s mintegy parázson hintik rá.» Mintha bizony a költő nem akkor volna bölcsész is leginkább, midőn összhangzatos alak- s tartalomban előállíthatja a a szépet, amit a filozóf értelmezni sem tud. (V : 53.) Általában fontosnak tartja műegészet alkotni. «Nem szórni képeket pazarúl, hanem oda tenni erőt, ahová kell; szóval az egészet és nem a részeket ajándékozni meg főbb figyelemmel: ez amit én művészi haladásnak mondok». (XI : 353—354.) Szerkezeti és tónusegység, tartalom és alak belső egybeolvadása: ezek Arany főkövetelései. S magáról is azt mondja, mint láttuk, formát és tárgyat összhangzásba hozni, egyszóval egészet alkotni: volt főtörekvése.

MITROVICS GYULA.

A FRANCIA HATÁS KISFALUDY SÁNDOR LÍRAI KÖLTÉSZETÉBEN.

(Első közlemény.)

Köztudomású, hogy Kisfaludy Sándor 1796 július 29-étől szeptember 16-áig Draguignanban tartózkodott, és ott különböző francia írók munkáit olvasgatta.

Avval a kérdéssel, hogy mi a szerepük a francia íróknak Kisfaludy költészetében, eddig Angyal Dávid és Császár Elemér foglalkoztak. Az eddigi kutatások eredményei: ismerjük azokat a francia idézeteket, melyeket Kisfaludy a *Himfy szerelmei* I. kiadásának kéziratában egy-egy dal elé írt;[1] tudjuk, hogy Kisfaludy néhány kisebb költeménye és a *Magyar Thalia* néhány idillje francia minta után készült;[2] és hogy a francia írók közül Kisfaludy költészetére Deshoulières, Chaulieu, Parny Bertin, Bernis, Boufflers és Rousseau hatottak. Utóbbi inkább Kisfaludy világnézetének kialakulására, az előbbiek pedig egy-egy verssorral működésre indították Kisfaludy képzeletét és ezáltal egy-egy Himfy-dal keletkezését eredményezték. Azonban Kisfaludy az idegen hatások mellett eredetiségét megőrizte.[3]

Mindamellett, hogy az eddigi kutatások számos eredményt hoztak, a francia hatás kérdése nincs még teljesen kimerítve: ismerjük általában a francia hatás jelentőségét, de nem tudjuk, hogy tulajdonképen miben áll Kisfaludy lírai költészetében külön-külön az egyes francia írók hatása. Egymás mellett emlegetjük azokat, akiknek verseit Kisfaludy felhasználja, de nem tudjuk, hogy külön-külön milyen szellemi kapcsolata van Kisfaludynak az egyes francia írókkal, és a hatásuk jelentőségének szempontjából milyen különbséget kell tenni köztük? Másfelől Kisfaludy *Frantzia fogságom* c. kézirata[4] a francia hatás szempontjából becses adatokat tartalmaz. Azonban a benne található francia nyelvű idézeteket eddig még nem ismertették és jelentőségüket nem vizsgálták.

[1] Angyal Dávid jegyzetei, Kisfaludy Sándor *Minden munkái.*
[2] U. o. és Császár Elemér: *Kisfaludy és a francia irodalom*, Beöthy-Emlékkönyv 247. l.
[3] Ld. Császár Elemér, id. h. 240—57. l.
[4] M. Nemzeti Muzeum: Oct. hung. 510.

A Magyar Nemzeti Múzeum 1896 óta őrzi Kisfaludy *Frantzia fogságom* kéziratát: 5 füzetből álló hiányos könyvecske, tartalma: 16 Himfy-dal és 4 ének első fogalmazványa, idegen írókból vett idézetek és fordítások (l. a táblázatot a Függelékben), köztük 9 kisebb költeményének első fogalmazványa.[1] Ezeknek a verseknek keletkezési idejét Kisfaludy naplójából ismerjük, ezáltal a kézirat idézeteinek kronológiai sorrendjét is megtaláljuk.[2] Már most, ha tudjuk, hogy kb. mikor írta ki Kisfaludy olvasmányaiból az idézeteket, a jegyzőkönyvet megfelelő időrendben párhuzamosan olvashatjuk leveleivel és naplójával. Ezáltal világosabb képet nyerünk a francia írók szerepéről Kisfaludy gondolatvilágának és művészetének kialakulásában.

1. Kisfaludy 1796 augusztus 14-iki levelében felsorolja azokat a francia nőket, akiket nagyoknak, utánzásra méltóaknak tart. Ezek közt Mme Deshoulières-t is megnevezi. Aug. 26-i levelében azok közt a költők közt említi, akik fogsága idejében hatottak fejlődésére. Megvizsgáltam Kisfaludy draguignani tartózkodása előtt írt leveleit, hogy ezáltal megtaláljam Kisfaludy lelki-világából meríthető magyarázatát annak, hogy miért tetszettek Kisfaludynak Deshoulières költeményei. (Kisfaludy útleirásainak részletessége, hangulatának változatossága, hangjának közvetlensége, meggyőznek naplójának őszinteségéről és a dátumok valódiságáról.) Már 1796 márc 20-án feljegyzi, hogy gyakran annyira úrrá lesz lelkén az epedő szerelem, hogy nem bírja elviselni nevető barátai társaságát és visszahúzódik a magányba. Leveleiben sok az érzelgés: ápr. 2-iki levelében pl. külön feljegyzésre méltatja, hogy szíve különös édes érzésekkel telt el, midőn reggel egy darab szántóföldről két csicsergő pacsirtát látott emelkedni a levegőben. Ápr. 5-iki levelében leírja érzéseit: Egy sugár fenyő mohos tövében, folyóparton, örvendező madárdaltól körülvéve, szomorúan álmodozik. Kedvesére gondol és vágyódik utána. Majd szomorú képek gyötrik, elmélkedik a gonoszságnak az igaz érdemen való győzelmén, bántja a világ közönséges folyása és annyira ellágyul, hogy könnyekre fakad. Azt hiszem ez a néhány példa eléggé mutatja, hogy Kisfaludyt életének eseményei, reménytelen szerelme, legbelsőbb szentimen-

[1] Két Impromptu, Rozihoz, Irishez, Kis Dorillis, Rozi, Náni, Szépekhez Gyónó Grófnő; v. ö. Függelék.

[2] Angyal Dávid, mikor Kisfaludy munkáit kiadta (1892), még nem ismerte Kisfaludy kéziratát. — Császár figyelmeztet Kisfaludy jegyzőkönyvére: megemlíti munkájának jegyzeteiben mint a Kisfaludy-kérdések megoldásához szolgáló segédkönyvet. (*Kisfaludy és a francia irodalom*). — Behatóbban eddig csak Rényi R. foglalkozott a kézirattal (*Petrarca és Kisfaludy*. Figyelő VII. k.). Rényi nagyjából ismerteti a kis füzetek tartalmát, megállapítja az első füzet nem másolat voltát és keletkezési idejét (1796 május körül). Azonban, mikor a kézirat tartalmával foglalkozik, kutatása csak arra irányul, hogy a Petrarca-hatás kérdését tisztázza és hogy eldöntse, vajon Szegedy Rozi volt-e a Himfy-dalok hiletője?

tális hajlandósága, kellőképen előkészítették arra, hogy Deshoulières melankoliáját, érzelgését, kiábrándultságát megértse és a költőnő epedését, álmodását, mintegy a saját lelki-világa visszhangjának érezze.

De azt hiszem abban, hogy Kisfaludy annyira megkedvelte Deshoulières-t és oly sokra becsülte, hogy még utánzásra is méltónak tartotta, nagy szerepe volt Caroline d'Esclaponnak is. Keveset tudunk Caroline-ról, mégis Kisfaludy levelei nyomán elképzelhetjük a fiatal francia leány szellemi világát. Kisfaludy megjegyzi, hogy szép szellem volt, nagyon művelt, egyformán jártas a klasszikus és modern irodalmakban. Könyvei közt különösen szerette a *Nouvelle Héloïse*-t és rajongott Petrarca és Laura szerelméért. Ízlése és Kisfaludy iránt tanusított viselkedése (ellágyulása, szerelmi vallomása a búcsuzáskor), azt mutatják, hogy szentimentális nő volt, valódi Rousseau-tanítvány. Bensőséges ideális barátság kötötte Kisfaludyt Caroline-hoz. Mindennap néhány órát töltött nála és együtt olvasgatták Deshoulières verseit. Ezeket Caroline nagyon szerette és csodálta. A búcsuzáskor az együtt töltött szép órák emlékére, Caroline Deshoulières költeményes munkáit ajándékozta Kisfaludynak.[1]

Lássuk tehát Deshoulières hatását Kisfaludy munkájában. Már Császár rámutatott néhány Deshoulières-utánzatra: a *Magyar Thalia* VI. darabja, *Rozi a kertben* Deshoulières *Les fleurs* című idilljének a fordítása.[2] A virágok elhullnak azért, hogy újjá szülessenek, míg az embernek örökre pusztulnia kell és maga előtt homályos jövőt lát — ez a melankólikus téma tétszett meg Kisfaludynak annyira, hogy szórul szóra lefordította, és mint Császár megjegyzi, a témán kívül Deshoulières kifinomult, bájos kifejezései is különös varázs erővel bírhattak: azért fordítja le Kisfaludy a verset prózába, hogy egy szót se veszítsen el. Úgy találom, hogy a francia vers utolsó 15 sorának elhagyása jelzi, hogy Kisfaludy szolgai fordításaiban is kritikával dolgozott. Ugyanis az utolsó sorok elhagyása igen helyes ítélőképességre vall, mert Deshoulières csak unalmasan ismétli azt, amit már mondott. *Kis Dorilis* c. verse Deshoulières egy chansonjának fordítása.[3] Rövid hat soros vers az eredeti: egy pásztorlány panaszkodik, hogy a pásztor fiú veszélyesebb, mint a farkasok. Kisfaludy fordítása nem egészen szolgai, kibővíti Deshoulières gondolatát, a pásztorlány hosszasan beszél, elmeséli, hogy Tircis hogyan lopta el szívét.[4]

Mostanáig nem ismertük Kisfaludy *A szépekhez* c. költeményének forrását. Eredetije Deshoulières egy réflexionja, s Kisfaludyé a francia versnek szolgai utánzása:

[1] Ld. Kisfaludy aug. 14. és szept. 16-iki leveleit (*M. m.* VII.).
[2] Császár id. h. 247 l.
[3] U. o. 249. l.
[4] V. ö. Császár, u. o.

Ha úgy tekintitek, szépek, szépségteket,
Mint legfőbb javatok — szánlak benneteket,
Kevés ez magában, sőt ennek birtoka
Ezer bunak, bajnak s bosszuságnak oka.
Hatalma van igaz, a gyenge szíveken,
De az idő kifog gyarló kintseteken, —
Csak rövid ideig lehettek szép képek,
Sokkal, sokkal tovább lesztek majd nem szépek.

Réflexions diverses: V.

Pourquoi s'applaudir d'être belle?
Quelle erreur fait compter la beauté pour un bien?
A l'examiner il n'est rien
Qui cause tant de chagrin qu'elle.
Je sais que sur les coeurs ses droits sont absolus;
Que tant qu'on est belle, on fait naître
Des désirs, des transports et des soins assidus:
Mais on a peu de temps à l'être
Et longtems à ne l'être plus.

Kisfaludyt a költeményben kifejezett gondolat, úgy látszik sokat foglalkoztatta, gyakran ismétli ugyanazt· pl. *Gondolatok.* (74. M. m. VII.) Kisebb költeményeiben: *Szépség* 1838. A *Boldog szerelem* 69-ik dala pedig nem más, mint *A szépekhez* átírása.

A *Rozi a kertben* keletkezési idejét nem ismerjük. *Kis Dorillis* és *Szépekhez* dátumai: 1796 aug. 16. és 27.[1] Ezeknek a verseknek az első fogalmazványai Kisfaludy jegyzőkönyve első füzetének vége felé vannak a megfelelő időrendi sorrendben. Előttük és közöttük összesen 9 Deshoulières-idézetet találtam. Himfy-dal csak négy van az 1-ső füzetben. (v. ö. táblázattal Függelékben). Rényi kimutatta, hogy ezek voltak a legelső Himfy-dalok. Az első hármat Kisfaludy még Olaszországban írta.[2] Az első négy Himfy-dalnak[3] az a közös sajátsága, hogy mind valódi élményi alapon indul meg (1. harcba indulás, 2. milanói ostromzár, 3. a harc, 4. francia fogság). Ebből és a máj. 15. aug. 27-ig terjedő Himfy-dalok csekély számából azt következtetjük, hogy Kisfaludy eleinte csak akkor írt, ha valami nevezetes esemény történt vele. Ez pedig azt mutatja, hogy ekkor Kisfaludy még nem volt az a bizonyos Himfy, aki előtt minden hangulathulláma fontossággal bír, nem volt még kiforrott költő, aki képes arra, hogy az apró rebbenéseket felfogja és képzelettel kiszinezze. A kézirat 1. füzetében nagy bizonytalanság észlelhető: a dalok fölé címül eleinte azt írja *Ének*, azután áthuzza. A füzet tartalma sehogy sem felel meg a füzet címének. Az első címe *Kesergő szerelem*, a második cím, miután az előbbit áthúzta: *Frantzia fogságom.* Azonban, a megfelelő tartalom helyett idézetekkel és fordításokkal tölti meg a füzetet. Mindez

[1] Kisfaludy: *Napló és francia fogságom.*
[2] Ld. Rényi bizonyítását, Figyelő VII. 174—75. l.
[3] A mai *Himfy*-kiadásban: 6., 14., 15., 16. dalok.

azt mutatja, hogy Kisfaludyban ekkor még nem alakult ki *Himfy szerelmei*nek koncepciója, és költői pályájának úgyszólván küszöbén áll.

Ebbe az időpontba kell tehát helyeznünk Deshoulières hatását. Ekkor érintette meg Kisfaludyt a melankólikus francia költőnő epedő szerelmének szelleme. Ekkor tanult tőle könnyed, bájos kifejezéseket.

Említsük meg ezuttal Kisfaludy *Autobiographiai jegyzetei*nek azt az állítását, hogy draguignan-i tartózkodása alatt megpróbálkozott Petrarca és Laura szerelmi történetének megírásával. Ebben szerepe lehetett Deshoulières-nek. Ugyanis 1796 szept. 11. levelében megjegyzi, hogy különösen Deshoulières költeményeiből ismerte meg Valchiusa szépségeit. Mikor levelében arról szól, hogy milyennek képzeli a helyet, hol Petrarca élt, Deshoulières versét idézi:

> Oui cette vive source, en roulant sur ces bords,
> Semble nous raconter les tourments, les transports
> Que Petrarque sentoit pour la divine Laure...

Majdnem az egész *A Mlle de la Charce: Pour la fontaine de Vaucluse* c. levelet leírja. A hosszu idézetek, Kisfaludy lelkesülő hangja, azt mutatják, hogy Deshoulières-nek ez a költeménye különösen hatott rá. Valószínű, hogy ez a költemény is befolyásolta a *Petrarca és Laura* megírási szándékában. Már pedig a foglalkozás evvel a tárggyal *Himfy szerelmei*nek az előgyakorlata lehetett.

Kisfaludy még Paviában (1796 jul. 7-én) megvette Petrarca költeményeit.[1] Tehát Draguignanban, mikor Deshoulières verseit olvasta, már Petrarca bámulója volt. Természetes tehát, hogy különösen Deshoulières petrarcai vonásai vonták magukra Kisfaludy figyelmét Lássuk ezeket:

Deshoulières így határozza meg a szerelmet:

> Ah! que de fâcheuses nuits! Que de chagrins! que d'ennuis!
> Que de soupçons! que d'alarmes! Que de soupirs! que de larmes!
> *(Epître à Mascaron)*

Kisfaludy idézi e sorokat a 78. dal előtt,[2] melyben majdnem ugyanazt mondja:

> Hah! melly szörnyek a bajaim, A sóhajtás kebelemből
> Melly mérgesek sebeim; Melly sürüen szakadoz,
> Melly nehezek a napjaim, A keserü köny szememből
> Melly kínosak éjjeim? Milly özönben áradoz? stb.

[1] *Napló és francia fogságom* (*M. m.* VII. 303. l.).

[2] Az idézet a *Himfy* I. kiadásában és Angyal jegyzeteiben található (*M. m.* I. 369. l.).

De különbség van a két költő hangjában. Deshoulières verse panaszos csevegés, Kisfaludyé szenvedélyes kiáltás. A verset önálló fordulattal végzi.

«L'absence, la raison, l'orgueil, rien ne me sert . . .» mondja Deshoulières, az *Eglogue Iris*ben, mikor Tircis közömbössége miatt panaszkodik. Kisfaludy ezeket a sorokat a 68. dal előtt idézi.[1] Dalának utolsó négy sora:

Bármi messze fussak tőle,
Nem bujhatok el előle!
Sem eszem, sem negédem
Ellene nem segédem.

teljesen megfelel a Deshoulières-idézetnek. Maga ez a Himfydal azonban inkább az *Ode à Climène* 7. strófájára emlékeztet:

Sok országot mosó tenger
Választya már őt tőlem;
Hegyek, hova a sas nem mer,
Rejtik ötet elölem.
De hajh! ez nem orvosollya
Nyavalyáját lelkemnek.
On fait bien, quand on évite
Une tendre passion;
Mais hélas! en est-on quittte
En fuyant l'ocasion?
Non c'est en vain qu'on s'assure.

Kisfaludy jegyzőkönyvében találtam is ebből az ódából idézeteket. Dehoulières ebben a költeményben tanácsokat ad a fiatal Climène-nek, aki el akar menekülni a szerelem elől:

Tout aime dans la nature:
Dans le barbare séjour,
Où règne l'âpre froidure,
On sent les feux de l'amour.

Ez egyike Kisfaludy legkedvesebb gondolatainak. Idézi a jegyzőkönyvben Deshoulières sorait és alkalmazza a 122. dalban:

A szerelem indulattyát
Minden érzi s táplállya
S tevegetvén áldozattyát
Gyönyörködve szolgállya.
Szeret minden átallyában
S a szerelem központjában
Ami csak él, öszvegyül.

Ugyanezt a gondolatot többször hangoztatja, még a *Boldog szerelem*-ben is (128. dal.):

Ezt a roppant természetet
Szemléld körül s vizsgáld meg . . .
— — — — — — — —
Ég és föld s ebben minden szeg
Amit látsz, tudsz alatt és fent,
Egymást vonsza s öleli.

«Il est l'âme de l'Univers» mondja Deshoulières a szerelemről. «Ő mindennek élete» mondja Kisfaludy (II. 128). Wieland, kit Kisfaludy gyakran idéz, szintén érzi a természetben uralkodó szerelmet, de míg őt az Isten gondolatához juttatja: «Dich fühlt der Schöpfer selbst! du führst uns zu Ihm!» — Deshoulières magában a szerelemben Istent lát.:

Si l'Amour ne s'en meloit pas,
On verroit périr toutes choses.

[1] U. o. (*M. m.* I. 364. l.)

Ámor az az Isten, aki új életre kelti a rózsát, ő teremti a tavasz kincseit, ő űzi el a tél borzalmait *(Les Oiseaux,* Idylle). Világos, hogy Kisfaludy a 35. dalhoz az ihletet Deshoulières verséből meríti: a szerelmet a tavasz rózsájához és az éltető naphoz hasonlítja:

Boldog, kinek e nap fénylik,
Kinek ez a rózsa nyílik
E nélkül a kert csak gaz,
Ama nélkül nincs tavasz.

Jegyzőkönyvébe ki is írja Deshoulières említett idilljének ezt a két sorát:

L'indifférence est pour les coeurs,
Ce que l'hiver est pour la terre.

Mme Deshoulières csak addig hálás szemlélője a természet harmóniájának, amíg az megfelel lelki-állapotának. De amint érzései változnak, a természetet is más szemmel nézi:

Qu'est devenu cet heureux tems,
Où le chant des oiseaux, les fleurs d'une prairie
— — — — — — — — — —
Me donnoient de si doux moments?
Cet heureux temps n'est plus... *(II. Air.)*

Ezt a gondolatot dolgozza fel és bővíti ki Kisfaludy 97. dalában. Az I. ének 11. strófájában is panaszkodik Kisfaludy, hogy a tavasz kellemei nem vidítják fel, és a madarak szerelme most már szomorítja. Kevés különbséggel ugyanezt ismétli a II. ének elején és a 136. dalban. A 10. dalban szemrehányásait egyenesen a tavaszhoz intézi. Deshoulièresnél is gyakoriak a megszemélyesített, megszólított évszakok. Deshoulières örömet talál a szenvedésben:

Je ne veux plus l'aimer! — ah! discours téméraire!
Voudrais-je éteindre un feu, qui fait tout mon bonheur?
(Stance.)

Kisfaludy idézi ezeket a sorokat a 80. dal előtt:[1]

Nem szeretem többé őtet
Vajh! mit mondék én vakmerő!
Őtet én ne szeretném?
— — — — — — — —
S elolthatnám e bennem hát
A tüzet, melly boldogságát
S javát teszi életemnek.

A 186. dalban ujra felcsendül a gondolat:

Kínaimban telhetetlen,
De őt mégis szeretem.

Akár csak az *Eglogue Iris*ben: «— malgré ses froidures, hélas! je l'aime encore.» Kisfaludynak Deshoulières költészetében

[1] U. o. (*M. m.* I. 370. l.)

különösen az ész hiábavalóságára vonatkozó panaszok tetszettek. Jegyzőkönyvének 1. füzetében a következő Deshoulières idézetet találtam:

Cette fière raison, dont on fait tant de bruit
Contre les passions n'est pas un sûr remède:
Un peu de vin la trouble, un enfant la séduit;
Et déchirer un coeur qui l'appelle à son aide
Est tout l'effet qu'elle produit.
Toujours impuissante et sévère,
Elle s'oppose à tout et ne surmonte rien.

(Les Moutons.)

Kisfaludynak a *Kesergő szerelem* dalaiban mindvégig hasonló véleménye van az emberi értelemről. A 37. dalban hiába kér segítséget az észtől, az nem tud orvosszert mondani. És hiába dorgál az ész (40. d.) és hiába értekezik, (43. d.) hiába ostromolja Amort, ki nem űzheti a szív fészkéből (105. d.). Az ész csak akadékoskodik, jobb is lenne, ha egészen megszűnne, «Hunny el! hunny el!» mondja a 165. dalban, «— vains raisonnements, Taisez vous», mondja Deshoulières egyik Rondeau-jában. A 165. dalban Kisfaludy így keresi a megoldást:

Szikra ész! setét agyamban
Mért nem hunysz el egészen?
Könnyebbség lesz tán sorsomban.
— — — — — — — —
Boldogok csak addig vagyunk,
Mig éretlen még az agyunk.

Deshoulières pedig a bárányoktól kérdezi:

Ne vaudroit il pas mieux, être comme vous êtes
Dans une heureuse obscurité!?
— — — — — — — — — — — —

Malgré la trompeuse apparence,
Vous êtes plus heureux et plus sages que nous.

Hasonló gondolatok a *Boldog vagy te, cifra madár* dalban (13) vannak: Kisfaludy a madarak sorsát dicséri, mert ész nélkül is érdeklik párjukat. Deshoulières a *Les Odiseaux*-ban ugyanezért irígyli a madarakat. — A 146. dal elé Kisfaludy nem írt mottót. Azonban valószínűnek tartom, hogy ez a dal is néhány Deshoulières-verssor nyomán készült: Deshoulières egyik Madrigalban (I. 109. 1.) ezt mondja «a nap tüzé»-ről:

Insensée, et je cherche un lieu qui m'en préserve,
Tendis que j'en conserve
Dans mon coeur de plus dangereux!

Kisfaludy a 146. dalban:

Balgatag! a békességet
Magam kivül nyomozom,
Holott én az ellenséget
Kebelemben hordozom.

Deshoulières reflexiói az erkölcsről és emberi gyöngeségről nem hagytak nyomot *Himfy szerelmei*ben, sem a *Gondolatok*ban. Kisfaludy ismerte a reflexiókat, találtam is jegyzőkönyvében néhány idézetet belőlük. Feljegyezte a *X. Réflexiont.*

Il est plus grand, plus difficile
De souffrir le malheur que de s'en delivrer.

És a *Réflexions morales* utolsó négy sorát:

Toujours vains, toujours faux, toujours pleins d'injustice,
Nous crions dans tous nos discours
Contre les passions, les foiblesses, les vices
Où nous succombons tous les jours.

De ezeket a verssorokat sehol sem használta fel. Úgy látszik csak önmaga vigasztalására írta ki őket. Vannak közös vonások a két költő szellemében és ízlésében. Deshoulières fatalista szellem volt: az embert a szerencse játékszerének tartja és folyton azt ismételgeti, hogy a földi bajokért, a rosszért nem vagyunk felelősek, mert a mi dolgainkban a sors dönt a saját szeszélye szerint. Kisfaludy életének döntő változásait mindig külső események hozták, épezért érthető, hogy elismeri a sors hatalmát. Örömmel fogadja Deshoulières hasonló gondolatait. Aug. 31-iki levelében, mikor a sors kiszámíthatatlansága szomorítja, Deshoulières-től idézi:

Il n'est dans ce vaste Univers
Rien d'assuré, rien de solide.

A fatalista szellem Kisfaludynál különösen megnyilvánul, a III., XVI. énekben vagy a 169. dalban, mikor megbocsát a a szívtelen imádottnak, mondván: «Csak a Sorsot vádolom.»

A mulandóságra vonatkozó szomorú gondolatok Kisfaludynál is, mint Deshoulières-nél gyakran előfordulnak; mindketten ezeket a reflexiókat természeti leírás keretében adják. (Deshoulières: *Les fleurs; L' Hiver*; *Le Ruisseau;* Kisfaludy: 27., 76. dal stb.)

Ami a szerelemre vonatkozó gondolatokat illeti, Kisfaludy soha sem vélekedik úgy, mint néha Deshoulières, hogy a szerelem emberi gyöngeség. Meg van győződve arról, hogy a szerelem erény és egyetlen forrása a boldogságnak. *A különböző töredékek és gondolatok*» között (M. m. VII.) egy ilyen tárgyú Deshoulières madrigalnak a szabad fordítását találtam:

Deshoulières:

Rien remplace-t il le bonheur
Dont la douce union des amants est suivie ?
Non, il n'appartient qu'à l'amour
De mettre les mortels au comble de la joie
A ses brûlans transports lorsqu'on n'est plus en proie
Qu'un coeur vers la raison fait un triste retour !

Kisfaludy (127. gondolat):

Szeretni és szerettetni,
Bár elme és szivfogság,
A földön itt a legvalóbb,
S legfőbb ember boldogság.

Aki ezt nem ismeri még,
Siessen a nyomába,
Ki ismerte s elvesztette,
Csak feküdjék sirjába.

A francia vers első négy sorát Kisfaludy a *Gondolatok*-közt (47.) még egyszer lefordítja az eredetihez hívebben.

Szeretni és szerettetni
Két szép szívnek egy lehetni,

Ennél fellyebb már nem hág
Az emberi boldogság.

Láttuk azt, hogy Kisfaludy gyakran talált Deshoulières verseiben saját érzéseire. Mindamellett, hogy többször szórul-szóra fordított Deshoulières-től, néhány fordítás után teljesen kibontakozott hatása alól. Jegyzőkönyvébe kiírta azokat a Deshoulières verssorokat, melyek különösen tetszettek neki és később mikor Himfy-dalait fogalmazta, mint láttuk, gyakran a remniszcenciákból merített ihletet. Sikerült néhány, eddig ismeretlen hatásra rámutatnom: azonban, ha figyelembe vesszük, hogy a *Himfy szerelmei* 28 énekből és 400 dalból áll, úgy találjuk, hogy ehhez viszonyítva a Deshoulières-átvételek száma jelentéktelenül csekély. Deshoulières fontossága abban áll, hogy Kisfaludy épakkor ismerte meg verseit, mikor hasonló lelki-állapotban volt és mikor Petrarca hatása alatt már vágyat érzett kesergő dalok írásához. A jegyzőkönyv segítségével megállapítható, hogy Deshoulières versei közül különösen az *Eglogue Iris*, *Epître à Mascaron*, *Les Moutons*, *Les Oiseaux*, *l' Ode à Climène* tetszettek Kisfaludynak. Ép ezekben a versekben a legerősebb a szerelmi panasz, idillikus hang, siránkozás, sors és kedves kegyetlenségén. Deshoulières más-fajta versei semmi nyomot sem hagytak Kisfaludyban. Mindez mutatja, hogy Deshoulières költeményeiben leginkább a Petrarca-szerű vonások érdekelték. A petrarcai motivumok Deshoulières-nél egyszerűbb és könnyebben utánozható kifejezésekben nyílvánulnak, mint magánál Petrarcánál. Kisfaludy pályája kezdetén tanulmányozta, fordítgatta, alkalmazta ezeket a kifejezéseket. Ezáltal ízlése kifinomult, szókincse gyarapodott, képzelete gazdagabb lett. Deshoulières jelentősége az, hogy rokon szelleme erősiti Kisfaludy szándékát és kimüveli költői képességét. Azokban a szerelmi dalokban, melyekhez Kisfaludy Deshoulières-től yeszi az ihletet, valódi szerelmi hevénél fogva megőrizte eredetiségét.

2. Az első pillanatra szinte hihetetlen Császár állítása, hogy Kisfaludy és Chaulieu közt kapcsolat van. Oly nagy a különbség a két költő közt: Chaulieu mindenből kiábrándult, a gyönyört is csak mint végső menedéket hajhássza: a draguignani Kisfaludy még fiatal és a lelke tele van rajongó, nagy idealiz-

mussal. Mégis Kisfaludy maga írja a barátjának,[1] hogy fogságának szomorú magányában foglalkozott Chaulieu-vel, ki mulatságos költő és hatott rá. S valóban, amint Angyal igazolja[2] *A szerelem és barátság* (a *Magyar Thalia* V. darabja) nem más, mint Chaulieu *Voyage de l'Amour et l'Amitié* c. versének prózába való átültetése — pusztán a végső szólamot változtatja meg a magyar költő — az *Irishez* és *Rozihoz* c. költeményei pedig Chaulieu *Stances* és *A la même* c. verseinek utánzatai.[3] Mindhárom Chaulieu-fordítás olyan jól sikerült, hogy teljesen a magyar költő leleményének látszanak.

A *Himfy szerelmei* azonban nem hozható kapcsolatba Chaulieu költészetével. Kisfaludy jegyzőkönyvében találtam néhány Chaulieu-idézetet. Ha elolvassuk Chaulieu költeményeit és megfigyeljük, hogy mi az, ami mindebből megragadja Kisfaludy lelkét, azonnal láthatjuk miért nem alkalmazhatta Kisfaludy Chaulieu verseit Himfy-dalaiban. Az idézetek azt mutatják, hogy Kisfaludy draguignani tartózkodása alatt oly hűséges Petrarca-tanítvány, hogy még a megrögzött epicureista költeményeiben is csak Petrarcát kereste. Csupán olyan idézeteket ír ki, melyek legkevésbbé jellemzők Chaulieu-re, de leginkább hozhatók kapcsolatba Petrarca motivumaival, pl. a szerelmi szenvedés édességének dicsőítése:

Souffrir avec ce qu'on aime
A quelque chose de doux...

és apró jelentéktelen szerelmi rajongások, mint pl.: «.. heureux le mortel à qui votre coeur destinera la place.» Ezeken az idézeteken kívül, — melyek különben nem hagytak nyomot Kisfaludy dalaiban, — Kisfaludy lemásolta jegyzőkönyvébe Chaulieu *Jouissance* c. költeményét. Ez a szerelmi gyönyörök leírása. Kisfaludy a címet megváltoztatta: *Jouissance* helyett *Amourt* írt. Lehet hogy a költeményt azért hagyta eltemetve jegyzőkönyvében, a nélkül, hogy felhasználta volna, mert nagyon profanálja a szerelmi érzést.

Chaulieu szerelmi költészete nem felelt meg Kisfaludynak. Kisfaludy költészetében az igazi hatalmas szerelmet akarja kifejezésre juttatni: az a leány, akit Himfy szeret, az éghez vezető út és «isteni», mint Petrarca Laurája. Chaulieu Phillist csak azért hivogatja, hogy mellette és Bacchus mellett kettős mámort élvézhessen. Chaulieu még a hűtlenség apologiáját is megírja.[4]

Ha mindamellett Kisfaludy Chaulieu néhány költeményét szolgaian utánozta, az valószínűleg azért történt, mert Kisfaludyt

[1] U. o. VII. 343. l.
[2] Angyal jegyzetei u. o. 581. l.
[3] Császár id. h. 248. l.
[4] Apologie de l'inconstance. Oeuvres 112. l.

megfogta a francia szellem csillogása, a könnyed, világos stílus, a képzelet heve és bája, mely különösen a *Voyage de l'Amour et l'Amitié* szellemes fordulataiban nyilvánul. De Chaulieu szelleméből semmi sem hatolt *Himfy szerelmei*be.

3. Eddig Voltaire-t nem említették Kisfaludyval kapcsolatban. A két író szellemi világa és költészete annyira különböző, hogy komolyabb összefüggésre közöttük nem is gondolhatunk. Mindemellett Kisfaludy jegyzőkönyvében 14 Voltaire-idézetet találtam, mindet a *Pucelle*-ből. Ha megfigyeljük, hogy mi az, ami Kisfaludyt olvasmányában megragadta, láthatjuk, hogy különösen a szerelmi érzés leírása, pl.:

La voir, l'aimer, sentir l'ardeur brûlante
Des doux désirs en leur chaleur naissante etc.
— — — — — — — — — — —
Qu'importe hélas ! d'arracher une fleur !
C'est à l'amour à nous cueillir la rose.
— — — — — — — — — — —
Mais sa pudeur triomphait de la flamme
Qui par les yeux se glissait dans son âme.

Természeti leírások:

. . . Jamais la nature
Ne fut plus belle et plus riche et plus pure etc.

Többek közt kiírja még: két vitéz elesténck és Vénusnak a leírását; ezenkívül néhány epigrammszerű mondást. Bár a Voltaire-idézetek száma felülmúlja a többi francia íróktól vett idézetek számát, Kisfaludy költészetében nem használja fel őket. 1796 júl. 27-iki levelében egy példát hoz fel Jeanne d'Arc utazásából; valószínű, hogy ekkor már ismerte Voltaire könyvét. A verssorok kiírásának ideje 1796 máj. 3. és aug. 7. közé esik. Mint láttuk, Kisfaludy aug.-ban olvasta Deshoulières verseit. Ezeknek a költeményeknek és Caroline-nek hatása alatt kezdett behatóbban foglalkozni Petrarcával. A *Nouvelle Héloïse*-t csak szept.-ben olvasta (ld. M. m. VII. 343. l.) Tehát Voltaire-rel akkor foglalkozott, mikor azokat az írókat, kik legközelebb álltak lelkéhez, még egyáltalán nem vagy csak kevéssé ismerte. Valószínű, hogy Kisfaludy előtt — miután a valódi rokonlelkeket megtalálta, — jelentéktelenné vált a *Pucelle*-nek az a néhány sora, melyet régebben feljegyzésre érdemesített.

Voltaire hatása csupán a *Magyar Thaliá*ban nyilvánul. Az *Eglé és Cyáne* c. darabjának mostanáig nem ismertük a forrását. Ennek eredetijét megtaláltam Voltaire meséi közt. Kisfaludy darabja Voltaire *Les trois manières*[1] c. meséjének fordítása. Voltaire elmondja, hogy Athénben szokás volt, hogy

[1] Voltaire: *Oeuvres complètes* X. (*Pucelle, Contes et Satires.* 350—360. l.

minden évben egyszer az összegyűlt nép előtt megkoronázták azt, ki kedveséért a legnagyobb áldozatot hozta. Hogy a legérdemesebbet megtalálják, minden leány, kinek valami nevezetes szerelmi története volt, elbeszélte azt. Voltaire Églé, Téone és Apamis történetét írja le. Kisfaludy a mesét szóról szóra lefordítja, azonban Téone történetét egészen elhagyja. Ez jellemző Kisfaludy jó ízlésére — Voltaire ugyanis Téoneről ízléstelen, pikáns mesét mond.

Kisfaludy Voltaire 3 bevezető sorát elhagyja, a 4.-kel kezdi: Az egyező szövegek eleje Voltaire-nél a következő:

Voltaire:

La plus belle, à mon gré, de leurs inventions
Fut celle du théâtre, où l'on fesait revivre
Les héros du vieux temps, leurs meurs, leurs passions,
Vous voyez aujourd'hui toutes les nations
Consacrer cet exemple et chercher à le suivre.
Le théâtre instruit mieux que ne fait un gros livre.
Malheur aux esprits faux dont la sotte rigueur
Condamne parmi nous les jeux de Melpomène! etc.
— — — — — — — — — — —

Kisfaludynál: «A Görög leleményekközött legszebb vala a Theatrom, ahol a régi Hérosok virtusaikkal, indulataikkal és szokásokkal edgyütt fel-fel szoktak élesztetni. Minden világosodott nemzet követni igyekezett ebben a Görögöket. A Theátrom valóban jobban is tanít, mint akár melly testes könyv. Örök átok azon hamis lelkekre, akiknek káros makattsága kárhoztatja közöttünk Melpomone érzékeny játékait...» stb.

Kisfaludy fordításában többször kihagy jelentéktelen sorokat, és a két szöveg közt van néhány jelentéktelen eltérés is. Ezeknek oka vagy félreértés, vagy Kisfaludy művészi törekvése élénkebb, szinesebb kifejezésre. Az eltérések a következők:

Voltaire:
Six mois furent, le terme où ma main fut promise.
Kisfaludy:
Ha a Hold hatszor megujúl, ez vala kezem odaadásának rendeltt ideje.
Voltaire:
Il n'avaient tous hélas! dans leurs tristes talens
A peindre que l'ennui, la douleur et les larmes.
Kisfaludy:
Haj valamennyinek unalom vala társa a dologban.
Voltaire:
Harpagne en fut surpris: il voulut censurer.
Kisfaludy:
Lykas meglepetett ezáltal, de fitymálni kezdett.
Voltaire:
Ligdamon se montrant, lui dit: «Elle est à moi!
Kisfaludy:
Az enyim ő, igy kiálta fel Mylon, aki a sokaságon által veré magát.

Voltaire:

A terminer mes maux et mes beaux jours
Dans cette mer où Venus était née.

Kisfaludy:

... ugyanazon habokban végezni szerencsétlenségemet és szép napjaimat, melyek Vénus testét először mosdozák.

Legérdekesebb az eltérés a mese befejezésében: Voltaire nem dönti el, hogy a szerelmesek közül ki érdemli meg a koszorút, csak felveti a kérdést. Kisfaludy pedig mintegy felel Voltaire kérdésére:

„Az ítélet e volt: «Szép és nagy az, amit Mylon véghez vive kedvesséért – de ő él, és éli a szerelemnek gyönyörűségét és éli szép tételményjének méltó jutalmát; — legyen övé a boldogság — szép volt Bathyl halála — nints jutalma — legyen övé a szép szerelem Ditsősége. S Bathyl sírja megkoronáztatott. A szép Egle nem irigylé néki a Ditsőséget — s Cyáne elájult fájó örömében; s a Görögök szivei ömledeztek.»"

Voltaire meséjének idillikus, szentimentális részei igen jól illettek Kisfaludy *Magyar Thalia* c. idillgyűjteményébe. Ezért fordította le Kisfaludy Voltaire meséjét; azonban Voltaire egyénisége, szelleme, művei nem hatottak Kisfaludy költészetére.

Békei Jolán.

ADATTÁR.

MADÁCH-EREKLYÉK.

Mikor Gyulai Pál a hetvenes években Madách Aladártól álvette atyja írásbeli hagyatékát, hogy összes műveit sajtó alá rendezze s erről a bevezetésben számot adott, ezt írta: «Az ember tragédiája kézirata nincs meg iratai közt, de egy papirszeleten, a mely az első fogalmazásból maradhatott meg, ez áll: „Az Ember tragédiája drámai költemény. Kezdtem 1859. febr. 17-én, végeztem 1860. márc. 26-án." Ezután következnek a jelenetek címei, s a személyzet névsora. Azonban a tisztázott kézirat, saját kézirata, nem veszett el; megvan a Kisfaludy-társaság kézirattárában . . .» (Madách *Ö. M.* 1894. I. bev. VII. — Említi e följegyzést Palágyi Menyhért is: *M. I. élete*, 1900, 5. és 314.)

Morvay Győző: *Adalékok M. I. életéhez* c. értekezésében (A bp. VI. ker. főreál. értesítője, 1898), közli az Alsó-Sztregován készült lajstromot a költő iratairól, s ebben (22. l.) II. jelzés alatt ezt jegyzi föl: «Az ember tragédiájának 1861-ki kiadása a javításokkal». Ez a példány s a *Litteraturai kevercs* már nem volt meg Madách írói hagyatékában, mikor 1913 nyarán a Nemzeti Múzeum kézirattárának ereklyéi közé került; Vértesy Jenő, aki lajstromozta a hagyatékot, a két darabot az elveszettek közé sorolja. (Irodalomtört. III. 295, 1914.)

Mikor 1923-ban a Napkelet-könyvtár számára sajtó alá rendeztem az *Ember tragédiájának* szövegkritikai kiadását, hiába kutattam e két szerfelett fontos maradvány után: a költő saját feljegyzése a mű készültéről, a scenárium első fogalmazása; az első kiadás kézi példánya a költő saját javításaival! — megbecsülhetetlen források tudományos kiadás számára. De hiába kerestem mindenfelé, a Kisfaludy-Társaság ereklyéi közt lévő eredeti és teljes kéziraton kívül a Múzeum nagy Madách-hagyatékában egyetlen sor sem akadt, mely az *Ember tragédiájához* tartozik. Így kénytelen voltam a kiadás előszavában ezt írni: «ma ennek a papírszeletnek hollétéről nincs tudomásunk».

Ez év elején meglátogatott dr. Szász Andor, ügyvéd, XIX-i századi magyar könyvek gyűjtője, átadta a tragédia első kiadásának egy kéziratos jegyzetekkel ellátott példányát, s megkért, állapítsam meg az *Ember tragédiájának* 1861-i kiadásában lévő jegyzeteknek származását. Első pillanatra felismertem a költő kezeírását, s pontos összevetés után megállapíthattam, hogy ez az a Morvay-említette kézipéldány, mely a hagyatékból

elveszett. Legnagyobb meglepetésem azonban az volt, hogy a könyvben volt egy kis negyedrét alakú (20 cm magas, 18 széles), elsárgult és gyürött papírlap, mind a két felén Madáchnak jellegzetes kuszált írásával, melyben rögtön felismertem a Gyulai-féle «papirszeletet».

Dr. Szász Andor elmondta, hogy a könyvet a benne lévő cédulákkal együtt 1921 május 30-án 5000 koronán vásárolta meg Palágyi Lajostól, aki egy mellékelt levélben előadja a könyv történetét: «. . . fogadja az Ember tragédiája első kiadásának egy példányát a költő sajátkezű oldaljegyzeteivel, melyet annak idején a költő fiától emlékül kaptam . . .» A könyv s a benne lévő kéziratok kétségtelen hitelüek. Először a kézírás, mely mind az *Ember tragédiája* írásával, mind a múzeumi hagyatékéval vonásról vonásra egyezik; másodszor az, hogy Palágyi Lajos öccse Menyhértnek, aki a költőről könyvet írt, fiának személyes ismerőse volt s huzamosan tartózkodott Alsó-Sztregován, hol könyvéhez az eredeti íratokat használhatta.

A tragédia kézipéldánya 93 javítást tartalmaz, javarészben azokat, melyeket Szász Károly levelében javasolt (l. Voinovich, *Madách* 559; szövegkiadásomban a lapalji jegyzetekben fel vannak tüntetve). Igen sok helyesírási és a verset illető igazításon kívül alig találunk ösmeretlen változatot, mert szinte mind belekerültek a második kiadásba. A többi néhány pedig jellemzően mutatja Madách dolgozása módját, hogy sebtiben papirosra veti gondolatát s azután sok törléssel, újraírással dolgozza ki, hogy a legjobb kifejezést s a legjobb formát megtalálja.

Így az I. kiadásban Szász Károlynak kifogása volt a 213. sor ellen:

Mely a lankadt szüt védve befogadja
. . . ez érzelem

megjegyezvén: «hogy az érzelem fogadja be a szívet, különösnek tetszik.» Erre Madách így javítja:

. . . árnyalja a' lankadt szivet,

de nem lévén megelégedve, kihúzza, s a lapszélre írja a mai szöveget:

Melly lankadástól óvja szívöket.

A Caesarra vonatkozó négy mai sor (2289—2292) helyett az I. kiadásban csak két sor volt, melyhez Szász Károly ezt írta: «nem értem»; ekkor bővíti ki Madách négyre, de az utolsó sorral igen sokat küszködik, mutatják a törlések (szögletes rekeszben):

Hogy [Kedvesétől megrendül a föld. —]
[tőle] retteg tőle [retteg a világ]
s megrendül a föld.

Néha már nem fér a sok törlés és javítás a könyv lapjára, s akkor külön cédulára írja a végleges szöveget, de még abban is áthúz egy-egy szót. Úgy látszik, ez a cédulán való fogalmazás volt rendes szokása, mutatja az az egynehány darab, mely a Múzeum kézirattárában fennmaradt. Mind ez apró javítási kísérletet e helyen közölni nem célszerű; de a kritikai szöveg újabb kiadásakor okvetlenül fölveendő.

Az ember tragödiája.

drámai költemény

kezdtem 1859 Feb 14 végeztem 1860 Mar 26 án

× Szentirás 18.—.

1 Menyország 151
2 Paradicsom 181 } 5
3 Pálmafás vidék } —214

4 Egyptom } —252
5 Athene } 2—266
6 Róma } —296

7 Konstantinapoly } 481×
8 Prága ——— } 4—242
9 Páris ——— } —248
10 Prága ——— 179

11 London } 3—592
12 Phalanstere } —444

13 Az ür ——— } —150
14 Jegesvidék —— } 1—176
15 Pálmafás vidék } —202

} 4080

Személyek szereplők

Egy agg eretnek
Egy csontváz
Helene Izaura komornája
—
Rudolf császár
1—2—3—4 ik Udvaroncz
—
Robespierre Guadet
Egy fiatal Marquis
Egy tiszt
Egy senqulotte
—
Kepler egy tanitványa
—
Egy bábjátékos
Egy ibolyaárus lány
Egy anya
Másik anya
Egy [polgár] leány
1 ő Polgár lány
2 ik detto
Egy ékszerárus

50

[Égiek] [szereplők]

Az úr
Gábor főangyal
Mihály ———
Ráfael ———
Lucifer
Ádám
Éva
Egy Cherub
A föld szelleme
—
Egy egyptusi rab szolga
Kimon fia
[Lucia] Milkiades [neje]
[Kimon fia]
1 } athenei [polgár]
2 } népből
3 }
Crispus szabados
Tersites
[Severus] polgár
1 ő demagóg

[Karok]

[Angyalok kara]
[A]

Munkások
rendőrök
[P] Zenészek
[Polgárok]
[Egy elitélt]
Egy phalanster beliek

—34

Néma személyek

A csillagok véd szellemei
Angyalok kara
Nymphák —
Egyptusi rabszolgák felügyelőik ——
Pháraó kisérete
—
Lucia szolgálói
Athenei nép
——— fegyveresek
[A chárisok]
[A halál nemtője]
—
Gladiatorok római fuvolások
Tánczosnők
Romai rabszolgák
Temetési kiséret
Barbár harczosok
—

Egy korcsmáros
1—2—3 ik munkás
Egy kéjhölgy
Egy katona
1 ő } mesterlegény
2 ik } [Polgár]
1 koldús
2 koldús 64

Egy zenész
Egy árus
Másik árus
Egy ifjú
[Anya] [Egy anya]
Czigány asszony
1 }
2 }
3 } deák
4 }
Egy nyegle
1 }
2 } ik gyáros
Lovel örült gyáros [72]
Egy elitélt
Egy tudós
Egy aggastyán
Luther
Cassius
Angelo Mihály
Plátó
[Egy nő] 5
Egy eszkimó 8[4]

2 k demagóg
1 Polgár
2 ik Polgár
A halál nemtője
Eros
A Charisok 23

—

Catulus kéjencz
Hippia } kéjhölgyek
Cluvia }
Péter apostol

—

1 Konstantinap. polgár
2 ik detto 3 ik 4 ik
1 ő [Egy] barát, 2 ik barát
Patriarcha 34

20

Lovagok
Keresztes vitézek
Konstantinapolyi nép
detto katonák
Eretnekek
Barátok
Boszorkányok
[kisértetek]

—

Udvaronczok
Udvar hölgyek

—

Franczia nép
Senquulottok
Ujonczok
Convent tagok
Londoni nép

[Ex gratia speciali
Mortuus in hospitali]

[A ki munkás hét után
Frigyet az örömmel köt
Csak [Dal] [Tréfás dal] e dallal ajakán
Kaczagja az ördögöt]

[Aki munkás hét után
Tréfás dal és csók között
Tiszta szivvel mulatoz]

Megjegyzés: ami [szögletes zárójelbe] van téve, az a kéziraton át van húzva. — Az első hasábon a 65. személytől («Egy zenész») a 85-ig («Egy eszkimó») valamint a kihúzott, [szögletes zárójelben lévő] fogalmazások a papirlap hátsó felén vannak; a többi mind a mellsőn.

Sokkal érdekesebb a külön papirlap, Gyulai «papirszelete». Gyulai «az első fogalmazásból» való maradványnak véli. Ha csak kissé jobban szemügyre vesszük, arról kell meggyőződnünk, hogy ezek a jegyzetek a tragédia befejezése után készültek, kivéve a hátlap három odavetett fogalmazását, mely a költemény írása közben keletkezett. Mind a három a londoni színhez tartozik; kettő a második mesterlegény énekének vázlata: «A ki munkáshét után . . .» (2801—2804), a másik: «Ex gratia speciali . . .» Lucifer megjegyzése a nyeglére (2967—2968). Ezek bizonyára az első fogalmazásból valók s megint Madách dolgozómódjára vetnek világot, mert megértetik, hogy a megmaradt papirszeletek mért oly keskenyek, hogy néha csak egy sor van rajtuk, s mért oly egyenetlen, tépett a szélük. Madách egy-egy ötletét csak úgy találomra, keresztül-kasul írta, majd külön cédulára, majd nagyobb papirlapokra, s aztán hol ollóval, hol késsel, hol valami tompa eszközzel, de gyakran csak kézzel is szétszabta, rendbe szedte s leírás után eltépte. Ezért nem maradt meg az *Ember tragédiájának* sem «első fogalmazása»; valódi első és egyetlen fogalmazása az a kézirat, mely ránkmaradt. Hogy ez nem tisztázat, mint némelyek vélik (kik az eredetit nem látták), tanusítja az a rettentő sok törlés, vakarás, áthúzás, átírás, mely olvasását is csak hosszabb tanulmány után teszi lehetővé.

E három, régibb vázlatmaradványon kívül a papirlap többi szövegét kétségtelenül a tragédia elkészülte után jegyezte le Madách. Úgy látszik, hogy a színek és személyek lajstromát akarta elkészíteni, hogy a költemény elé tegye, de aztán elállt szándékától, mert ezek eléggé fel vannak tüntetve a színek előtt álló utasításokban. Hogy ez a jegyzék utólag készült, bizonyítja már a keltezés is: «kezdtem 1859 Feb. 14, végeztem 1860 Mar. 26-án» — ezt *előre* nem írhatta le. Megjegyzendő, hogy Gyulai és Palágyi «febr. 17-ét» olvasnak (Palágyi egyszer csupán 7-et, *M. I. élete* 5); a számjegy összevetése a többivel azonban inkább 14-et mutat. (Ez a keltezés csak e külön papirlapon van meg, nem a kéziraton; l. Voinovich, *Madách* 152).

Ezután következik a színek sorszámainak jegyzéke, melyek összegéül Madách 4080-at ír, bár összeadva őket csak 4074-et kapunk, bizonyára két 4-est 7-esnek olvasott. E sorszámlajstrom is csak a mű elkészülte után keletkezhetett, nem pedig előtte. (A végleges szöveg 4140, illetőleg a 2164/b és 2237/b sorral 4142 sor.) Nem bírtam megfejteni a kapcsokkal összefoglalt szinek mellett álló 1—5 szám jelentőségét, sem azt, hogy az összefoglalás mit jelenthet: belsőbb egységeket-e, korokat-e? nem tudom. Az utolsó 1-gyel jelzett csoport ennek ellent mond. Ellenben világossá lesz, hogyan nevezte el maga a költő a színeket, s itt a szokásossá váltaktól eltérőleg a 3. és 15. szín neve a kézirat utasítása szerint: «Pálmafás vidék», a 14. «eszkimóvilág» néven ösmerté pedig: «Jeges vidék.» — Konstantinápoly száma mellett csillag van, mely az írat jobb felső sarkára utal, ahol ez áll: «Szentírás 18 . — .», ezt sem értem.

A színek jegyzéke alatt van a személyek lajstroma öt hasábban, még pedig négy a mellső, az ötödik a hátsó lapon. A beszélő személyek sora a második hasábon kezdődik, folytatódik az elsőn, és végződik a túlsó lapon lévő ötödik hasábon. A végeredmény 85 személy (kijavítva 84-ből); a mai szöveg szerint 84 személy van, de Madách az athéni színből kihúzta

Luciát, Miltiades feleségét, s fölvette a nem beszélő Eros-t s a halál nemtőjét. A néma személyek lajstroma a negyedik hasábon kezdődik s a harmadikon végződik. Az egész jegyzék hevenyében készült, sok törléssel és áthúzással.

Az egész lapot Madách a költemény befejezte után írta, de még mielőtt Szontagh Pálnak megmutatta; erről tanuskodnak *Milkiades*, *Guadet* (később Saint Just), *senquulottok*, *Angelo Mihály*, melyeket Szontagh javított ki; valószínüleg tőle származik a *tragödia* helyett a *tragédia* alak is (l. Voinovich, *Madách* 162).

Ha e papírlap nem tartalmaz is mélyebbreható felvilágosításokat a tragédiára nézve, egy értéke van, hogy hitelesen megmondja megíratásának idejét s odavetett vázlataival a költő dolgozásamódját mutatja.

*

Evvel kapcsolatban említek meg még egy-két érdekes apróságot. A szöveg kiadása óta is többször vizsgálva a kéziratot, megállapíthattam, hogy a költő hány tollal írta müvét. Madách ugyanis lúdtollal írt (l. Morvay, *Adalékok*, 25. l.; Vas. Ujság 1900, 687). A lúdtoll u. i. eleinte vékonyan fog, de csakhamar puhulni kezd, végül vastag, egymásba folyó vonásokat rajzol a papiroson. Így pompásan látható, mikor vett kézbe másik új tollat (esetleg, mikor metszette újra). Így kilenc tollat lehet megkülönböztetni: 1.: elejétől a III. szín címéig (kézirat 12. l.); 2: a III. szín utasításától («Pálmafás vidék») az V. szín utasításának első szaváig («Athénében», 29. l.); — 3: innen («A köztér...») a VII. szín első személyéig («Első Polgár», 51. l.) — 4: e szín első szavától («Im itt...») a Patriarcha harmadik beszédének közepéig («...rejtélyes tanában», 56. l.); — 5: ennek folytatásától («A homoiusiont...», 57. l.) a IX. szín Ádám-Éva párbeszédének végéig («...a túlvilágot nem hiszem», 84. l.); — 6: az utolsó mondattól («Reménytelen... 85. l.) a XI. szín címéig (93); — 7: a XI. szín utasításától («Londonban») Ádám szaváig («Minő méltóság», 103. l.); — 8: innen a XII. színben a tudós szaváig («...a meleg ne fogyjon lombikomban», 118. l.); — 9: a következő szavaktól («... S akaratomnak...) végig.

Ennek megállapítása nem épen csak tudákos játék, hanem egyik tanujele annak, hogy Madách csakugyan «káprázatos gyorsasággal dolgozott müvén» (Voinovich, *Madách*, 152), s hogy a megmaradt kézirat valóban első fogalmazvány azok után a három híján elpusztult töredékes vázlatok után, melyeket sietve papirosra vetett. Mutatja az is, hogy akárhányszor egy szóból két-három betüt leír, de alkalmasabb jutván eszébe, vagy törli, vagy ráírja az új szó betüit, pl. a 103. sor végén *[ör]hevülhet*, előbb az *örül* szóba kezdett; — 1039: *illőt [nag] sok nagy*; — 2906: *[vé]sejti*, t. i. *véli*-t akart írni; — 3019: *[ggön] gyémántot, gyöngyöt* — és így tovább, százakra menő esetben. Ezt a kéziratot ugyancsak nem lehet «tisztázatnak» nevezni.

Arany a mű első olvasásakor színes ceruzával több széljegyzetet írt a szöveg mellé (ezeket a szövegkiadás közli), de közülök többet kigumizott. Beható vizsgálattal sikerült ezek közül is még egynéhányat elolvasni. A 14. sorban Isten a kéziratban ezt mondja: «...összevág minden, hogy azt hiszem», Arany az utolsó három szót kékkel aláhúzta, s melléje ezt írta:

Komisch; minthogy levélben böven kifejtette, mért, utólag kitörölte. — Mikor a halál nemtője a vesztőbárd alatt meghajló Miltiadeshez lép s ez búcsút mond: «Pallas meghallgatott. — Ég veled, Megnyugvás szállt szivembe, Luciám» (1078—1079. sor), Arany egyik kitörlött jegyzetében ezt mondja: «Engesztelés a halálban. Ez boszantja Lucifert»; a másikban pedig: «Miért a históriától eltérni? — Miltiades börtönben halt meg.» — A római színben pedig Cluvia éneke mellett a következő jegyzet nyomait látjuk: «A gondolat jó, de nem a vers.» Mindezek is jellemző adalékok Arany gondos kritikájához.

Akit pedig a Bertillon-féle dactyloscopia érdekel, megtalálhatja Madách ujjának téntás lenyomatát a 13, 16, 17, 59, 62, 79, 82, 83 stb. lapokon, melyek szintén tanújelei gyors munkájának.

TOLNAI VILMOS.

VÖRÖSMARTY GÖRGEY-VERSE.

Az IK. utolsó füzetében (1924. 113. l.) Badics Ferenc Bajza forradalmi verseinek közlésében megemlíti, hogy: «midőn 1849 őszén [Zalár József] egyideig együtt bujdosott velük [Bajzával és Vörösmartyval] és Vachott Sándorral, ez sokat vitatkozott Vörösmartyval: áruló-e Görgey vagy nem; Vörösmarty annak tartotta, Vachott nem; Bajza nem szólt a vitába, csak hol fájdalmasan, hol gúnyosan mosolygott. Vörösmarty ekkor már talán megírta *Átok* c. költeményét, melynek nyolc sorában a bősz harag durva sziklakövei zúdulnak az ‚áruló' fejére.»

Badics Ferenc úgy látszik csak azt a nyolc sort ismeri, melyet Riedl Frigyes is felolvasott 1913 febr. 7-i egyetemi előadásán, mikor alkalmilag Görgeyről a magyar költészetben beszélt. (Ezt az előadást gyorsírói jegyzet után közölte a Budapesti Hirlap, 1913 febr. 18-i szám.) A költemény azonban nem nyolc sor, hanem nyolc négysoros versszak, tehát harminckét sor. Az az említett nyolc sor az egész költeménynek csak utolsó két versszaka. A teljes verset valamely pontatlan másolatból Kacziány Géza közölte: *Vörösmarty utolsó évei és kiadatlan költeményei* c. értekezésében, az északamerikai Dongó (Cleveland) 1913 júl. 15-i számában.

Módomban van a címnélküli költeményt Vörösmarty eredeti fogalmazványából közölni, mely alá a költőnek akkori házigazdája a következő jegyzetet függesztette: «*Irta Vörösmarty Mihály Szatmár megyében Gebén 1849 oct. 10-én délután Csanády János házánál.*» Tehát ugyanaznap, amikor Csanády János nejének emlékkönyvébe írta azokat a kétségbeesett sorokat, melyeket Gyulai a nagy kiadásban közölt (vö. a hozzáírt jegyzetet).

A költemény szövege betűről-betűre a következő:

Görgeinek híják a' silány gazembert,
Ki e' hazát eladta czudarúl.
Kergesse őt az istennek haragja
A' síron innen és a' síron túl.

O száz ezernyi hős fiak' vezére
Dicső ha győz, dicső, ha elesik,
Ki úr leendett, millyennél nagyobb nincs,
Meghajlott a' lábtúrta fövenyig.

Kezében volt az ország' szíve, kardja,
'S ő mint pofon vert, megrugdalt inas,
Feladta gyáván mind e' drága kincset,
Bérért vagy ingyen, mindenképen gaz.

Hallgatnak ágyuink, a' puska nem szól.
E' némaság oh milly rémületes!
A' hajdu nem küzd, a' megjött huszárnak
Kardján most nem vér, — csak köny csergedez.

Harcz nélkül, alku nélkül így elesni!
Egymásra néznek a' bús harczfiak
'S a' hitszegő vezérre szíveikben
Kihalhatatlan átkot mondanak.

„Isten vagy ördög — így kérdik magokban —
Mellyik teremté ezt a' Görgeit?
Illy férget isten soha nem teremthet,
Ezen megtörnék emberben a' hit.

Hervadjon a' fü a' hol megpihenne,
Akadjon fel, midőn a' fára néz [,]
Enyhet ne adjon éhe szomja ellen
A' föld, 's ne nyujtson soha emberkéz...[1]

Kergesse öt a bal szerencse, mint
Szilaj kutyák a' felriadt vadat.
Eljen [így!] nyomorból kínból mind halálig
'S ha elhal, verje meg a' kárhozat. ["]

A kézirat kétségtelenül Vörösmartyra vall. A cím hiánya, a kihúzott sorok, a központozásnak aránylag hiányos volta, magának az írásnak elsietett vonalvezetése mutatja, hogy ez az eredeti fogalmazvány s ezt Csanády jegyzete is igazolja. Csanády Sándor, 48-as függetlenségi képviselő, az előbbinek fia, később valamely alkalommal, bizonyára nem gyöngéd szándékkal, ezt az eredeti fogalmazványt elküldte Görgeynek, aki iratai közé eltette. 1916-ban elkövetkezett halálakor a többi irattal a M. T. Akadémia tulajdonába került, onnan másoltam le az eredetiről.

Tolnai Vilmos.

---

[1] E versszak első sorpára előtt a következő áthúzott sorok:

Hervadjon el — hol megpihenne a' fü,
Akadjon fel, midőn a' fára néz

A második sorpár előtt szintén ez áthúzott sorok:

Egyék magának kínt és nyavalyákat
A' föld ne adjon éhe, szomja ellen
Tápot ne nyujtson soha semmi kéz.

ISMERETLEN VIRÁGÉNEK A XVII. SZÁZADBÓL.

Általánosan tudott dolog, hogy a XVI—XVII. századi üldözött virágénekek közül igen kevés maradt az utókorra. Irodalomtörténetünk épen ezért örömmel fogadja a multnak ma már oly ritkán előforduló e nemű legegyszerűbb virágát is, hogy eddig megtalált társainak nem nagy, de díszes csokrába illessze.[1] És milyen érdekes játéka a sorsnak, hogy az alább olvasható virágének épen amaz írók egyikének a könyvében maradt ránk, akik egyházi beszédeikkel állandóan üldözték, az efajta, szerintük bűnre csábító, költeményeket, s még érdekesebb, hogy ez írónak épen abban a művében maradt ránk, a lapszélre följegyezve, amelyben fölháborodva kel ki a virág- és szereleménekek hallgatása és éneklése ellen. Ez író Bornemisza Péter, az énekeskönyvszerző, rendkívül termékeny szellemű prot. szuperintendens, aki predikációinak IV. részében, a 758. levelén így kiált fel prófétai szent haragjában: «Immár csak mind hazugságnak hallgatására és hívságos mulatságra vágyódnak mindenek fülei, tisztátalan és fajtalan beszédnek hallgatására; . . trágár és peniszes csúfságra, bába-beszédre, álnokúl költött fabuákra, Királyfia Kis Miklosrúl, poéták óriásirul, Apolloniusról és egyéb hivságról; *virág- és szereleménekek hallgatására*, lant-, síp-, dob-, trombita szóbeli hujja-hujjára és teményezer csácsogásokra.» Bornemisza e művének a sárospataki ref. főiskolai könyvtár duplumtárában őrzött olyan példányában találtam e virágéneket, amely csonka kötethez való kiegészitésül épen a Bornemisza-használta, saját házi, kézi példánya szolgált. A 12 sorból álló, közvetlen hangú, zengzetes virágének a rongált példány 500. levelén a b. lap szélén olvasható, eképen:

Karasz Maris
Gyenge leany
Fejer piros
nem halovány
Szép legények
Ostromolják
Gyöngy ortzaját
Es ſokolják
Jaráſa oly
mint Pavának
Moſolgo ajaka
mint roſanak

Szerfelett érdekes jelenség, hogy e tintával irott szöveget egy későbbi kéz soronként ugyancsak tintával keresztülhúzta, nyilván azért, mert megbotránkozott azon, hogy egy predikációs kötetbe szerelmes vers van beírva. Az ének sorai azonban a kihúzás dacára is jól olvashatók, mert a tinta, az áthúzás után mindjárt elfenödött s a szöveg teljes egészében ismét előtünt. Hajlékony termetü, gyöngy orcájú, pávajárású, rózsás ajkú Karasz Maris! Valóban bájos lehettél, hogy egy szentbeszédes könyv szívből fakadt virágéneke őrizte meg nevedet az utókornak.

[1] Toldy: A magy. költészet kézi könyve. I: 81-82. — Vásárhelyi daloskönyv. Bp. 1899. — Ábafi-féle Figyelő. 1882. (XII. k.) 389. l. stb.

E virágének kormeghatározására s lejegyzési idejére nézve a terminus post quem a nyomtatott kötet kiadásának éve, vagyis az 1578. év, a terminus ante quem pedig az 1668-ik év lehetne, amelyről keltezve van az egykor előzéklevélül szolgált papiroslevél alsó fele, melyen az egykori, ma már ismeretlen tulajdonos neve alatt e följegyzés olvasható: «Ex munificentia Generosi Dni Andreae Szekely conjugisque suae gratissimae collatus A. 1668.» Virágénekünk tehát minden valószínűség szerint a XVII. század első felében jegyeztetett le. Erre vall az írás jellege is. — Bornemisza e csonka kötete 1800-ban került a spataki főiskola tulajdonába; Szombathi János könyvtárnok 54 d-ért vette meg valakitől.

HARSÁNYI ISTVÁN.

JÓKAIHOZ ÍRT LEVELEK.

A legtermékenyebb magyar regényíróra vonatkozó irodalom aránylag legszegényebb oly adatokban, melyek Jókainak kortársaihoz való viszonyát az ünnepi beállítás mellőzésével, természetes közvetlenségében tárnák fel. E hiány pótlásával bizonyára azért nem siettek eddig, mert visszaemlékezéseiben Jókai saját maga ismertette a nevesebb közéleti tényezőkkel való kapcsolatát. De bár ezek a hol nyájas humortól, hol merengő mélabútól, hol meg lelkes fölindulástól áthatott vallomások továbbra is érdekes olvasmányai maradnak a nagy író tisztelőinek, az irodalomtörténet ezek után sem nélkülözheti az eredeténél fogva sokirányú és bő tanulsággal kínálkozó forrásanyagot: az idetartozó leveleket.

Ez a meggondolás s a százéves fordulót emlékezetünkbe véső időszerűség szolgált indítékául az alábbi adalékok nyilvánosság elé bocsátásának. Az eredeti helyesírás szerint másolt leveleket jelenlegi tulajdonosuk gróf Tisza Lajos kocsordi (Szatmár m.) nagybirtokos úr volt szíves közlés végett átengedni, aki a kéziratokat ezelőtt vagy harminc évvel Jókai Mórtól kapta ajándékba.

1. Lisznyai Kálmán levele. (1859. aug. 17.)

Pest, 1859. Auguszt. 17-én.

Legkedvesebb Mórom!

Hogy még ed(d)ig irántadi szigorú kötelességemet nem tellyesítettem, hihetetlen kellemetlen körülményeimnek tulajdonítsd, mely kedélyemet összezúzta már régen, de az kezd lassan visszakullogni s reménylem, plane visszaugrik és ime ad(d)ig is küldöm e furcsaságot, még pedig azon okból, hogy egy pár jóféle katonatisztnek, elolvasván nagyon óhajtanék (: az Eszti ezrednél, a depónál Budán :) kiképezve látni az Üstökösben, — lehetne pedig jelenetezni mindjárt amint hősünk már iszik a butellából s a bor már a feneke felé fogyatékán látszik s a leány bámulás és megrettenés érzelmei közt elszörnyüködve nézi. NB. a leány palóc leány. — Másik midőn a szobában szembesíti s kiszidja a közlegényt a leány előtt, s fordulj-t s marsot parancsol. A legényt az ajtó felé fordúlt katonai stellungban, egy

lábával már lépésben kell rajzolni. — Harmadik jelenet lehetne, midőn a lány a hadnaggyal magukra maradnak, s épen húszast ad neki, nyájasan felé hajolva — NB. az aktus után, a titok alatta értetődvén, hogy már ..... neki — tehát a két alábbi alakban durcásnak, haragosnak rajzolni a lyányt — itt pedig már kiengesztelt arccal. — Echt magyar katonás huncutság, — ha lehet tedd meg, használd fel, addig is míg egészen jót s impertinensebbet küldhetek ezt fór posztnak. Ha nem használhatod küld(d) vissza, — hü szeretőd — Lisznyai Kálmán.

[Eredetije 8°-rét alakú levélpapir első lapján. A mély nyomású nemesi címer körülírása: Lisznyai Damó Kálmán. Boríték nincs.]

2. Teleki Sándor gr. levele. (1871. aug. 6.)

Koltón (Nagy-Bánya mellett) Aguszt (így!) 6-án 1871.

Kedves barátom!

Én vagyok szarvas, — Te vagy fris(s) híves patak! — sovárgunk, vágyódunk utánnad, — én pereputyom, és cölönkjeim — *fertik* vagyunk: az Sakter feni a kést a kövér bornyut meggyilkolandó. Henczidától-Bonczidáig mind *leves*.

Sok nyugalom és kevés pohárköszöntés. Mikor menjek elődbe? És hova?

Gyermekeim nem fognak verseket szavalni — Nőm sem zongorázik — A tiszteletes nem fog dictiozni — nem lesznek fehérben öltöztetet(t) szüzek — az iskola kamaszszai nem szózatolnak agyon, s nem fogják istenáldani a magyart —, s ha akarod éppen úgy leszel ot(t)hon, mint a budai hegyen.

«Veni dator meritus! — Veni lumen cordium!» Nőd kezeit csókolom. Neked édes Móriczom bámulód, híved és barátod Sándor.

[Eredetije 12°-rét alakú betűjegyes [$] levélpapiron. Boríték nincs.]

3. Toldy Ferenc levele. (1872. jún. 16.)

Pest, jún. 16. 1872.

Tisztelt Barátom!

Ugy értesülök, hogy jogászaink, miután Neked holnap fáklyás zenével tisztelkedni fogtak, a felpuskaporozott hangulatot arra kívánják használni, hogy egy egyetemi tanár ellen, annak házánál demonstráljanak. Lehet, hogy e szándék már feladatott, de lehet az ellenkező is; s azért bizodalmasan értesítvén Tégedet, kérlek, méltóztassál válaszodban reájok hatni — s egész általánosságban természetesen — hogy a Neked hozott ovációt semminemű rendetlenkedéssel ne fejezzék be.

Hogy négy szem közt maradjon e sorok tartalma, magától értetik. Tisztelő barátod Toldy Ferenc.

4. Tisza Kálmán levele. (1872. jún. 26.)

Kedves Barátom!

Az ugrai választáson írom e sorokat, a jobb oldal maga semmire se menvén itt a választás percében *a te neveddel* állott elő egyik leghaszontalanabb tagja Sánha László által.

Én felmutattam, hogy meg vagy már választva; baj, hiszem istent, hogy nem lesz, de megigértem, hogy azokat, kik felléptettek, így visszaélve neveddel, meg fogod rövni s a kerületet megdicsérni. Kérlek tedd ezt azonnal. Igaz barátod Tisza Kálmán.

Ugrán, júni 26-kán 872.

[U. a. negyedrét alakú levélpapir borítékszerü külső részén: Jókai Mór úrnak, Pesten a Hon szerkesztőségében. Sürgős.]

5. Bernát Gáspár levele. (1872. dec. 6.)

Kedves barátom!

Miután fris(s) regényed élvezetébe szíves generozitásod által még a mult év farkán besodortatám, óhajtanám azt csendes hajlékomban olvasgatni, annyival inkáb(b), mert a kávéház imádó furfangos diákkópék palacsinta gyanánt falatozzák a meghájasodott lapot; az élelmes burger pedig lepedőül incessálja.

Ennélfogva kérlek, utalványozz részemre egy példányt ha lehet.

Do ut des.

Kelt pesten (így!) hajó utcai 5-ik számú vad palotámban, anno Domini 1872 die 6-a dec. azaz: névnapomon. tisztelő barátod Bernát Gazsi.

[Eredetije nagy 8°-rét alakú levélpapiron. Boriték nincs.]

6. Szontágh Pál levele. (1873. febr. 2.)

Horpács. Febr. 2. 1873.

Kedves Mórom!

Csak azt akarom igazolni, hogy eszemben tartom az Üstökösödet. Különben semmi skribleri viszketeg nem bánt.

Tedd hát a túloldali firkát, ha az okmánytárba nem való, a lomtárba. Péchy Tamás barátunk pedig, úgy látszik, megfogadta lakodalmakor adott jó tanácsomat, mert 8 élő gyermeknek neveletlen apja. Isten tartsa, gyarapítsa, szaporítsa!

Különben «a'kit én szeretek, megvan az szeretve» — így írtál egykor én is ezt tartom most is, maradtam igaz híved

Szontágh.

[Eredetije 8°-rét alakú papiron. Boriték nincs.]

7. Hegedüs Sándor levele. (1874. febr. 27.)

[A papir cimkéje: A «Hon» Szerkesztőség.]

Kedves Móricz bátyám!

Wallner írt egy gyöngéd levelet néninek, melyben titkon kérdezősködik az ön életrendjéről, hogy Berlinben minél kényelmesebben fogadhassa. E levélre válaszolni most már fölösleges; de arra kéri néni, hogy vegye tudomásul és nevében köszönje meg az előzékenységet. Néninek és Rózának is volt egy kis náthája, de már mulóban van. Ma megyünk Rossit megnézni Coriolanban, holnapután szavallja néni Chamot és Wótat. Mártius 16-ára

van kitüzve az írói körben a «Holt költő szerelme». Liszt már kész vele. Akkor itt lesz már. A háznál és lapnál semmi baj.

Jó kedvet és jó egészséget kívánva öleli kedves Móricz bátyám szerető öcscse Sándor.

Budapest. Febr. 27. 1874.

U. i. Tárcái igen kedvesek: a bécsi és pesti lapok részben vagy egészben közölték.

[Eredetije 8°-rét alakú levélpapiron. Boríték nincs.]

8. Szigligeti Ede levele. (Kelet nélkül, 1876.)

Kedves barátom!

Midőn Miltonod sükerének őszintén gratulálnék, kérlek örvendeztess meg a jövő saisonra egy másik darabbal. Tán egy látványos népies drámával, milyenre pályadij is van kitüzve. Ez mindenesetre jutalmazóbb is volna s a mi dalárnapjainkat feljövedelmeztetné. — Észrevételeidet mind közlöttem már is az illetőkkel, különben holnap még egy részpróbát is tartatok. De — N° 6. A tüzet erősebbé nem tehetjük, mint a gép képes. — 10. Mert a L... és... tudtommal fegyver nélkül jöttek a 4-dik felv. először a tör minden esetre jó lesz. — 13. A dixit és ament kár elhagyni — jól illik a jellemhez — a «mondám» elmosódik. — 14. A lovakra nézve a pápaszem nem alkalmazható mert mint szokatlan dolog még bolondabbá tenné. Nem is a trombita hatja meg..... mi is zokon..... s a trombita elhagyása vagy távoli..... sokat ártana e jelenetnek. Én máskép segitek a dolgon: a harmadik trombita szót előbb fúvatom s a trombitálás előtt elmondott sorokat aztán mondatom el, hogy legyen időköz. — Azt hiszem, most már sikerülend egyszerre bevágtatniok először is, mint másodszor a tempo érkeztek. Különben láthattad, hogy az egészet úgy rendeztem, hogy minél kevesebbet láttassak belölük s minden eshetőségre a függöny összehúzása készen álljon elfedni a balsükert. Hiában nem circusféle lovak. S az is baj volt, hogy nagyon korán elhozták a szinházhoz s a sok várakozás s a ki s bejárás a szürkét, pedig az a jámborabb, kissé idegessé tette, de már nem lesz előtte új a dolog, s megteszi a parádét, mint már annyiszor. A király szerepe miatt beszéltem Felekivel, de ő ily hamar nem vállalta el s nem is mutat hozzá semmi nagy kedvet, s azt mondja, hogy vele már Szigeti Imrét is megkinálták. Tán a harmadik előadás után adnók neki, vagy másnak, mikor aztán az idő sem szolgálhat kifogással. A darab 3-szor jövő hétfőn, 4-szer pedig húsvét hétfőn fog adatni. E részben légy szives valamit izenni. Én nem ragaszkodom az én Pintéremhez. ámbár azt hiszem, e szerepcserével nem sokat nyerünk, mert annak kellene változatosabb hangokat adnia, kire a beszédek hatnak, a dráma azon a részen van. — A második előadásra küldök páholyt, s ha lehet, nézd végig nyugodtan a darabot. Én azt hiszem, különösen a 2-dik felvonás első feléből húzni kellene. Szép, amit szépen beszélnek, de biz' az hosszadalmas részletezés s árt az utána következő szép jeleneteknek Igaz barátod Szigligeti.

[Eredetije egy nagy nyolcadrét levélpapir négy lapján, keltezés és boriték nélkül.]

9. Agai Adolf levele. (Év nélkül.)

Kedves jó uram.

Mindenütt kerestem Jókainé arczképét, sehol sem kaphattam meg. Egy fametszetet vagy lithografiát ajánlottak ugyan, de czéljaimnak csak a fotografia felel meg.

Midőn megigérem, hogy úgy a fénykép, mint eredetije iránt a legnagyobb kimélettel és lovagiassággal leszek — amit egy Jókainé irányában még csak igérni is vakmerőség — tisztelettel kérem, egy a keze ügyében levő jó fotografiát egy napra rendelkezésemre bocsátani. Vagyok megtörhetlen szeretettel hűséges ellenfele Ágai

Pest. nov. 29.

T. cz. Jókai Mór úrnak. Pesten.

[Eredetije 8°-rét alakú papiron.] [Boriték nincs.]

10. József kir. herceg levele. (1884. aug. 15.)

[A levélpapiron kir. hercegi koronával díszített monogramm.]

Alcsúthon, 1884. 15/8.

Tisztelt barátom!

Mellékelve küldöm az igért leltárt azon munkákról, melyek czigányokra és indusokra vonatkoznak; van még több is, de mind különféle indiai betükkel nyomtatva. Ha egyik másik érdekelné szolgálatára állnak. Miklosichhoz kérdést intéztem, valjon ő is ír a' czigányokról, de azt a' választ nyertem, hogy ő csak a lajtán túli szlávokat vette át, tehát a' romák egészen rám maradnak nyelvészeti szempontból; így tehát át is vághatok egy kicsit a' magyar határon túl.

Itteni alsó kertemben a' négy napi fölhőszakadások és árvizek sok kárt tettek, de a' környéken is sujtatott több község, főkép kert, hol több ház összedőlt és sok apró marha elsodortatott. E napokban felszedem sátorfáimat és indulok 5 heti őszi gyakorlataimra, melyek befejeztével czigánnyá válok.

Ajánlom magamat kedves emlékébe maradván legőszintébb tisztelője József főherczeg.

[A boriték felirata: «Nagyságos Jókai Mór országos képviselő úrnak sat. Balatonfüreden.» A boriték másik oldalán a küldő jelzése: «József főherczeg Alcsúthon» Eredetije 8°-rét alakú levélpapiron.]

Közli: Baros Gyula.

RÉVAI MIKLÓS LEVELES-LÁDÁJÁBÓL.

Az alább közölt hét levél — hat Révaitól, egy Révaihoz — Toldy Ferenc hagyatékából a M. T. Akadémia könyvtárának kézirattárában van; egy részük eredeti, egy fogalmazvány, a többi másolat. (Jelzésük: *M. Tud. Levelezés, 4-r.*; számuk alább, az egyes levelek végén, zárójelben.) Kiadásunk a kéziratot híven és pontosan adja.

1. Révai Miklós levele Nagy Jánosnak. Kelet nélkül.

Nagy Jánosnak Révai Miklós Boldogságot.

Úgy e bizony? meg akarsz játszodni, hogy annyira ditsérsz?
Gondolod, így szivem' gyenge felére találsz?
Jól tudom én, mi tsekely még versem, s menynyire villog
Tőlem az a fő tzél, melylyre igyekszem ugyan.
Vallom, igyekszem ugyan, 's leg alább igy értem el azt is
A' mi kitsit tehetek fáradozásim utánn.
Haszna vagyon még is, ha ki tzélját messze ki tette:
Jó tova megy leg alább, hogyha tövére sem ér.
Sőt te is, úgy hihetem, mikor engem' nagyra magasztalsz,
Példa alatt e' szép tzélra vezetni akarsz.
'S inkább azt mutatod, milylyen legyek, a mikor arra
A tsoda sok tehető Énekesedre mutatsz.
Szép ábrázolatot nyújtasz, mindenkor előttem
Függni fog ösztönömül, tsak legyen anynyi erőm!
Várasz a többire is választ. Mit mondjak azokra?
Nem tudod, a' lángot hogy mi szikrátska veté!
Oltani kivánod, s' te Szabónak fel veszed ügyét:
[...][1] s mi rosz ügy: ne avasd, intelek, ebbe magad!
[...][1] erdélynek gázolsz szép tiszta nevébenn?
[...][1] a motskot, melylybe keverte Szabó?
Vesszen el Erdély is, ha igaz, hogy rontja beszédit:
Mint azt versében tétova szórta Szabó.
Erdélyt esmérem, tudom is, hogy kényesen érez
Szinte ezen pontbann, 's nem darabolja szavát
Éljen hát Erdély! elfajzott Gyermeke' vétkét
A ki bizony maga is sirva kesergi velünk.
Én tsak ezért szálltam ki, s talám nem szinte keményen:
Ó pedig erre tehén tsorda nyomára vezet.
És ki katzag, hogy ezen tzammogván a tsoda ösvényt
Nem követem, melylytől nyelv nyavalyája riaszt.
A tormába veszett féreg rág engem is immár,
Hogy sajtot mutatok, 's büszke haragra fakaszt.
Melylyből meg vetem a nyavalyást, s már vége peremnek!
Rajnis lássa, miként fogja szapulni fejét,
Ellene ám ugyan olyly szeszszel. Ki adatta *Ki nyertes*
Irását, hogy azont viszsza szagolja szegény.
Tisztelem én Molnárt, s vallom, hogy Versi Vezerém:
's nálam nagy betsbenn vagy te is, Édes Atyám!
Azt mondom még is, nem igazság tőletek érte
Lenni, mikor mérgét már ki okádta Szabó.
Hogy ne legyen szabad a sértődött félnek is ügyében
E' tsevegő ellen védeni módja szerint . . . [1]

[1] A levél e részei elégtek.

Jól tudom, az rémít, hogy Rajni tolla . . . [1]
Fog rándulni, s több fene . . . [1]
Mit mikor érdemlett gondatlan vétke Szabónak;
A' botor! ezt maga is tudta, mi vitte reá?
Semmi közöm hozzá. Mást mondok: Még te is engem
Olylyanról vádolsz, a mi eszembe se vólt?
Félre tsapásokhoz szoktál te is, erre figyelmezz:
Mit bennem nem látsz, azt te szememre ne hányd.
Fő dolog a *Nyelvnek* szörnyü *Rontása* okozta
Én peremet, 's te pedig más egyebekre ugrasz.
Jól tudom én, hogy még sok apróság részre szakasztja
A Magyar Írókat, 's perbe se szállok ezért.
Engedek itt inkább, 's akarom, hogy más is azonként
Engedjen nekem is, míg igazabbra jövünk.
Mit fogod azt te reám, hogy ohajtok járni nyomomban
Másokat, és szivem bánja, hogy úgy nem esik?
Hol perelek mással? hol erőltetem erre vagy arra?
És hol epesztem ezért szivemet? erre felelj,
Írtam ugyan valamit, de tsak úgy, hogy lássa akárki
A ki meg ütköznék, vélekedésem okát.
Írtam még mást is, bár olvasd újra Szabóhozz
Küldött verseimet, 's ott bizony útba jöhetsz.
. . . [1] egyenesben ezen, kérlek, 's hamar üzzd ki fejedből,
. . . [1] mit én rólam tsak gyanusága beléd.
. . . [1] idő sebesen mulik: pazaroljuk e perre
. . . [1] a mikoron más derekasbra kevés?
Jaj mi sokat ragad el kötelesség 's élet' igájai
Étel, ital, 's álom benne mi szépet emiszt!
Mint lesbenn, lappang az alatt a' durva halál is,
És, ha nem ellenzük, tsúnya homályba temet.
Jobb oda fordítsuk, hogy bosszújára is éljünk,
A mi kevéske időnk énekelésre is telik.

(Eredeti; száma: 150.)

2. Révai Miklós levele Tertina Mihályhoz. 1797 ápr. 24.

Joannes Nicolaus Révai Michaeli Tertina S. P.

Deterruisti me tuo illo adparatu ad me dilaudandum, qui nunc ab aliquo tempore nihil magis fugio, quam laudes. Desii iam ego hoc pabulo nutrice animum meum. Otium quaero, emeritus, et infelix satis miles. Vos, quibus et altas et aura magis favet, volate, nihil moror, imo impello etiam. Qua sim de re praeclara opinione, nosti, credo; si modo aliquid mea tibi opinione accedere potest. Aliorum potius iudicio ducare, quo tua te virtus rapit. Hanulikius punivit me hodie prolixiore sua epistola ob longum meum silentium. Gratulatus est mihi iam Presbytero Seculari, Piaristicis miseriis erepto, et Dioecesi Jaurinensi adscripto, quod factum meum neque te nunc latere volo, ut siquid hace mea mutatis solatii et tibi adferro potest, id ex me potius, ex fonte ipso, haurias, Ille ergo gratulatus primum, deinde ad nugas deflexit, quibus et tu me fere mactare coepisti, ob Musas meas tenues certe, et mihi parum utiles, qui omni illa praerogativa, qua me praeditum clamitatis, papae! quantus sum, nempe Graphidis Magister. Quibus me cumulat, prae-

[1] A levél e részei elégtek.

TUDOMÁNYEGYETEM Néprajzi Intézetének Könyvtára

tereo ; quibus tu erigaris, haec tibi illico ad solatium perscribenda esse iudicavi, ut in proposito tuo tanto constantius persistas, olim conatuum tuorum fructum percepturus me multo abundatiorem. Haec ille cum dolore de illis plagis, quamquam neque in nostris iucundiora occurrunt. «Dolendum est, inquit, paucos esse e Junioribus nune nostris, qui studiis se ament dicare; aliae eos occupationes tenent. Ita nunc sunt mores et tempora. Vix hoc in posterum obtinebimus, ut unus alterve sit in Instituto, qui gustu vero praeditus puleras illas artes noscat, multo minus, ut scribere sciat ex hoc genere aliquid. Quod videlicet haec studia assiduitatem requirant, quae paucis horum temporum Juvenibus placet. In his regionibus Tertinam solum scio Miskolczini Professorem, qui conatur propagare genuinum hunc sensum litterarum ; alibi vix haec pulcri notio agnoscitur ab iis etiam, quos oporteret esse Ductores. Jam iacent in squallore et mechanismo omnia. O mores! o Patria! cui non melius nec opportunius succurri posset, quam si incrementa caperet verus gustus litterarum. Varadini nemo est, qui tollat vexillum, ac facem praeferat. Tu ibi haec ornamenta erigere potuisses. Nun licentia morum, et quaedam barbaries sedem posuit.» Vides, mi Tertina! te unum esse in iis regionibus, in quo nitatur pulcri salus. Age, ut agis, responde pro viribus Hanulikii praeclaro de te et meo etiam iudicio. Amo te, tametsi ego nihil iam hoc studio oblector ob corporem illum meis sensibus inchutum tot illis jactationibus et persecutionibus, quas perferre debui. Curre tuo studio, sed me nolis sollicitare ulla prorsus laude. Ego spectator ero cum voluptate, adplaudam, si quid hoc ad rem addere potest, et tibi et Patriae. Ama me. Saluto coniugem tuam. Gaudeo te coniugio tuo beatiorem esse quam sit Varjon, homo infelix, et ineptus, quod nullo bono amico consulto tam cito corrupta in Civitate Meretrici adheserit, ob quam et hinc migrare debuit. Me nunquam invisit, Vides, quam paruus sim Jaurini, quem nec Varjon ullo est dignatus honore, Sed ita fastuosi sunt Latini Professores fere omnes, tametsi Grammatici sint solum, et vix praeterea amplius aliquid, Vindio et ego me, qui illos potiore iure novi despicere. Kurvarnyjok! Oda ugyan tsak soha sem érnek, a honnan én már megfordúltam. Ezzel vigasztalom magamat, s nyugodalommal élek magánosságomban. Vale iterum, et me ama. Jaurini. 26. Aprilis. 1794.

Kivül: Jaurino.

Perillustri ac Clarissorin Domino
Michaeli Tertina in gymnasio
Miskolcziensi Humanisrum Professori Regio, Domino Colendissimo.
Per Budam.

Miskolczini.

(Eredeti.)

3. Révai Miklós levele Schediushoz. 1797. nov. 23.

Nagynevezetü Tudós Hazafi! Kedves Barátom!

Különösen kedveskedem neked is tsekély munkámmal. Ne terheltessél a többi Darabokat is, a mely Nevekkel bé írtam, kézbe szolgáltatni. Meg

tisztelem az Universitást is. Itt főképen légy, kérlek, közbenjáróm. Bétsből haza érkezvén, az Erdélyi Magyar Társaságnak levelét találtam az asztalomon. Abban írják, hogy Munkájoknak Első Darabját hozzád küldötték volna számomra. Ne sajnáld azt nekem mennél előbb megküldeni. Örömest engedek kéréseknek. Kívánják tőlem a Magyar Nyelv iránt való Vélekedesimet. A téli Éjtszakákat ezekre fordítom, a mennyiben reá érkezhetem hivatalom miatt. A Magyar Szent Irást is el készítem, a mint fogadtam. Igen segítenél dolgomban,[1] ha Jankovits Úrtól ki nyerhetnéd számomra azt a kézzel íratott könyvetskét, mellyben Sz. Elek és Remete Sz. Pál élete meg íratik.[2] Vajha meg szerezhetnéd Komjáti Benedeknek is Sz. Pál leveleit. Meg botsáss, hogy ennyivel terhellek. Bátran s bizodalmasan élek barátságosan tett igéretiddel. Isten veled. Szeressed

Esztergom. 23. Nov. 1797.

Téged igazán szerető barátodat
Révayt mp.

(Toldy másolata; száma: 154.)

4. Révai Miklós levele Schediushoz. 1801. márc. 21.

Révai a kedves Schediusnak Boldogságot.

A múlt nyáron kéntelen voltam meg romlott egészségem állapotja miatt a Budai ferdőbe le menni. Kérettelek azon alkalmatossággal Pesten; de te is épen betegeskedésed miatt oda vóltál Füreden. Reménylettem tehát, hogy itt találkozom veled. De, míg én a hidegebb napok miatt Rátóthon tartózkodtam Kedves Barátomnál a Prépostnál, az alatt itt is el szalasztottam a szép alkalmatosságot, hogy veled lehettem vólna. Halhattad már, hogy én nyugodalomra botsáttattam 800 forint pensióval. A mennyire engedheti meg vesztődött egészségem volta, most mind tsak abban foglalatoskodom, hogy a Magyarságra gyűjtetett kintsetskéimet szépen ki botsáthassam. Gyönyörködöm az alatt sok Jó Barátimnak hozzám hajló szívességökben is. Nem megyek épen minden vígasztalás nélkül a más világra. Dénis halálára írtam egy Elegiát. Azt más apróbb Darabjaimmal ki adtam a napokban. Meg engedj, hogy benned helyheztetett bizodalmammal ezen munkátskámból egy nyalábot küldök hozzád. Pethő Consiliarius Úr Budáról kezedbe szolgáltatja. Fogj ki számodra hat nyomtatványt, a mellyekkel neked kedveskedem. Adj azutánn Jó Barátaimnak, a mint következnek, mindenikének két nyomtatványt: Jankovits Miklós Úrnak; Markovits Mátyásnak hajdani oskolabéli Kedves Társamnak; Virág Benedeknek; Hadusfalvi Spielenberg Pálnak; Henjei Lászlónak; Gróf Károlyi Bibliothecariusának. Különösen pedig adj hat nyomtatványt a Páter Piáristák Érdemes Provinciálisoknak, Pólya Istvánnak. Mindenikét köszöntsed nevemmel. A mi meg marad, azt add oda valamellyik könyvárosnak, hogy adogassa el, de 10 xrnál ne feljebb, ebbe belé számlálván a maga nyereségét is. Egyezz meg vele, hogy mitsoda pro centót akar tőlem. Kérlek, ne láttassam viszsza élni jóságoddal, hogy ennyivel terhellek.

[1] Toldy ceruza jegyzete: Révai cod.
[2] Toldy ceruza jegyzete: Peer cod.

Nálam levő könyveidet viszsza küldöm és jövő nyáron talán már egyik darabommal, mellyet Husvét utánn nyomtatni kezdek illyen Tzimerle alatt: Duae Allocutiones Funebres. Monumentum inter Manuscripta Hungarica, quae sciuntur, omnium antiquissimum. Legit, Commentario Grammatico-illustravit etc. Az a híres Darab *Latiatuc felegin*, tellyes világában jő itt elő, Nyelvünknek le fedeztetett sok szép kintseivel, ha tsak nem tsalatom vilekedésemmel. El várom ítéleteteket. Isten hozzád; frisen légy, és tartsad Barátodat jó emlékezetedben. Sopronb. 21 Martiusb. 1801.

A te Dajkád, Horváth Kati, most is nálam vagyon, beteges állapotomban gondomat viseli. Téged köszönt, és tisztel. Azt szokta mondogatni, ha rólad emlékezünk; Istenem! a gyermekekből emberek lesznek, és mi el nyomatunk esztendeinkkel, s a koporsóba sietünk.

(Toldy másolata; száma: 154.)

5. Révai Miklós levele Kapuváry Antal veszprémi kanonokhoz 1802. aug. 24.

Tekintetes, s Főtiszteletű Kanonok, és Apát Úr!

Kegyes Uram, és Pártfogóm

A Magyar Nyelvnek igaz tulajdonságát, és belső valóságát, már régtől fogva törekedem világosabban meg fejteni, hogy igy Nemzetünknek egyszer valahára egy tökéletes Grammaticája lehetne. Erre arányozó készületeimet bátorkodom számon adni a Főtiszteletü Apát Úrnak. Én ezeken már sokszor igen el keseredtem, hogy mind eddig tsak el sem kezdhettem a nyomtatást. A múlt télen az első Darabért közel 700 forintot kivántak a Bétsiek, s majd igen annyiba telnék egyenként a többi is. Boldog Isten! hol találhattam vólna, most kiváltképen olly tehetős Mecaenásokra?

De meg vídúltam most: hogy Vályi András helyébe az Universitásnál Magyar Nyelv Tanitóvá rendeltetvén, a Magyarságnak igen különösen kedvező Felséges Fejedelmünktől azt a kegyelmes Végzést is meg nyertem: hogy ezen Munkámat az Universitás Typographiája nyomtassa.

Azzal a bizodalommal vagyok: hogy a Főtiszteletü Apát Úr mind állapotom fel emeltetésén, mind pedig ezen szerencsímen szívből örvend. Mert régen tudom, nemesen érző Nagyságos Lelke mi igen óhajtja a Magyarságnak előmenetelét, és virágzását. Tapasztaltam nagy vígasztalásommal hozzám hajló ritka kegyességét is: hogy ugyan ezen tzélra törekedő igyekezetemírt, bátor alatsony személyemhez is jelesebb tekintettel lenni, és engem szintén kedvelleni méltóztatnék.

Ugyan ez bátorít most annyira: hogy a Haza szolgálatjára a legszebb alkalmatosságot már elértemben, egyedül tsak azoknak el hárításokra kérnék alázatosan kegyes segedelmet, a mikkel az idő mostohasága hivatalom kezdetében szorít, és háborgat.

Az első esztendővel igen sokat kell küszködnöm; mert nehezen bírhatom puszta szegénységemet. Jól mondják, hogy a költözködés mind annyi tűzzel való meg égés. Sokat költöttem Bétsben a hivatalomra szükséges, orientalis, és Finnus drága könyvekre. Fel kelletett magamat valahogyan

ruháznom is. Sokat evett meg le jövetelem. Sokat kiván gyarló egészségem megerösödésére a fördés, 's a szükséges orvoslás. Új gazda létemre holmi ingó jószágotskát is kell szereznem, a min ülhessek, irkálhassak, 's meg nyughassam. Reám jö a rettenetes tél. Hozzá járul mind ehez a mostani idönek keménykedése. Ha az Isten még eléggé meg nem büntette Hazánkat, meg bünteti minden bizonnyal az irgalmatlan uzsorás nyerekedök miatt. Szörnyü nagy a drágaság. Veszettül meg adatják mindennek az árát. Szakad a szegény ember szive. Éktelen drága a szállás, a fa, az élelem, és minden egyéb mü. Igen nagy szorultságban vagyok. Már hivatalom kezdetében is meg kell tsükennem, ha kegyes Jótévöimtöl nem gyámolíttatom.

A' Tekintetes Nemes Káptalannak négy Jeles Oszlopaihoz folyamodom ezen egy úttal; a' kik hozzám való kegyes hajlandóságokkal bennek való bizodalmamat fel gerjesztették: a' Fötiszteletü Apát Uron kívül a' Méltóságos Zsolnai Püspök, és Nagy Prépost Úrhoz; s a' Fötiszteletü Hertelendi, és Nedetzky Kanonok, és Apát Urakhoz. A' mit négyen könnyebben öszve teendenek jó szántokból, azzal rajtam, kimondhatatlan, mi igen fognak segíteni. 'S valamit adandanak, azzal a' Hazának tesznek áldozatot; ugyan a Haza szolgájának tsüggedö terhes állapotján olly készséggel könnyebbítvén, és ötet hivataljának nehéz kezdetén ugyan annak kellemetesebb folytatására felébresztvén.

Nemesen gondolkozó Nagy Lelke a' Fötiszteletü Apát Urnak minden jutalmát a' köz gyümöltsön gyönyörködö meg elégedésében helyhezteti; a' mellyet tölem bizonyosan vár a' Magyarságra nézve. De azonfelül is örök hálaadatosságomnak érzékeny jeleit nyilván fogom adni: a' ki magamat ezen kegyes jótéteményeért le köteleztetett adósának szinte ditsekedve mindég örömest yallom; és a' legmélyebb tisztelettel holtomiglan állhatatosan megmaradok.

A' Tekintntes, 's Fötiszteletü Kanonok, és Apát Úrnak, Kegyelmes Jótevömnek,

Pesten 24 August. 1802.

Alázatos Hiv. szólgája,
Révay Miklós mp.

Excerptum ex Libello Supplici.

Dudum, et merito obiicitur nobis inconstans nostra Orthographia; obiiciuntur et non fixa, immo iam praepostera plane Linguae Praecepta: quae modo praesertim, ab annis aliquot, scriptorum, nostrorum intemperentia ingenti nisu obtruduntur, Patrii quidem Sermouis puritate, si iste perversus durat fervor, in monstrosam barbarian sensim abeunte.

Sensi naec vitia inde efse: quod scriptores nostri proprium linguae genium non noscerent: neglecta nimirum, quae huc plurimum faceret, antiqui Sermouis nostri, cognitione; neglecto et Orientalium lingvarum, Fennicarumque auxilio. Tanto huic malo opportune occurri pofse putavi: si, his omnino subsidiis adhibitis, ea cumprimis, de quibus inter nostros non convenit variis disquisitionibus paulo diligentius exenterentur; et cum satis fuisset disceptatum, veritasque satis eluceret; tum enimvero Grammatica Patria concinnaretur, legibus tandem certissimis circumciripta.

Jam prope vigesimus labitur annus: ex quo passa dedi — vela, ingens hoc mare ingressus. Multo labore congestas habeo observationes, duplici titulo edendas; si Deus 'et vita, sacratistimaeque Majestatis Clementia faveat: Antiquitates Literaturae Hungaricae voluminibus III. et Disquisitiones Grammaticas, ad Grammaticam Hungaricam certius figendam, Voluminibus IV.

Antiquitates Literaturae Hungaricae Volumen I. quod complectitur duas Allocutiones Funebres, germinae veteri pronunciationi restitutas, et Commentatio Grammatico illustratas, Monumentum inter Manuscripta Hungarica, quae sciuntur, omnium vetustissimum.

Volumen II. quod exhibetur Translatio Hungarica admodum vetusta Sacrorum quorundam Librorum Veteris Testamenti, ex codice Manuscripto Palatinae Bibliothecae Viennensis in lucem prolata, cum Notis necessariis.

Volumen III. quod complecticur Observationes Grammaticas, inquibus praecipna est de Infinitivis et Participiis constructis, locupletistimum praeterea Vocum singularium, Elenchum, ad Translationem Hungaricam admodum vetustam Sacrorum quorundam Librorum Veteris Testamenti.

Disquisitiones Grammaticae, ad Grammaticam Hungaricam certius figendam.

Volumen I. de Pronominibus, eorumque usu cumprimis Possessivo, cum originibus, explanata per occasionem et Postpositionum Natura.

Volumen II. de Formis Coningotionum Fixis, Temporumque, ac Personarum Formationibus, regularium et irregularium. Verborum.

Volumen III. de Vocum Derivatione, Nominumque Inflexione per Casus, et Gradus, praemissa Literarum Explanatione.

Volumen IV. quod complectitur Vocabulo Hungarica copiosissima, Hebraicis, Chaldaicis, Syriacis, et Arabicis cognata, praemissa Dissertatione de Linguae Hungaricae Nexu cum Orientalibus, ac Fennicis explanata Literarum Mutatione.

Apparatur demum Jussu Altiore: Grammatica Hungarica ad genuinam Linguae Indolem Orientalem, quanta potuit accuratione, exacta.

Studio, et opera Joannis Nicolai Révay, Presbyteri Secularis Deoecesis Jaurinensis, in Regia Scientiarum universitatae Pestiensi, Linguae ac Literaturae Hungaricae Professoris Publici Ordinarii.

A Főtiszteletű Apát Úr Kegyes adományát, hogy azzal mennél előbb felsegíthessem magamat, tsak közönséges kis levélben, minden egyéb jelentés nélkül, bátran feladhatja a Postára, szállásom feljegyzésével: Zu der Ungargasse, bey Adalbertus Römer Hafner Meister, Nro. 421 in oberem Stock.

Kapuváry Antal veszprémi Kanonok.

Ennek testvére

Mindszenti Kapuváry Anna, Szentgyörgyi Horváth Ferencné, leánya Mária, Végh Ign. 2d hitvese.

(Másolat; száma: 150.)

6. Sándor István levele Révai Miklóshoz. 1804. 2. April.

Sándor Révainak

minden jót kiván.

Hogy soká hallgattunk annak én nem vagyok az oka, hanem magad. Te voltál adósom már két levelemre. Azonban tsak a Régiségek kiadásaival valamennyire jobban sietnél, én a Nemfelelésedet könnyen eltürném [Lám a Grammaticát a múlt Ujesztendőre igéréd, 's még eddig is tsak a két része jelent meg. Meglehet azonban, hogy a te Igyekezetedet nálam tudva nem levő más környülállások késleltetik.] [1] Bárt tsak azokkal[2] jöttél volna először elő; s azután rajtok épitetted volna a Grammaticát. Igen örülök, hogy az Egészséged helyre jött, magam is mostan helyemen vagyok. A Grammaticádnak II. Részit is kezemhez vettem, s köszönöm, hogy rólam megemlékeztél. *Apropos.* Midőn a Grammaticádnak 335-dik Levél felét olvasám (hol tudni illik a Hőn névmását emlegeted, melly a Káldoknál és Eszteknél fen lenne) gyanakodni kezdtem, ha *Latiatuc*ban előjövő *Heon* is nem *Hőn*-e, azaz Ön? Az *Emlékezzünkben* foglalt régi szavakat valóban szépen feloldád s megis magyarázád. A Bikatsek ugyan elmaradhatott volna, mert az nem oda tartozott, és Bikatsiknak igazán mondatik *Nervus bovinus* (Taurea hajdan)[3] Virga Taurea. De ez a kiadónak Jegyzete. Távol légyen tőlem, hogy én a Hírirásban akarnálak látni foglalatoskodva. Mintsem a régi maradványink kiadásiban s fejtegetésiben foglalatoskodva akarnálak látni: (mert erre igen kevés Emberünk vagyon, s ha tovább is így maradnak, félő, hogy maholnap egészen elvesznek.)[4] De mivel ez a munka successorod legalább jobban érdemlené még is (ha tsak ismet Vályi forma Ember . . . a Hírirás oly jutalmas nem lesz, azt a szép jövedelmet, hogy sem ezek a mostani izetlen emberek)[5] A Leveledből örömmel értettem, hogy Schedius Ur hajlik kérésemre, s a könyvesházamból részszént kimaradt, részszént nem jól említett M. könyveket öszve akarja szedni. Kérlek add tudtára, hogy én azon kimaradtt könyveket, melyek a G. Széchényi Supplementumában említetnek, ímmár kiírtam, kihez képest azoknak kiszedésével ne fáraszsza magát. Talán rossz neven nem veszed, ha némelly tudakozásimat ide rekesztem, mellyekre tsak akkor felelj, ha kedved érkezik:

1 ször. Szeretném tudni, minemű nyelven írta Silvester az ő 1539-diki Grammaticáját, ha magyarul-e vagy deákul?

2 szor. hol és mi könyvben találta Pray az *Emlékezzünk* éneknek az eredetijét?

3 szor. hova valók vagyis hol születtek légyen ezek az érdemes Iróink: mellyek Schoenwisnél vannak: Virág, Vajda, Pétzeli, Versegi s Tót Farkas.

4 szer. Prósza miféle étek; s miből áll?

[1] A zárójelben foglaltak keresztül vannak húzva.

[2] A «Régiségekkel» szó keresztül van húzva, s fölibe irta az «azokkal» szó.

[3] Áthúzva.

[4] A zárjelben levők áthúzva.

[5] A kipontozott rész olvashatatlan.

5 ször. Vinklertől felküldött Ritkaságok miből állanak, s magokban mit foglalnak.

A Régiségeknek általad való kiadattatását várva várom, tsak arra intelek, hogy ha magad nem érkezel a nyomtatás hibáinak helyrehozására, tehát valamelly szemes emberre bízd, más különben betsök igen fog szenvedni. Segítségül ihol 100 ftot küldök.

Légy egészséggel és szeress. Bétsben 2. April 1804.

Immár sokat gondolkodtam azon, hogy honnan eredhetett ez a szavunk: Tenger, Mare. Azt némellyek a török Dengizzel, melly szint annyit teszen, azon egy tőszóból származottnak vélik. Meglehet Én ...[1] azt olvasván, hogy Donvire, *Tanais*, némelly oroszországi fönemzetbélieknél Tangnak és *Tegnek* mondatik, olly vélekedésbe estem, hogy a Tenger, Tenghez vagyis Tanaishoz képest ezerszernek(?)[2] mondatik.

(Fogalmazvány; száma: 150. Toldy megjegyzi, hogy e fogalmazvány Bodnár Zsigmond nszombati tanár ajándéka. Oct. 30/70.)

7. Révai Miklós levele Mártonfi József erdélyi püspökhöz. 1807. jan. 10.

Kegyelmes, Nagy Méltóságú, Fő Tiszteletű Püspök Úr!

Kegyes uram, Jótevőm, pártfogóm!

Vettem leveledet kedves ajándékoddal. Vettem s olvastam sűrű könyvhullatásim között. Akkor többet nem tehettem zavaros állapotom miatt: a mellyre legottan terhes betegség is következett, a szörnyű köhögés hideglelős változásokkal. Sírtam, Édes Mártonfim! sírtam azon közben is, beteges ágyamban. Sírok most is ezen levelemet írtomban. Felkeltem erőlködve is, hogy el ne késem válaszommal. Édes Mártonfim! meg nem feledkeztél rólam, bátor nem is jelentettem magamat. Eszedbe jutottam szegény Barátod! Vígasztalsz, segítesz, ápolgatsz. Adományod édességét meg nem írhatom; hanem egy ellenkező történetből mérjed érzésem állapotját. Sírtam, sírok. Tudod, mert nálatok is elfutott ditsőges híre, mi Nagy Ember nálunk Paintner Mihály Győri Fő Director, és Kanonok, Királyi Tanátsos, 's a mi volt már, Rátóti Prépost. Nehezen ment ezen kérése, mert sok ellenkezői voltanak büszke indulatos erköltse miatt. Ment mégis. Elgondolhatnád-e, mi szegény ember tolta szekerét? Az ő szavaival tétetem a vallást, tsak hogy valamit botsátok meg előre nagyobb világosság kedvéért. Én Bétsből minden mozdulást jókor megtudtam Szent András napján Novembernek 30dikán, a mint össze szoktak a Professorok gyülni, hogy Magnificus Rectort válaszszanak: én a cerimonia előtt öröm hirdetést tettem Amiás et Fratribus in Ignatio, hogy Paintner Fő Direktorrá neveztetett. Ugy történt pedig, hogy azon napon lett meg ezen hirdetés a Cancellarián is. Lássuk már a Fő Director levele részét.

[1] A kipontozott olvashatlan.
[2] A kérdőjeles szó nehezen olvasható.

Nicolas Suo Michael S. P. D.

Hodie a Vienna a Canonici Frankl nepote, et a Te mihi allatae sunt litterae, quae promotionen meam confirmarunt. 25. Novembirs Excelsa Cancellaria accepit Resolutionem Regiam, quam 30 vna Tecum publicavit. Primem Divinae Providentiae, dein Tibi, hoc negotium iam in tertium annum tam amice, tam feruenter sollicitanti, viamque unice necessariam mihi praeparanti, luculentas me referre gratias oportet. Rátóth die 4. Dec. 1804.

A mult nyáron inséges állapotomban, igen is esedezőképen, hozzá folyamodtam, hogy segítene szegény fejemen. Megbántottam szerentsétlen kérésemmel. Dühödő haragjában motskolt mindeneknél, Pap Társainál, a Professorok, sőt Asszonyok előtt a Társaságokban: fenyegetőzött, hogy bolond kérésemet megbünteti örök megvetéssel, és engem többé soha nem méltóztat levelére. Illyen a Német Ember. Édes Mártonfim! Magyar vagy Te: azért édes nekem a Te barátságod. Minden jótéteményét keményen megfizettette velem a ditséreteken kapkodó Emberke szinte a számba rágta, miket hirdettek felőle. Megvagynak nálam még most is a dirib darab papirosai, mellyeket befirkált saját ditséretivel. Még sem fizethettem le minden adósságomat. Olly környülállásokban voltam: hogy a Fő Directorságban segitő eszköz lehettem. Édes Mártonfim! ebben való fáradságommal kellett, az utolsó fillérig mindent poganányúl lefizetnem. Nem elégedett meg vele, hogy sokfelé irtam dolgában: megkivánta tőlem betűről betűre még az illyen leveleket is; megkivánt minden beszéllgetéseket, a hol tsak szóval folytathattam ügyét. Irgalmatlanul megfárasztott. Ő Fő Directorrá lett ennélfogva kanonokká is — 's engem farba rúgott. Édes Mártonfim! a Pesti pogány fösvénység elnyeli 800 forint fizetésemet: és még más 800 forintot is meghuz rajtam, akárhol vegyem, adósséggal, koldúlással, béres munkával. Fáradozásimben nem segit a Király nem segit a Haza. Az egészségem is teljességgel megbomlott. El kell vesznem a Zsidó földön. Nyugodalomra és halálra kéredzem, talám meghagyják 600 forint pensiótskamat. Ezzel hozzátok kivánkozom. Kérlek, engedj valahol helyetskét valamelyik jószágodon, rendelj valami segedelmetskét, élelmem, és melegedésem könnyebbségére: hagyjad hogy tsendesen húnyhassam bé szememet a Te Álhatatos Barátságodnak Édes Oltalma alatt. Már nem élhetek soká. Ha Hazámban kell meghalnom, kétszer fogok meghalni; hamvaim sem nyughatnak kegyetlenkedő mostohámnak fagyos kebelében. Meg ne vesd kérésemet. Haldokló Barátod esedezik.

Elég pénzt vernek nálatok, de mind Budára viszik. De Budán sem hagyják, mert azonnal feljebb viszik. Úgy vagyunk, mint ti; banco tzédulánk sints Elragadják a Zsidók, Görögök, Rátzok, és az elzsidósodott Földes Urak.

Az Irgalmasságnak Atyja úgy tekintsen tikon nyujtatott adományodra, mint valaha a szegény aszszony fillérére tekintett. Tudom a szorongató környülállásokat tsak tavali leveledből is.

Elég szomorú híreket halottam a közönséges beszédekben. Roszul fizetett az esztendő. Nagy nálatok a szükség. De emberiség vagyon még is bennetek: hogy a drágaságot, a mennyire lehet, nem öregbititek. Nekünk az Isten mindent bőven adott; tele vagynak a tsürök, a vermek, a pintzék:

azonban szükséget látunk még is. A vérszopó nyerekedők mindent elfoglalnak, s mindent úgy adnak éktelen áron, a mint nekik tetszik. A papiros pénzt vetik okul. De a féketlen telhetetlenség az ezüst pénzt is annyi sommában meghúzná a szegényen.

Tartson Isten jó egészségben, boldog állapotban.
Ápolgasd ezután is
Pest. Januárnak 10. napján 1807.

Alázatos Hiv Tisztelödet
a szegény *Révait* mp.

(Másolat; száma: 43.)

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

HÁROM LEVÉL KAZINCZYTÓL, EGY KAZINCZYHOZ.

Az alábbi négy, eddig ismeretlen levelet a budapesti ref. theol. akadémia Ráday-könyvtárában 1922 december havában találtam. Mind a négy eredeti. Az első különös figyelmet érdemel azért is, mert Kazinczynak Szemere Pálhoz írott levelei között ez a legelső. Írásakor személyesen még nem ismerte Szemerét. A levélírásra Szemerének a Hazai Tudositások Toldalékjában megjelent *Észrevételek Arcadiáról* c. cikke adott alkalmat, melyben az *Arcadia* szó értelmezésében «Széphalom érzékeny Urá»-nak álláspontján, széleskörü irodalmi tájékozottsággal, fejtegeti a debreceni kritikasterek által félreértett szó jelentését. Igen figyelemreméltók Kazinczynak Szemeréhez intézett buzdító, lelkesítő szavai, dícsérvén, magasztalván az ifju költő előtt az írói, költői pálya tiszta jutalmát. A második levélben Kazinczynak hat olyan leveléről van szó, amelyek közül Szemere csak négyet kapott meg. (A négy levél tartalmát röviden el is mondja Szemere.) Ez a hat levél a Kazinczy-irodalomban, tudtommal, mind máig ismeretlen. Az eddig kiadott levelezésben nem találom. Fölkutatása meg fogja érdemelni a fáradságot. A harmadik, finom gyöngédséggel írott levél Szemere feleségéhez van intézve. A negyedik levélben említett Richter (Fülöp Antal) nevü festöről Kazinczy gyakorta ír leveleiben (v. ö. XX. k. 622. l.).

I. Kazinczy Ferenc — Szemere Pálhoz.

[1807. apr. 20.]

Szemere Pálnak Kazinczy Ferencz
szíves barátságát.

Mingyárt akkor, midön Uram Öcsémnek a' Mélt. Lónyai Gábor Ur megtiszteltetésére írt verseit az újságlevelekben olvasám, láttam azt, hogy ez a' feljelenés nem közönséges jelenés, 's nagyot reménylettem Literaturánknak, melly mívelöket gyakorta kap ugyan, és sokakat, de hívatlanokat. Sajnáltam azután, hogy a' kedves szózat nem hallatta magát, 's elszomo-

rodtam hogy hallgát. De az Arcadiára tett észrevételek felderítették elcsüggedésemet; Literaturánknak most még többet reménylek mint az első megszóllamlásra — az nem eggy félénken lépő Ifjú', hanem eggy ért 's lépéseit bizva tévő fiatal deli férjfi' hágdosása. Áldom azon kedvetlen pillantást, mellyben a' Debreczeni kritikasterek ellen kiköltem; nem *csak* azért, hogy magamról két immorális és csúnya tett gyanúját elhárítsam, hanem azért *is*, hogy azokat a' villámlövellő Urakat magoknak ismeretekre vezéreljem, és sok tisztelt nevü Iróinkat a' tőlök való rettegéstől megszabadítsam, mert hiszen nekik Virág és Kis sem jó poéták, jó Írók. Az idoloclastaság nem kedves munka, de tiszteletes, 's én utálom azt a' bölcseséget, melly ott a' hol helye van a' szóllásnak, hallgat, mert élesen szóllani átall, vagy a' mások szabdalgásaiktól retteg, és így gyávaságát modestiának 's bölcseségnek akarja nézetni. Áldom, mondom, azon kedvetlen pillantást, mert az engemet eggy szeretetre-méltó Ifjúval füz-öszve, és ennek ösvényt nyitott, magát a' maga fényében mutatni a' Haza előtt. Haladjon elébb ezen az úton, édes Uram Öcsém, 's ne engedje magát semmi ok, semmi tekintetek, semmi egyéb foglalatosság által róla elvonatni. Szebb pályát nem futhat, szebben nem élhet sem a' maga dicsőségének, sem a Hazáénak. Nem ismerek senkit, a' kitől ifjabb barátjai közzül szép nyelvünknek többet, nem senkit, a' kitől ennyit várhatnék. Szép, oh szép literatúrai dolgozgatások által a' most és az ezután élőknek szereteteket megnyerni, 's van e édesebb jutalom, mint az a' *tiszta*, a' mit a' mesterség üzése azoknak ád, a' kik non sine numine divum fogtak ehhez?

Nyughatatlanul várom azt az órát, a' mellyben Uram Öcsémmel megismerkedhetem, a' mellyben azt láthatom, hogy a' valóság mint felel-meg, mint múlja felyül várakozásomat, a' mellyben ki fogom ismerhetni, hogy a' szép fiatal melly fává fog nevekedni. Az a nap, a' midőn a' Hazai Tudósításoknak az a' levele jött kezemhez, Lasztóczra mentem-által a' keresztyén actusok legtiszteletesebbikének gyakorlására 's annak érzésére s' éreztetésére, hogy Protestáns vagyok, melly nékem minden Náthái hitem mellett felette becses. Feleségem az atyja házánál maradott. Ott sokat beszéllgettünk Uram Öcsém felől, 's örvendettem, hogy a' Nem-látottnak ismeretségét tehetém. Azt óhajtanám addig is, mig valamelly szempillantás öszvehoz, hogy tudhassam, az Uram Öcsém szekrényében mik készülnek, és — hogy Uram Öcsém Kultsár Úrnak leveleiben igen gyakran szóllamlana-meg. Az az Uram Öcsém karját gyakorlani fogná az írásban, pedig azt is igen szükség gyakorlani. Osztán kiki sáfárkodjék azzal a' mi néki jutott, 's nevelje a' közönségessé válandó ideák' masszáját. —

Tisztelje Uram Öcsém nevemben érdemes Ura Atyját s' kedves Sógorát Tomka barátomat, s' ajánljon mind kettejeknek kedves emlékezetébe. Köszöntöm elnémúlt — és bizonyosan elnémitatott nagybecsü barátomat, Ragályi Tamás Urat is. Mondja neki Uram Öcsém, hogy minden tilalom vagy talán félre-értés mellett is, minden hallgatása mellett is, szíves és tántoríthatatlan barátja vagyok, s' nem fogom soha felejteni, hogy ő eggy nagy-ember fija. Ha némasága parancsolatból ered, eltüröm: ha félre-értésből, magamhozbízva várom azt az órát, melly szemeit felnyitja. — Éljen szerencsésen édes Uram Öcsém! — Széphalom, Apr. 20d. 1807.

[4r. 2 levél. E levélhez van csatolva: «TOLDALÉK A' Hazai Tudósitásoknak XXIII. Számokhoz», melyen Szemerei Szemere Pálnak «*Észrevételek Arcadiáról*» c. cikke olvasható. 4r. 2 levél.]

II. Szemere Pál — Kazinczyhoz.

Pest, Sept. 1820.

Szemere Pál Kazinczyhoz.

Uram Bátyám utolszor hozzám írt levelében, mellyet tegnap megkülömböztetett tisztelettel vennem szerencsés valék, azt méltóztatik jelenteni, hogy ezen levél hozzám már hatodik; holott pedig csekély személyem ezen utolsón kivül még négyet vön, elsőt a' Krisztina napról, az agyon vert emberről, Kultsárról, Batsányiról, egy toldalékkal a' Berzsenyi (hazugnak találtatott) Recensiojáról; másodikat a' *Boru* szóról egy Postillion bőségü saruban irt epigrammával, 's Tóth Laczíról, kit mi itt nem ismerünk, vagy ismerni nem akarunk; harmadikat halotti hírekkel; végre negyediket Maylátról és Köffingerről!

Restségem, hogy mind ezekre en revanche hasonló hírekkel, vagy csak puszta baráti szavakkal is nem válaszoltam, nem talál mentséget; 's annyira érzem ezt, hogy mentségeket keresni nem is fáradok: mert gazdálkodás, elposhadás, széllyelszoródás, kedvetlenség — mind ollyan dolgok, mellyeket az illy alkalmatossággal mindenki locus communis helyett használ, 's annál fogva hiteleket régen elvesztettek, bár most nálam való (wahr) mentségek fognának lenni.

Pesten nem valék; 's hireket némelly ohajtott 's nem ohajtott tárgyak felől épen ugy nem tudok 's nem tudathatok, mint az a ki egy tengerbe-süllyedt szigetecskének fenekén, hollandus módra be sózva várakozik a' feltámasztó napra.

Kölcseynk nehány napok előtt Pestről ugyan ide vándorolt, de kérdéseimre épen olly kevéssé tudott felelni, mint a mekkai út felől teendő kérdésekre azon Teve, melly oda az Alkorántépülletes áhitatossággal hátán czipelte 's vezetője feje felett oly háborithatatlan nyugalommal nézett el, mint a' réz kakas a' Calvinisták tornyaik felett. Ő most reggeltől estig egyik szobámban küszöbről küszöbig sétál, 's olly életet él, melly mellett, mint az orra hegyét valamelly zugban napestig szemlélő Hottentótnak elég ideje lenne vagy a' Bölcsek kövét feltalálni, vagy a' közönséges Békességet az egész Világra nézve kidolgozni.

Itt Péczelen etc. etc. etc.

Rabner a' szép öl-ebecskének ritka tulajdonságai közé számlálja azt is, hogy az a szép időről soha sem beszélle. Uram Bátyám ezen levélből látni fogja, melly nehéz ezen dicséretes tulajdont mindég soutenirozni; 's vagynak környül állások, mellyek között a' mellett híven maradni nem nagyobb csuda volna, mint a' Tokajinak üvege mellett kivánság 's még inkább itala mellett tűz nélkül, hidegen maradni. Sok embernek volt már baja, ha fontosan szóllott, soknak ha semmit sem szóllott; de azért ha a' szép időről fecsegett, még nem volt senkinek. Éljen a középszer!

Ajánlom etc. etc.

[4r. 2 lev.]

III. Kazinczy — Szemere Pálnéhoz.

Édes Asszonyom Húgom,

Szerdán estve szerencsésen haza érkeztem. Patak és Ujhely közt kiszállottam szekeremből, 's a' Bányácski hegyeken jöttem keresztül, hogy mig a' mi Bártfainénk Ujhelybe ér, én itthon lehessek. Kertemen vettem végig az útamat, 's a' mint az ablak mellett elballagék, Zseni felkiálta az ablak mellől: Papa Papa! Sophie Zsenivel eggy szobában volt, 's rohanva jöttek elömbe; a pitvarban összetalálkozánk, 's nem volt vége hossza az örömnek, a' sírásnak. Úgy hittem, édes Assz. Húgom, hogy ezen elbeszéléssel tartozom Assz. Húgomnak azon sok rendbeli kegyességeire, mellyekkel Assz. Húgom és a' mi kedves Palink erántam voltak.

Most tudakozám, hol vannak a' gyermekek. Sophienak akkor juta eszébe hogy a' viszontlátás örömei közt rólok elfeletkezett. Bevive tehát a harmadik szobába, 's ott lelém Bálintot és Lajost, elnyúlva a' canapén, 's tanúlva leczkéjeket. Mennyit nőttetek hat holnap alatt! kiálték, 's a' két gyermek nyakamba csimbalkozott, 's el nem tuda tölem maradni. Emil a' Praeceptorával ki sétált; végre megjöttek. Melly csuda! Emil magosabb mint én vagyok, 's jóval magosabb, de megvéknyúlt. Végre haza jöve Antonin is, az is egész ember már. — Tegnap pedig Thalie jöve meg Regmeczröl. — Virúl minden gyermekem, de feleségem nagyon elszáradt.

Édes Assz. Húgom, elveszett idö az, a' mit eggy becsületes ember háza népétöl távoly tölt el; de ha ez nagy veszteség, az viszont kimondhatatlan öröm nekem, 's olly szerencse, a' mit soha sem mertem magamnak igérni, hogy tizeneggy holnapot töltsek eggy szobában azzal, a' kit minden barátomnál inkább szeretek és hogy az Asszonyom Húgom összeköttetésén vele jóba leheték, 's azt legalább óhajtásimmal munkáltam. Meg vagyok én arról tökéletesen győződve, hogy Pali soha bölcsebben nem választhatott volna. Asszonyom Húgom neki lélekben testvére. A' mi ö a' férfiak közt. Assz. Húgom az a' maga nemében.

Feleségemnek elbeszéllém mindazt a' mit Assz. Húgom és Pali felöl tudni vágyott, és hogy a' Méltós. Ambrózy Consiliárius Úr házánál melly tiszteletre 's szeretetre méltó lelkeket találtam; magát a' Consiliáriust, a' Consiliáriusnét, a' két Kisasszonyt, és a' kik e' házhoz tartoznak, Mélt. Consil. Szirmay Ádámné Asszonyt 's Náni Kisasszonyt, 's ide számlálom kedves Assz. Húgomat is, és Jakabfalvynét, a' mi kedves Erzsinket. S' az 'a szeretett atyját annyira szerető Erzsi Kisasszony! Mindég szemem előtt lebeg képe, mint fogadta a' Consiliáriust, midön ebédlésünk alatt megérkezett. Boldog ház, melly illy tagokból áll! Zúgolódnám sorsom ellen, ha Asszonyom Húgomnak kegyessége ott engem fel nem vezetett volna! —

Bártfaynénak és Wékey Károly Urnak társaságában az én útam igen kedves volt, annyival inkább, mert az Isten megadta a' mit útban és városban mindég ohajtok — azt, hogy egész utam alatt eggy csep eső sem esett. A' por annál nagyobb volt, 's az Assz. Húgom nagy ellensége, a' szél annál inkább dühösködék; de én mindent türök az útban, csak ne essék és az út sáros ne legyen. Első nap Gyöngyösön hálánk, más nap Körömben, a' har-

madik nap haza értem. Bártfayné eggy napot Ujhelyben tölte, más nap elhagyta szeretőjét, Major Barthosné Asszonyt.

Feleségem mondja, hogy távoly létemben, ha elkeseredett, leült általellenben képemmel, 's abban lelé örömét, ha azt nézheté. Édes Asszonyom Húgom, ez erősit megengem azon örök hitemben, hogy nagyobb kincs nincsen és nem lehet mint azoknak képeik, a' kikkel bennünket vagy természet vagy a' szív' szent érzései összecsatlottak. Ezért festetém én magamat annyiszor, ezért kénszerítek mindent hogy magát lefestesse, mert olly kevés tekintetü ember, a' kinek képét barátjai, mikor maga már nincs, nagy kincsnek ne tekintsék; noha én ezt azért is, mert élek halok a' festésért, s' szeretem látni, hogy az ügyes Művész az embert mint teremti meg a' vásznan. Most engem Simó feste, a' Jakabfalvyné szomszédjában, azaz, az ő háza és a' fekete Elefánt közt a' második házban. Nagyon szeretném ha a' mi kedves Palink magát és Assz. Húgomat Simó Ferencz Urral festetné. Édes Assz. Húgom az ollyat halogatni nem jó, ki tudja a' legfiatalabb ember is meddig él, 's nem volna e az kedves dolog, ha az Assz. Húgom képét és a' Paliét gyermekei 's barátjai azon esztendöből bírnák, mellyben eggyek levének? Bár azt hallhatnám, hogy Pali teljesité ohajtásomat; mert a' Richter által festett kép nem jó.

Képzelheti kedves Assz. Húgom, hogy sokat gondoskodom a' Pali állapotja felöl 's tudni vágyok, ha jobban van e már, 's a' Budai ferdö használt-e, 's kérem kedves Assz. Húgomat, hogy néha erröl tudosítani méltóztassék.

Ma péntek van, én szerdán jöttem; sok dolog vár itt, és még is a' Guzmicshoz szólló levelet dolgozám újra ma, hogy küldhessem mihelyt alkalmam lesz reá. Végye a' mi kedves Palink ezen gondomat barátságom' jeléül. Úgy hiszem mai dolgozásom inkább fogja megérdemleni javalását.

Mélt. Consil. Ambrozy Urat és a' Mélt. Asszonyt 's Náni Kisasszonyt és Mélt. Consil. Szirmay Ádámné Asszonyt méltóztassék alázatos tiszteletem felöl bizonyossá tenni kedves Assz. Húgom, 's megköszönni minden kegyességeket. Egyedül sietve tett eljövetelem okozta hogy búcsúmat nem vehetém.

Köszöntöm Szécsi Fiscális Urat is, Tiszt. Tóby Urat és ezt ugyan igen szívesen, meleg szívéért, és azon forró hüségért, mellyel Assz. Húgom és a' mi Palink eránt viseltetik. Ugyan ennek jelentését kérem Assz. Húgomtól a' Péczeli Uraságoknál, 's különösen Stettner Urnál és Asszonynál, kiknek ajándékok megpiríta.

Feleségem nagyon neveté azt a' mit a' legelső kihirdetés felöl neki elbeszéllettem; hogy a' *Tekintetes* szó után sem nem hallának, sem nem látának semmit, és azt még el is hírestelék. De csak hogy meg van. — Puky Károly Úr igazán veszi-e a' kivel szóban volt?

Melly gondban vagyok ferslágom eránt, nem szükség mondanom. Adja Isten, hogy minél előbb vehessem.

Azt az embert a' ki nem akar eszköz lenni, Kassán nagyon nevetik, a' mint hallom. Pali nem akará hinni, hogy sok pénz van nála. Kassán hét ember felöl tudom hogy felvette azt; de több is lehet ezen heten kivül. Arra nincs gondom, de mivel szó vala róla, illőnek látám említeni.

Lonyai Gábor Idda leányt kereszteltete. Szül. az Máj. 28d. Az a Szirmay János a' ki magát rossz szerencsével meglőtte, alkalmasint felgyógyúlt; de olly büdös, hogy alig lehet szenvedni. Ugy hiszik, hogy testében maradt valami bé nem gyógyúlható seb. — Egyéb újságink nincsenek.

Eljen szerencsésen édes Palim! éljen szerencsésen, édes, édes Assz. Húgom! tartsanak meg engemet megbecsülhetetlen barátságokban. Zsenit és Berczit szívesen csókolom Nevekedjenek ők Assz. Húgomnak 's a' mi Palinknak nagy örömekre. Feleségem 's gyermekeim tisztelik kedves Assz. Húgomat és a' mi Palinkat, 's köszönik minden erántam mutatott kegyességeket, atyafiságos barátságokat. Valtozhatatlan hűséggel vagyok

Kedves Assz. Húgomnak

Széphalom Junius 5d. 1829.

alázatos szolgája
Kazinczy Ferencz.

[4r. 2 levél.]

IV. Kazinczy — Szemere Pálhoz.

Édes Uram Öcsém,

Ezen levelem talán eggyütt megyen a' tegnapival. — Képzelem annak az Acclusumán mint fog kaczagva nevetni Uram Öcsém. —

A' mi tisztelt barátnénk képéhez talán ment már pénz. Nekem semmire nincs nagyobb szükségem mint pénzre; de van szükségem papirosra is. Kérem Uram Öcsémet, járjon végére a' Terpko boltjában, közel a' Fáyházhoz, hogy adnak eggy rizma *épen ezen* malomból jött, és semmi más papirossal fel nem cserélendő papirosat, 's hogy adnak illy vastagot; — 's megtudván az árát, vegyen fel Uram Öcsém a' pénzemből annyit; vásárolja meg a' papirosokat, 's adassa által Tek. Bártfayné Asszonyságnak, hogy első alkalommal vehessem.

Ezenfelül kérem Uram Öcsémet, tekintse meg Richtert; tudakozza meg tőle mit kell neki fizetnem; vegyen fel pénzemből a' mennyit Richter kíván, fizesse ki; Richter pakkolja be minden képeimet eggy ferslágba mellynek árát fizetem, s' adassa által Tek. B-né Asszonynak hogy valaha vehessem. Reszketek hogy képeim elveszhetnek, 's nem kell halogatnunk általvételeket. Olly kincs az nekem és maradékomnak, a' mit semmi sem pótolhatna ki.

Ölelem édes Palim.

Novemb. 3d. 1830.

[8r. alakú s az első lap alsó jobb szegletén 77. számmal ellátott papiroson.]

Harsányi István.

VERSEGHY UTOLSÓ VERSÉNEK FORRÁSA.

Verseghy Ferenc kisebb költeményeinek kiadói,[1] Császár Elemér és Madarász Flóris 191. szám alatt közlik V. utolsó versét, melynek kezdősorai «*Ha kivántok nagy csudákot*». Ezt a verset tartják V. utolsó versének.

A vers latinból való átdolgozás. Eredetije a Páduai sz. Antalt dicsőítő *Si quaeris miracula* kezdetű, széltében ismert responsorium, melynek szerzőjéül a XVI. század óta sz. Bonaventurát, sz. Ferenc és sz. Antal életíróját tartják. A sz. Bonaventurának tulajdonított verses responsorium egyik részlete a Páduai sz. Antal napjára írt papi zsolozsmának. Sz. Antal officiuma Speyeri Julián ferencrendi szerzetestől származik, s ennek a zsolozsmának a ferences liturgiában nyolcadik és utolsó responsoriuma a V. által fordított verses responsorium. Tudnunk kell, hogy responsorium a neve a breviáriumban a párbeszédes alakú rövid imádságnak, mely a lectiók közé van ékelve. A 8. és utolsó responsorium rendszerint a legünnepélyesebb s az illető napra szánt dicsőítés. Sz. Antal responsoriuma a szentnek csodatételeit magasztalja. Sz. Ferenc rendjében, mint a tulajdonképeni szerzetes rendekben általában, karban, együttesen végzik a papi zsolozsmát. A responsoriumokat — így a szóbanforgót is — úgy mondják, hogy a karnak egyik része kezdi a responsoriumot, a kar másik része folytatja a szöveget, v. i. válaszol s így fölváltva. v. i. respondeálva mondják végig. Innen a responsorium neve is.[2]

A *Si quaeris miracula* kezdetü responsoriumnak eredeti latin szövegét abban a formában iktatom ide, ahogy a váltakozva imádkozó kar mondja azt a zsolozsma együttes végzése közben. Íme a latin szöveg:

1. kar:	*2. kar:*
1. Si quaeris miracula, Mors, error, calamitas, Daemon, lepra fugiunt, Aegri surgunt sani.	Cedunt mare, vincula; Membra, resque perditas Petunt et accipiunt Juvenes et cani.
2. Pereunt pericula, Cessat et necessitas; Narrent hi, qui sentiunt, Dicant Paduani.	Cedunt mare, vincula etc.
Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto.	Cedunt mare, vincula etc.

A doxologiát (Gloria Patri) fejlehajtva mondja a kar. Hozzájárul a responsoriumhoz az egyház könyörgése sz. Antalhoz a megfelelő verssel (versus.)

Ez az eredetileg liturgikus célokra szánt responsorium idővel sz. Antal tisztelői körében, a világi hívek között is elterjedt s igen népszerüvé vált. Mint búcsúkkal járó imádság, ú. n. búcsúimádság ma is közkeletü. Lefor-

[1] *Verseghy Ferenc kisebb költeményei.* (Régi Magy. Könyvtár XXIV. sz.) 310. és 403. l.

[2] Heim Nikolaus dr. : *Der heilige Antonius von Padua.* Kempten 1895. 438. l. s köv.

dították a nemzeti nyelvekre. Német és olasz verses fordítását közli Heim,[1] más német fordítását Beringer;[2] a latin szöveget mindkettő. A magyar sz. Antal imakönyvek[3] is közlik verses magyar fordítását. V. fordítása is a nép használatára készült.

V. fordításának eredetileg nem volt címe, mint ahogy a latin eredetiben sincs címe a verses responsoriumnak. Cím gyanánt a kezdősort szokták használni: *Si quaeris miracula.* (Olasz fordításban: *Se chiedi tu miracoli* németben: *Wenn du suchest Wunderzeichen).* V. fordításának kiadói *Ének páduai Szent Antalról* címet adták neki.

V. követi az eredeti szöveg gondolatmenetét, de kibővíti a szöveget. Így nála terjedelmesebb a responsorium. A latin eredetiben — az ismétlődő szöveget nem számítva — 12 sornyi a verses szöveg, V.-nél ez a 12 sor épen kétszeresére, 24 sorrá nő. Hozzájárul még 8 sorban a Gloria Patri verses fordítása.

V. körülíró és bővítő fordításmódját világosan feltünteti V. átdolgozának első versszaka:

Ha kivántok nagy csudákot,
Szent Antalhoz mennyetek.
Ha szenvedtek nyavalyákot,
gyámolt tőle kérjetek.
Bélpoklosság, a' szükségek,
a' halálnak íjjai,
a' tévelygés, az inségek,
az életnek gondgyai
's az ördögnek bús ártalmi
attúl messze szállanak,
kit Antalnak szent oltalmi
pajzsok alatt tartanak.

Ennek a 12 soros versszaknak megfelel a latin eredetiben az 1. versszak 1. fele (1. kar.) Az alapul vett latin szöveg mindössze 4 sornyi. A latin szöveg további 8 verssorát 12 sorra bővíti V.

A responsoriumnak egyébként már V. korában volt régibb verses magyar fordítása is az *Officium Rakoczianum* magyar nyelvü átdolgozásában.[4] Ezt azonban V. átdolgozása költői értékre felülmulja.

TIMÁR KÁLMÁN.

VERSEGHY FERENC NÉHÁNY ISMERETLEN KÖLTEMÉNYE.

Verseghy költeményeinek legteljesebb gyüjteményét Császár Elemér és Madarász Flóris adták ki 1910-ben a RMK. XXIV. köteteként. A zirci apátság levéltárában, Verseghynek a bibliára vonatkozó iratai közt akadt még egy-két költemény, mely e gyüjteményt kiegészíti.

[1] Heim i. m. 440—441. l.
[2] Beringer Franz: *Die Ablässe,* ihr Wesen und Gebrauch. Paderborn 1900.[12] 217. l.
[3] Pl. Soós István: *Páduai szent Antal.* Bpt 1902.[16] 95. l.
[4] *Officium Rákócziánum,* avagy küloembféle ájtatosságok. Buda 1790. 323. l.

Verseghy 1819 aug. 9-től 13-ig Veszprémben tartózkodott. Ekkor sikerült Horváth János veszprémi kanonoknak őt megnyernie az 1820-ban megindítandó Egyházi Értekezések és Tudósítások munkatársának. E napok kellemes emlékei, az egyházi személyek szíves fogadása, Verseghynek újra feléledő bizalma, hogy iránya ez új «Egyházi Folyó munka» által terjedni, tovább élni s tán győzni is fog, ezek íratják meg vele a következő verset:

Veszprémben volt létemnek Emlékezete az Odavaló Egyházi Urokhoz.

Láttalak ős lelkü Veszprémnek Papjai! Édes
nyelvünknek új dajkái! láttalak
alkonyodásom előtt;
'S ammint testvérnél igazabb öletekbe borúltam,
haj! mint hevültek régen elfagyott
's annyi veszélyek utánn
mindenik emberben kígyót lappangni gyanító
érzéseim! mint élledett megint
bennem ama' szeretet,
melly az Egésznek ügyét olly tüzzel szokta viselni,
mint önmagáét! Felderültt Hitünk,
fénnye Hazánknak, örök
Rendünk' disze, az Emberség termettek elömbe,
a' józan észnek drága tárgyai,
kedves arányaitok
Nektek is Értekezö Müvetekben, s bájos erővel
vették meg a' munkára szívemet.
Mennyei Ész, köz Atyánk!
vedd különös szorgalmad alá e' drága vitézit
a' Hitnek, a' szent Jusnak oszlopit
a' nemesen ragyogó
emberi Erkölcsnek példáit, tiszta barátit.
Ne hadd az egyességet omlani
köztök! örök legyen ez,
még Veszprém fő széke leend a' Pásztori Rendnek.
Tekintsd az emberséges érzeményt
mellyel az élemetes
Főbbek az érdemesen buzgó Nevelőköt apolyák;
a' jó atyáktúl bölcsen eltanúltt
kellemetes zabolát,
mellyel az Egyháznak Nevedékit jóra vezérlik
's mindenre a' miben törekszenek,
nyújtsd segedelmeidet;
és ha talán valakit felhísz kebeledbe közülök
ollyannal áld meg árva tiszthelyét
a' ki nyomába siet.

(Augustus második hetében. 1819. Zirci levéltár 136.)

Erről a költeményéről írja 1819 szept. 25. Budáról a szerkesztőnek: «*A Veszprémben voltt Létemnek emlékezete* csak kedves Jóakaróimnak és Barátaimnak sziveibe való. Lessz talán halálom előtt jó alkalmatosságom arra, hogy kinyomtassam.»

Szándékát nem valósította meg; s — tudtommal — nyomtatásban most jelenik meg először.

*

A hatvannégy éves Verseghy önmaga jellemzi magát legjobban Horváth János veszprémi kanonokhoz írt levelében (1821 szept. 1.): «Csak vetekedés az én életem még vénségemben is: pedig egész életemben, nem tudom, hogy bántottam volna valakit, ha csak engemet *balgatagúl* vagy *gorombáúl* meg nem támadt. De el is untam volt már régen a' czivódást... Higgye meg Fötiszt. Barátom Uram, hogy a' ki tudgya és meggondollya azokat az alacsony szinü marakodásokot, mellyeket a' Magyar Literatura miatt a' Magyar Literatoroktúl szenvednem kellett, mellyek még régi szelid characteremet is allig hogy meg nem szilajították, sajnálkodással nézi inkább, mint megvető rosszallással ama' harapós heveskedésemet, és a' gyanakodásra nagyon kész hajlandóságomot, melly belöllem koronkint kilobban.»

Érzi, hogy mellőzik. Horvát István «mindannyiszor feldücsekedett volt, hogy a' Pesti és Budai Tudós urakat» a M. Muzeum ünnepeire «személyek szerint» invitálta. «De én — így panaszkodik — egyszer sem voltam olly szerencsés, hogy akár szóval, akár czédulával invitáltattam volna; a' mibül azt kellett kihoznom, hogy engemet a M. Muzéum nem számlál a M. Tudósok közé» (Levele Horváth Jánoshoz 1821 szept. 1.)

Hozzá még támadás támadást ér nyelvészeti elvei miatt. Szept. 26.-án jut kezéhez Kultsár Tudósításainak 24. darabja; itt olvassa *Deák grammaticája* szigorú bírálatát; kifogásolják az Egyházi Értekezésekben folytatólagosan közölt *Barátságos Tanácskozásokat az Egyházi Magyar Ékesenszóllássrúl.* A bírálatot személyeskedésnek veszi; hozzá még félti is az új folyóiratot «a Pesti Dictátorok»-tól. Ez a bírálat Kulcsár műve, «mellyben — írja — utolsó mérgét ellenem kiköpi. *Utolsónak* mondom, mert én ugyan nem adok nekik többé alkalmatosságot arra, hogy belém kapjanak.» Nem akar többé irni. (1821 szept. 26.)

Bizalmas, bátorító s jó akaratú buzdításra volt szüksége. S ez nem is késett soká. Már okt. 6. levelet kap Veszprémből: «Mit? Hát eggy nagy lelkü férjfiú, aki a sorsnak sanyarúbb balságai között sem csüggedt el, eggy dölfös toll' szúrására meg akar futamodni? — Megálly! megálly! — Ha Te nem akarsz vesződni a semmirevalókkal, majd felveszem én a kesztyüt s megtorlom a vakmerő körmölést és a goromba kürtülőt bizonyosan megnémítom.»

Erre írja Verseghy 1821 okt. 16-án *Horváth Jánosnak*

«Megálly! kiáltja jó Barátom,
«ne fuss a' csürhe nép elől.
«van nékem ellenek kész gátom,
«melly ostromunkra el nem dől.
«kiállván töredelmességgel
«a sorsnak nagy balságait,
«ne fájlald kicsinyszivüséggel
«eggy tollnak vak szurásait».
Csak ostromit bölcs irástoknak
kivántam én elfojtani:
mert nem érezvén társatoknak,
azt tán nem fognák bántani.
Jónásnak sorsát választottam
a' mély magányban értetek.
De mióta szavadat hallottam,
im hozzád visszasietek.

(*Verseghy* Levelezése. Zirci levéltár 247. l.)

*

Az Egyházi Értekezések és Tudósítások II. évf. (1821.) I kötetjének, első értekezése egy névtelen irótól: *Palesztina Jézus' üdejében.* Az iró Gáza városának leirását így fejezi be: «Tasso e' várast ekképen rajzolta remek munkájában:

A' tenger mellett van Gáza, Pelúzium' uttyánn,
szinte Judéának szélénn, bekerítve homokból
álló rettenetes pusztával, mellyet azonkép,
mint a' tengernek folyadékony habjait a' vész,
hány 'vet az otrombán háborgó fergeteg. Úttyát
a' jövevény e' portengernek puszta körében
nem leli meg többé, sem ohajtott partra ki nem jut.

Cant. XVI. Stan. I. (59. l.)

Majd a 65. l. Jeruzsálem fekvését szintén Tasso szavaival rajzolja:

Két szemköztt álló, de külömb nagyságra felötlött
bérczenn, 's a' köztök leborúltt tág völgynek ölében
fekszik Jerusalem. Magosabb környékei védik
három tájékát; alacsony dombokra terült el
a' negyedik jéghonnya felé a' kegytelen éjnek;
ámde magos kőfal még ennek is ójja dühétül.

Bent a' városban van elég viz: itt tavak adnak,
ott források italt, vagy vak kútakba rekesztett
essők: ámde kivül a' környék puszta, füvetlen,
sem kút, sem csermely nem apolván szirtos aszállyát.
Nyílni mosolygással soha itt nem látni virágot;
nincs fa sehol, melly gallyaival felfogja tepesztö
lángjait a' napnak; csak hat mérttföldnyire látszik
borzani eggy erdő, éjféli homállyal ijesztvén,
's búval kínozván, még szélénn ballag, az útast.

Színte azon részénn, mellyhez legelőször elérnek
a' születő napnak ragyogó súgári naponkint,
régi dücsösségü vizeit hempelygeti Jordán.
Esti felénn nyöszörögve tolong a' földközi tenger
a' szomjú homokonn, melly habjait elnyeli. Arra,
hol Boreás' urasága csatáz, Szamaria vonúl ki,
's Bethel, melly az arany bornyúnak bölcstelen oltárt
állított hajdan. Jézus' bölcsője viszontag,
Bethlehem, a' vészes zápornak nézi tanyáját.

Cant. III. Staza 55—57.

E sorokat Tassóból Verseghy fordította. 1820. márc 17.én kapja meg ugyanis a költő az Egyh. Értek. szerkesztőjének kérését: «Palesztina leirását, mellyet eggy derék fiatal Pap készített, nevezetesen Jerúsálem környékét én Tassó festéseivel akarnám kiékesíteni, ammint azokat Chateaubriand is hasznolta a maga utazásainak szellemetesítésére. Uram Bátyám Olaszul is tud, méltoztasson e végre az ide csatlott harmadik kötettyébül.... Hexameterekben fordítani...» (Horváth János levele Verseghyhez.)

A fordítás kézirata megvan a zirci levéltárban, (Verseghynek bibliára vonatkozó jegyzetei 151—152 l.); a kéziratban található még e néhány sor is, melyet a szerkesztő nem használt fel:

Nincs ezen árokban lágy víz, sem lusta mocsárszék;
mert sem amazt sem emezt meg nem szenvedheti a' hely.

Cant. IX. Stanz. 34.

Nem tova e' helytül eleven patakocska szivárog
pelyp csörgőcske gyanánt a' szirtes hegynek ölébül.

Cant XII. St. 67.

A' diadalzászló vídám lobogásnak eredvén,
habjait a' levegő égnek százféle arányra
szegdeli. A' szélnek máskint csapkodni merészlő
szárnyai mértéklett zsibogással osontnak el úszó
bíborinál; maga tísztábban tündökleni látszik
a' napfény, melly rojtyaitúl meg visszaütődik.
A' kilőkött nyilak arcza elől reszketve kitérnek,
vagy ha közel jutnak hozzá, meg hátra konyúlnak.
Látni Siont hegy társaival, hogy előtte negédes
bérczeiket, mély tiszteletűl, bámúlva lehajtyák.

Cant. XVIII. Stan. 100.

Az 1820 ápr. 15.-i levélhez mellékelten küldi a fordítást Veszprémbe; 1820 ápr. 23. már art irja a szerkesztő: «Torquato Tasso töredékdarabjainak gyönyörü fordításával mindnyájan tökélletesen megelégedtünk.»

*

Az Egyházi Ért. szerkesztője folyóiratának 1921. évf. II. kötetét *Az egyházi törvények ereje* című értekezésével akarja megnyitni. A munka szépségének és értékének emelése végett Verseghyhez fordul; «meg meg eggy darabot kell ide iktatnom» — irja 1820 dec. 6.-n — «*Voltaire* munkáiból, melly Uram Bátyám tolla alá kivánkozik, a hüveknek az Urvacsorájához való járulásárúl.» És idézi Voltairet *Questions sur l' enccyclopedie Liv IV.* Chateaubriandnál, még pedig ennek is német fordításában: Franz August Chateaubriand Genius des Cristenthums, oder Schönheiten der cristlichen Religion. Übersetzt von Dr. Carl Venturini. Münster 1803. I. Theil 60 l.

S hozzáfüzi még: «A' festés poetai, úgy vélekedek tehát, hogy ez bátor prosában is mindenkor érzékenyít; a bajnoki módra mérsékeltt lépés mindazáltal az erejét neveli; de ezt uram Bátyámra hagyom.»

Verseghy 1820 jan. 10. levelével küldi el e gondolatok remek költői kifejezését magyarul:

«Íme! az oltárnak szenteltt Szolgái kilépnek
ajtatos orczával, nem kétes hittel, az Urnak
köztőkléte miatt megalázott szívvel. Az oltár
megszépítve ragyog váltólag arannyal ezüstel;
a' sok gyertyavilág tündöklik rajta; legalsó
grádiccsánn leborúl a' nép térgyére. Az ének
meglepi már nyiltt szíveiket, s buzgóságra heviti;
bűneiket zokogó szózattal vallani kezdik
köz gyónás által mindnyájan; sirva igérik
jobbúlásaikot, 's a' mennyei asztal Urától,
hogy botlásaikonn könyörüllyön, esengve ohajtyák.
Végre megáldatván a' Paptúl, arczra borúlnak,
's önmagokat feddvén mellysujtogatásaik által,
a' rejtett Istent igazúlt szívekbe fogadgyák.

Szinte igába szorúl illyenkor az emberi képzés;
a' szív meglágyúl; mélyen megrezzen az elme.
A' lélekzeteket mármár haldoklani vélnéd,
olly gyengén piheg a' szük melly, úgy allyad az érzés.
Így az egész ember kiderül a földi javaknak
csalfa bilincseibül, 's amaz Istenséggel egyesülni
kiván, a' ki saját testét vele közleni kész volt.

Óh! ki merészellyen bűnökbe merülni közüllök
illy kötelékek utánn, mellyekkel az Isten az embert,
visszakerültt magzattya gyanánt, kebelébe szorittya?
Juthatë, hogy megmeg vétsen, bár eggynek eszébe?
Ah! soha olly titkot nem szülhet az emberi elme,
melly szorosabb friggyel, kegyesebb kötelékkel igázzon
minket az erkölcshöz, mint ez, melly testi kenyérnek
szine alatt gyarló lelkünkkel közli az Istent.»

Nagyon igaza volt Horváth Jánosnak: «...mint az igaz gyöngyök a szüz leány nyakát, úgy fogják (e versek) az én Értekezésemet ékesiteni.» (Levele Verseghyhez 1821 jan. 18.

*

Horváth János 1820 nov. 25-én megkéri Verseghyt a következő francia nyelvű versek lefordítására: (Levelezése 493. zirczi levéltár.)

O moment solemnel! Ce peuple prosterné,
Ce temple dont la mousse a couvert les portiques,
Ses vieux murs, son jour sombre et ses vitreaux gothiques,
Cette lampe d'airain, qui dans l'antiquité,
Symbole du Soleil et de l'éternité,
Luit devant le Très-Haut, jour et nuit suspendu;
La majesté d'un Dieu parmi nous descendue
Les pleurs, le(!)voeux, l'encens, qui montent vers l'autel
Et de jeunnes beautés, qui sous l'oeil maternel
Adoucissent encor par leur voix innocente
De la religion la pompe attendrissante;
Cet orgue, qui se tait, ce silence pieux,
L'invisible union de la terre et des cieux
Tout enflamme, agrandit, emeut l'homme sensible
Il croit avoir franchi ce monde inaccessible;
Ou sur des harpes d'or l'immortel Seraphin,
Au pied de Jehovah, chante l'hymne sans fin.
Alors de toutes parts un Dieu se fait entendre;
Il se cache au savant, se revéle au coeur tendre:
Il doit moins se prouver, qu'il ne doit se sentir.

Hogy kitől van, Horváh János nem mondja, Verseghy nem kérdi. A szerkesztő csak azt füzi hozzá: «*De la Harpe*, az egyébaránt sanyarú Mübiró, ezeket a *legszebb húsz versnek* nevezi a *franczia nyelvben*.»

Verseghy már dec. 3.-n készen van. (Levele Horváthnak): «Fordítottam én a' Franczia verseket az Actiorúl *szorosan*; de elolvasván, azt gondoltam, hogy szalmát rágok. Nem volt bennek Magyar vér. Tudván tehát e fordításnak nemes és felséges czéllyát, adtam belé Magyar lelket, amint itt fekszik.»

Óh! melly felséges jelenés, melly szivreható, nagy
szempillantás az, mikor a' nép térgyre borúlván,
a' mennybül lejövő Felséget mélyen imádgya!
A' hely már maga is szent borzadozásra fakasztya
a' még nem romlott embert. A' hajdani templom,
vén mohhal belepett tórnácczai, régi falának
oszlopi, a' komorabb napfény, melly közttök elallyad,
a' magos ablaksor több színü régi üvegbül,
a' lámpás, az örök létnek 's a' mennyei fénynek
hajdani képe amott, melly éjjel nappal az Urnak
színe előtt csillog — — — De közénk jön az Isteni Felség

már most mennyeiből! Panaszok, fogadások, esengő
kérések, félénk pihegéssel szállnak azonnal
szent oltára felé. A' még a' jámbor anyának
hü őrzése alatt serdülő gyermek is önkint
pelypegi tiszteletét színéhez gyenge szavával,
ártatlan szívvel, 's a' pompás ünnepet ezzel
még ragyogóbb, még szivemelőbb felségre segíti.
Íme! az orgonaszó elnémúl; szerte kiterjed
a' mély csendesség; 's a' frigy noha szembe nem ötlik,
a' menny 's a' föld köztt, a' jók' örömére, megújjúl!

'S mind ezek érdeklés nélkül haggyákę az embert,
a' ki az érzéstől még el nem zárta egészen
szivét? Gondolatit ne ragadgyák földi körökbül
mennyei honnyoknak gyönyörü tájékiba? Buzgó
lángra ne lobbantsák szentebb indulatit? Élled,
gerjedez ö, 's örvendve repül oda szárnyas eszével,
hol Seraph seregek köz Urunk' elejébe borúlván,
hárfaik mellett örök énekeikkel imádgyák.

Isteni szolgálat, melly a' mennybéli Atyának
áldozatúl mutatod be Fiát, melly szívreható, melly
jámborságnevelő szolgálat vagy te! Közöttünk
Istenség lebeg illyenkor, valamerre tekintünk,
a' ki magát a' bölcsek elől elrejti, de nyilván
közli viszont a' jámbor szívvel. Ez érzeni tudgya
's arrúl hogy vele van, nem kíván próbacsudákat.

A fordítás megjelent az Egyh. Ért. 1821. folyamában (Horváth id. dolgozatában) Verseghy neve alatt, de Verseghy kiadóinak figyelmét elkerülte s így nincs benn a gyüjteményben.

HORVÁTH KONSTANTIN.

A DEBRECENI GRAMMATIKA SZERZŐI.

A *Magyar grammatika*, melyet egy magyar társaság készített Debrecenben (mj. Béts, 1795.), a maga bévezetésében nem mondja meg, hogy kik voltak a készítő társaság tagjai, söt annak az öt pályaműnek bírálóit sem nevezi meg, akik aztán az öt nyelvtudományi pályamunkából egy hatodikat írtak: a *Debreceni grammatikát*. Földi szerint az ő grammatikája is, mellyel 26 aranyat nyert, «beléolvasztódott.» (IK. 1918 : 40.)

Kazinczy F. a *Magyar régiségek és ritkaságok* (I. k. Pest, 1808) utólírásában (XXX. XXXI. l.) azt mondja, hogy Domokos Lajos, Szikszay György és Benedek Mihály voltak a grammatika dolgozói. Irodalomtörténeti kézikönyveinkben aztán állandóan e három férfiú szerepelt szerzők gyanánt s a köztudatba is így ment át. Váczy János (IK. I. [1891] : 267.) a grammatika *főszerkesztői*, a debreceni areopag főtagjai közé számítja még negyedikül a Kazinczytól megnevezett három férfiún kívül Hunyadi Szabó Ferencet, az 1795-ben Sárospatakon elhúnyt debreceni szuperintendenst is, minden okadatolás, megjegyzés nélkül. Szily Kálmán is e négy férfiút említi az öt pályamunka bírálóiul. *(Földi János magyar grammatikája.* Közzéteszi Gulyás

Károly. Bpest, 1912. Előszó.) Váczy és Szily eljárásának helyességét igazolja az, hogy Földi János a debr. grammatikára tett észrevételeiben (Kézirat a Nemz. Múz.-ban Oct. Hung. 344.) *quadrumviratusról* beszél, de a bírálókat, akik egyszersmind a grammatika szerzöit, nem nevezi meg. (Lásd Mixich: *A debr. gr. bírálói.* EPhK. 1905 : 184. V. ö. Mixich *Földi J. költeményei.* Bp. 1910 : 77.)

Annak bizonyítására, hogy a debr. grammatikának nemcsak három dolgozója volt, mint Kazinczy írja, s nem is négy főszerkesztője, mint Váczy mondja (Földi is négy bírálóról beszél), hanem több: legyen szabad itt bemutatnom azt a fekete tintás, kéziratos följegyzést, amelyet a sárospataki ref. főiskolai könyvtárban őrzött debreceni grammatika három példánya közül a «KK. 397.» jelzéssel ellátott, egykorú félbőrkötésű példány második előzéklevelének b. lapján találtam. E becses följegyzés így szól:

«*NB. Ezen Magyar Grammatikát készítették a Debreceni Reformatus Praedikátorok és Professorok, tudniillik.*

Tiszt. Hunyadi Ferencz ... ... *Superintendens*
Benedek Mihály } *Praedikátorok.*
Gál András }
Tiszt. Szilágyi Gábor } *Professorok.*
Kocsi István }
és még Domokos Lajos *s*
Szikszay György

Lásd Kazinczy Magyar régiségek utólírás az Előljáró beszédhez. XXX. XXXI. lap.»

E följegyzés szerint, mely 1808 utáni, mert Kazinczy id. müve ekkor jelent meg, íme az eddig említett három, illetöleg négy férfiun kívül *még három* olyan is részt vett a debreceni magyar gr. írásában, illetöleg szerkesztésében, akikről eddig, mint munkatársakról, az irodalomtörténeti kutatás mit sem tudott, t. i. *Gál András* lelkész, *Szilágyi Gábor* és *Kocsi István* professzorok. A *Magyar grammatikát* készítő magyar társaság tehát, följegyzésünk szerint, hét tagból állott.

Érdekes, hogy a följegyzés írója, aki szerintem valamely debreceni kollegiumbeli férfiú volt, Kazinczy munkájára, mint forrásra hivatkozik, pedig ott, mint fentebb láttuk, csak Domokos, Szikszay és Benedek vannak említve. Szerintem a följegyző hiteles adatokat jegyzett föl; kiegészítette s teljessé tette Kazinczy névsorát, amelyet hiányosnak talált s amelyre éppen azért utal is följegyzése végén. Ha az ö tudomása megegyezett volna a Kazinczyéval, bizonyára hallgatott volna, helyesnek, a valóságot feltüntetönek tartva azt. De mert az ö értesülése, tudomása szerint nemcsak három, hanem hét férfiú fáradozott ama grammatika elkészítése körül: lelkiismeretbeli kötelességének tartotta azt az utókor számára megörökíteni.

Hogy a debr. gr. eme sárospataki példánya azelőtt, mielőtt a főiskola könyvtárába került volna, kié volt, azt ma már nem lehet hitelesen megállapítani, mert egykori tulajdonosának neve ama lapon, melyen a fenti följegyzés olvasható, ki van vakarva s a könyvtár pecsétje van odaütve.

A kézíratos följegyzés írója megbízható, hiteles adatot őrzött meg. Én ugyanis egészen természetesnek és könnyen érthetőnek tartom, ha a nem szigorúan szakemberek (Domokos főbíró, követ; Benedek, Szikszay, Hunyadi lelkészek — Váczy dilettánsoknak nevezi őket) a grammatika elkészítésében való részvételre fölkérték a kollégiumbeli, magyar nyelvet és irodalmat tanító professzorokat: Szilágyit, akivel Csokonainak ama bizonyos összeütközése volt a nagyerdőn, és Kocsi Sebestyén Istvánt is. Az előbbi 1790—1807., az utóbbi 1792—1803. működött a kollégiumban.

HARSÁNYI ISTVÁN.

CSOKONAI SZÍNDARABJAINAK ELŐADÁSA.

Csokonainak négy vitás korú eredeti színdarabja van: *Tempefői* (1793), *Gerson du Malheureux* (1795), a *Pofók vagy Cultura* és a *Karnyóné* (1799). Csokonainak a pesti színigazgatókhoz vagy kiadókhoz írt ötödik levele szerint 1793. május 10-én készen volt (inkább: tervben volt) 16 komédiája. 1794-ben nov. 7-én előfizetést hirdet müveire; köztük a *Tempefői* három társával 1795. tavaszán meg is fog jelenni. De a kiadásunk II. kötetének 614. lapján közölt feljegyzés még kipótlandónak jelzi. A többi 15 darab legnagyobb részét fordításai tehetik. Bayer szerint elküldhette a 16 darabot, mert a Mérey-féle lajstrom 1796-ból említi Csokonai müveit. Azonban az előkerült müveknek vagy befejezetlensége, vagy kezdetleges szövege arra enged következtetni, hogy nem küldte el azokat. Schediushoz 1795-ben írt levelében azt írja, hogy müveinek második kötete drámáinak kötete lesz, mely csaknem teljesen készen van.

Költönk sok tekintetben megelőzte Kisfaludy Károlyt, de maga sem volt elődök nélkül. Alakjai közül többnek felismerjük mintaképét az iskolai drámákban. Pl. Pállya *Ravaszy és Szerencsés* c. darabjában Csörgő elődje Kardos nyugvó hadnagynak, Déakius iskolamester Porházinak. A *Meggyógyított pazarló*ban Pazarlay megelőzi a *Cultura* Szászlakiját. Amabban Lajos francia szolga, itt Conrád adja az előkelőt. Amott Magyari, itt Tisztes védi a magyart. Olykor még a kifejezések is hasonlók. Pazarlaynak pl. olyan nehezen esik Magyarországban mulatni, mintha valami sötét barlangba vagy valami kegyetlen büdös tömlöcbe rekesztetett volna. Szászlaki meg így szól: «Megújúlásomra van, ha valami jó ízlésű kertben találhatom magamat ebbe a falusi és müveletlen Magyarországban». A *Meggy. pazarló*ban ilyen olvasható: coki a házból, kutyától került gazember! *Tempefői*ben: eb ellette németje.) Az 1765-i pálos közjátékban már szerepel egy kántor, a Porházi elődje. A *Zsugori*ban Kösmög, Bűczkó, Jósa, a Kuruzs és Szuszmir halvány elődjei. A *Kiki a maga háza előtt seperjen* Tsipkevitse tótosan beszél, mint a *Karnyóné* Lázárja rácosan. E korban tehát sok jellegzetes alak élt s közülük állította Csokonai színpadra a magyar parasztot, a latinos beszédű papot, a külföldieskedő mágnást, a vidéki földbirtokost, gazdatisztet, boltoslegényt, a kályhafütő cigányt, a zsidót. Hálás közönség nézte végig e darabok előadását.

De mely darabokat adtak elő Csokonaitól s mikor adták elő azokat?

Toldy óta az irodalmi köztudat úgy tartja, hogy a *Gerson* 1795 febr. 28-án került színre Debrecenben, mert egyik kéziratára ez évszám van feljegyezve. A *Karnyóné* egyik kézirati másolatán pedig ez áll: «Eljátszották a tanúlók 1799. eszt. szept. 1. napján az oskolába Csurgón.» Ferenczi szerint (*Csokonai* 50, 102. l.) a *Gerson*t Csurgón is eljátszották a diákok 1799. szept. 1-én, ugyanők a *Culturát* 1799. aug. 17-én és a *Karnyónét* szept. 23-án. Kardos A. szerint a költő kizáratása előtt a *Gerson* nem kerülhetett színre Debrecenben; lehet, hogy Csurgón előadta s ekkor maga játszotta volna a főhőst, de az is lehet, hogy elő sem került. Csurgón szerinte csak a *Cultura* és *Karnyóné* került előadásra. Különben, teszi hozzá, e kérdés még tisztázásra vár. (Uránia 1914.) E tisztázás a célja e cikknek.

1. Kezdjük a *Tempefői*vel. Toldy e darabot költönk önkezü példányából adta ki, melytől az akadémiai kézirat sokban eltér s helyenként csonka is. Az akadémiai kézirat végén levő megjegyzés szerint e deák korában írt munkáját később meg akarta semmisíteni, mert benne a magyar mágnásokat, urakat tudomány iránti hidegséggel vádolja, holott ő ezeknek sok szivességével élt. A debreceni kéziratban pedig a szerzetes rendek közül a ferencesek (első sorban a debreceniek) ellen nyilatkozik, akiknek József kiüresítette a klastromát, de nem bántotta a piaristákat. Szerintem e támadásnak személyi éle volt s élményi oka lehetett. Valószínüleg akkor hagyta ki e részt, mikor a kath. vallásra való áttérés gondolata vibrált előtte. (1795. un. 16—19.) Azonban e régi kézirat megőrizte a később kihagyott részt. Tehát a Toldy szövege későbbi. Két hézag is van benne s a vége csonka. Az egyik hézag a III. felvonásban van, ahonnan a Rozália (s talán Serteperthy és Fegyverneki) füllentése maradt ki. (157. l.) A másik a 221. és 225. lapokon, hol egy-egy levél szövege maradt el. (Az első levél szövege már előbb is elöfordult.) A végéről megvan a jelenetsor. A darabot 1793. május 15-ike után írta, mert a Szilágyihoz írt levélben (II. 620.) hasonló dolgokat ír Péczeliről (III. 122.) 1793. május 10-ike előtt meg nem lehetett készen, mert ekkor még így ír: «míg magam is egy komédiával szolgálhatok.» Kardos azt is említi, hogy készültek az előadására, mert fennmaradt egy illusztrált másolata, színpadi útasításokkal; sőt Imre Sándor a néphumorról írt müvében (143. l.) azt is állítja, hogy a *Tempefőit* előadták nemcsak az újabb, hanem az eredeti dolgozásban is. Határozott nyomára azonban nem akadtam az előadásnak.

2. A *Gerson* lett volna költönk másik, előadásra szánt darabja. Toldynak három kézirat állott a rendelkezésére. Az általunk ismert kéziratok is sok eltérést mutatnak. Pl. a sárospataki könyvtár Tomposné-féle kéziratában nincs meg a darab I. felvonásának 9. jelenete s a vége is más. Valószínü, hogy a misanthrop hangulatú betoldás a debreceni iskolából való távozás idejéből való. Mikor írhatta e darabot? A Csokonai kollégiumi pöréről szóló cikkben (IK. 1905. 453.) olvasható egy tanúvallomás, melyben Győri J. nevü tanú 1794 dec. 18-án ezt vallja: «Komédiát akar Pretzeptor Uram csinálni, arról 's a' személyekről beszélgettünk». Komédiának nevezi a *Cultura Conclusiója* a *Gerson*t, míg a Hírmondóban (1794. I. 482.) a *Tempefői*, mint «comédia-formára vett nemzeti satyra» szerepel. S még ezután akarja

megírni! Tehát a *Gerson*ra történik itt célzás. A debreceni Csokonai kör egyik kéziratán ugyan ez áll: «Játszódott Debrecenben a' Kis-Auditóriumban 1793 febr. 28-dik napján,» de e datum kétségkívül hibás. A szolga a darabban azt mondja, hogy gazdája egy évvel ezelőtt még társaságbeli ember volt. Lehet, hogy 1794-ben még csak az ördögüzés volt benne, misanthropia még nem. Mint Balassi a *Credulus és Juliá*ba, Csokonai a *Gerson*ba vitte bele a maga keservét.

A *Cultura* végéhez függesztett *Conclusió* vagy *Klausula* szerint 1799 aug. 17-éhez két hétre, «szent Egyed napján, primo september, vásáralkalmával» fogják előadni a *Gerson*t. Ezt tartja Ferenczi is, Toldy is, de már ebben téved Toldy. Kardos Albert helyesen sejtette, hogy a költő később szándékát megváltoztatván, esetleg a *Karnyónét* adatta elő. Valóban, hiába ígérte Csokonai szept. 1-ére a *Gerson* előadását, ekkor a *Karnyóné* került színre s *Gerson*t a költő életében sem Debrecenben, sem Csurgón nem játszották. Jókai (*Életemből* I. 64. lap) tanuló korában látta a pápai belső emberektől előadva. 1912-ben Janovics kolozsvári társulata is színre hozta.

3. A *Pofók vagy Cultura* c. darabot Ferenczi 1793-ból származtatja, de somogyi tájszólásai az 1798—9. évekből valónak mutatják. Haraszti szerint nem más, mint a *Tempefői*nek újabb kiadása. Tehát 1793 után keletkezett. Az érvelés alaptalan, a következtetés valószínűtlen. Ferenczi szerint a *Tempefői*hez bevezető gyakorlatul szolgált s hozzá képest az nagy haladást jelentett. Tehát szerinte előbbi a *Pofók*. A hozzá csatolt *Conclusio* szerint 1799 aug. 17-én került színre Csurgón — s az Akadémia 28. sz. kézirata a játszó személyek neveit is megőrízte.

Az I. felv. 3. jelenetében azt mondja Lehelfi, hogy examen alkalmával Csurgón is játszottak komédiát, s sajnálja, hogy ott nem lehetett. Vajon milyen darabot adtak 1799 examenkor? A feleletet a Csire István *Vázlat Csurgó múltjából* c. könyve adja meg (1907. 233. l.), Festetics György gróf 1799. július 22-én Csépánhoz írva beszámol vizsgai benyomásairól. A színi előadásról így ír: «A színi előadás — most mellőzöm annak vitatását, hogy ez a tanuló ifjúságnak használt-e vagy nem — eléggé tetszett a közönségnek; hanem hogy nyíltan kimondjam, amit érzek, nagyon kétlem, hogy az a színdarab a gimn. inspektor bírálatán átesett volna, amit jövőre bizalmasan (sub rosa) ajánlok, mert annak a paraszt fiúnak Rákócziról s Bercsényiről elénekelt dala, jóllehet tréfálkozva és némi gúnnyal adta elő, sem a hallgatósághoz, sem a helyhez, sem a mostani időhöz nem illett, sőt egyáltalában kimondhatatlan hiba volt. Sokkal helyesebb volna, és arra is kell törekedni, hogy az ilyes ünnepélyeken uralkodó Felséges Urunkat, vagy a Fenséges Nádort dicsénekekkel magasztaljuk.» Csire a szövegi részben azt állítja, hogy ez a darab *A szeleburdiak* volt, (a *Karnyóné*), egy hevenyészett bohózati vígjáték, melynek egyik jelenetében egy földmívesnek öltözött fiú tele tüdővel elfujta a «Hej Rákóczi» kezdetű nótát. E dal s e földmíves azonban nem *Karnyóné*ban, hanem a *Culturá*ban van (II. felv. 4. j.) Ha a levél kelte helyes, akkor a darabot július első felében adhatták elő. Ez volt «az examenkor előadott darab.» Az aug. 17-i előadás tehát már második előadás volt, ugyanazon szereplőkkel. Lehelfi mondása tehát ekkor kerülhetett bele a darab szövegébe. Az első szükebb, a második tágasabb publicum-

nak szólhatott. — A szept. 1-i előadáskor vásár is volt Csurgón, tehát a vásári közönséget is elvárták, míg a szept. 23-i előadás nagy ünnepélyességek közt folyt le. E két előadáskor a Karnyóné került színre.

4. A *Karnyóné* kéziratainban több helyen Szent Egyed napja van említve, s ez szept. 1-re utal, mint az előadás napjára, viszont az egyik Szent János napját emlegeti, amely dec. 27-re esik, s ugyanott az olvasható, hogy a darab egyik versét Kuruzs dec. 21-én írta. Ezt az ellenmondást csak úgy lehet megfejteni, ha feltesszük, hogy szept. 1-én is előadták, még pedig a *Gerson* helyett, és színre került dec. 27-ike táján is. Sőt még közben is kellett egy előadásának lenni. Az *Igazság diadalma* c. költemény címéhez az akadémiai 29. sz. kézirat szerint ez van jegyezve: «Csokonai Mihály versei, melyeket elmondott a csurgói ref. gimnáziumban 1794. eszt. 23. Septemberben tartattatott komédia alkalmatosságával.» Tehát a *Karnyónét* szept. 23-án is előadták! Benne a költő tudvalevőleg Mantua megvételét, a császári seregek diadalát dicsőíti. Így szívlelte meg Festetics kívánságát, melyet az a Csépánhoz írt levélben kifejezett. (Mantuát 1799 július 28-án foglalták el a császáriak). Ezért választotta a szept. 1-i előadásra költőnk a francia gyűlöletet lehelő *Karnyónét*. Tehát a Somogyban írt *Culturát* két ízben, a *Karnyónét* talán három ízben adták elő Csokonai diákjai Csurgón. (Ellenben a Debrecenben írt *Tempefői* s *Gerson* a költő életében nem kerültek színre.) Újabb időben a Nyugat írói is előadták e darabot a Vígszinházban. (1911. I. 29). Szándékozott Csokonai még egy eredeti pásztorjátékot is írni, de elkészültéről nem tudunk semmit.

Szomorú dolog, hogy költőnk nem tudott világi színpadra kerülni. Még fordított darabjai sem találnak előadó társaságot. Hátrahagyott fordításai közül teljes szövegű a *Varázsfuvola*, melyet Ferenczi szerint (118. l.) 1802-ben írt, de első kidolgozása szerintem régibb; hézagos a *Dido*, melyet 1795-ben fordított. Elő akarta adatni a pozsonyi városi színházban *Achilles*t is. Nem sikerült.

GULYÁS JÓZSEF.

VOLT-E APOLLONIUSNAK S MARKALFNAK RÉGIBB FELDOLGOZÁSA, ILL. KIADÁSA AZ ISMERTEKNÉL?

Tudjuk, hogy Appollonius első ismert kiadása 1591-ből való, de Pintér megjegyzi (1909. II. 97. l.), hogy valószínüleg már a XVI. sz. közepén olvasták verses magyar feldolgozását. Most Bornemisza Péter Tanúságai IV. részének 758/b. lapján említést olvastam róla: «álnokul költött fabulákra, Király fia kis Miklósról, Poétak Óriásiról, *Apolloniusról* és egyéb hitságról, virág és szerelemének hallgatására» ... [E nyilatkozatot említi Kiss Áron (Prot. Szemle 1891. 16.), Szilády (RMKI. I. 340., IV. 343.), Berecz S. (RMKI. XXXI. 46., 73. l., de ő népmesére vonatkoztatja, ami valószínütlen) és Sebestyén is (*Képes irodtört.* 1907. II. 227), de Apollonius nélkül.] Ugyane kötetben Bornemisza még a 722. lapon is említi Apolloniust. Markalf első kiadása 1577-ból való. És már Bornemisza említi ugyanezen kötet 862. lapján Trágár

Balázzsal együtt. Bornemisza e könyve 1578-ban nyomatott, 1576—7-ben iratott. Tehát jóval előbb tesz említést mindkét históriáról. Az pedig, hogy Markalf a magyar Salamon király bolondja volt, nem Budai Lexiconára megy vissza, hanem sokkal régebbre: Frölich Dávid Geographiájára (1639; l. EPhK 1892. 166).

GULYÁS JÓZSEF.

ARANY EGYIK SZEREPÉRŐL.

Arany János a *Bolond Istók* II. énekében egyet-mást elmond színészéletéről. Itt említi költőnk, hogy ő volt a mennydörgés. Géresi szerint 22 ízben lépett fel Debrecenben. Azonban tudunk egy szerepéről, amelyben debreceni tartózkodása alatt, a Nánásy-színkörben, a Fáncsy-társulat körében fellépett. 1836 márc. 6-án *Argir és Helena* volt előadásra felvéve s ebben a favágó «Arany János úr» volt. (Debr. Ujság 1910 júl. 31.)

Melyik darab ez? És milyen szerep volt a favágó szerepe, amelyben a nemzet későbbi koszorúsa fellépett? A darab a Balog István darabja, amelyet már elveszettnek tartottunk, de amelyet most sikerült a Nemz. Színház könyvtárában, a kiselejtezett müveknek még — szerencsére — megőrzött csoportjában megtalálnom. Én doktori értekezésemben, Csura Miklós a gyulai értesítő 1911/12. évfolyamában teljesen letettünk ama reményről, hogy valaha előkerül, pedig az Argirus-feldolgozásokkal foglalkozók szempontjából veszteség minden feldolgozás eltünte. A darab címe ez: «Az aranyhajú tündér Ilona vagy A Hétfejü Sárkány tüneményes víg énekesjáték 3 felvonásban egészen más formába öntve, mint az eddig kijött ilyen című játékdarabok. Irta Balog István Szombathelyen 1827 eszt. Május, Muzsikáját készítette Csigo Lajos úr a Dunántúli Színjátszó Társaság Musika Igazgatója.» — Rá van vezetve a cenzor engedélye, hogy: előadható Rozsnyón, 1834 jún. 27.

E darabbal azért is érdemes foglalkozni, mert ezt Vörösmartynak látnia kellett, mielőtt *Csongor* és *Tündéjét* megírta. Argir őrizi a fát, de elalszik. Ilona jön s ráborul Argirra, majd elmegy. A felébredt ifjú már hiában keresi. Jönnek a favágók s ki akarják vágni a fát. Ezt a dalt éneklik:

Látjátok-e ezt a fát,
Nem vesszük semmi hasznát.
Sok ember már őrizte,
Eszét is elvesztette,
Azért van tele már a
Esze bódultak vára.
Gyümölcsét még nem láttuk,
Azért a tűzre szántuk.
Vágjuk ki hát tövestül,
Pusztítsuk ki a kertbül.

Azonban megmerevednek s csak akkor szabadulnak meg, mikor megígérik, hogy a fának békét hagynak. Ennyi az egész favágó-szerep, igy Aranynak, ezúttal is, csak egypár sornyi mondókája volt. Maga a darab megelőzi az Árgirus-mese összes, Gyergyai után jövő magyar nyelvü drámai, prózai s epikai feldolgozásait.

Aranynak a vígjáték elején volt szerepe.

GULYÁS JÓZSEF.

ADALÉKOK BENKŐ FERENC ÉLETÉHEZ.

A nagyenyedi kollégium nagynevű tanárának, kis- és szepsibaconi Benkő Ferencnek (1745—1816) tudományos és muzeális munkásságáról újabban részint magam, részint Karl János több cikket tettünk közzé (Karl a Termtud. Közl. 1919.-i Pótfüzetében és az Állattani Közl. 1921. évf.-ban, én a nagyenyedi Bethlen-kollégium 1904.-i Értesítőjében, a Termtud. Közl. 1911.-i, a Földrajz. Közl. 1914.-i, a Müveltség 1922.-i évf.-ban), de életrajzi adatok hosszabb idő óta nem kerültek elő. Az alábbiakban közlöm, amiről tudomást szereztem.

1. Benkő Ferenc egykorú arcképe.

Dr. Zilahi Kiss Endre Betlenből azt írta nekem egy 1911-ben kelt levelében, hogy ott még életben van Benkőnek egy dédunokája, Benkő Anna tanítónő s ereklyeként őrzi családja nemeslevelén kívül Benkő Ferenc olajfestésü arcképét és egy kötet könyvét. A könyv a *Magyar Geográfiá*nak *Asia* c. II. kötete volt. A képről érdekes adatok tüntek ki.

Benkő Ferencnek egykorú olajfestésü arcképét Marosvásárhelyről a Benkő-családnak egy férfitagja ajándékozta volt a kollégiumnak. Ez a kép azóta másolatokban több tudományos intézetünkbe eljutott és cikkeim útján is ismeretessé vált. Hátlapján csupán Benkő professzorra vonatkozó adatokat találunk. A betleni arcképről Z. Kiss levele igy nyilatkozik:

«Nagysága 40×48 cm. a ráma nélkül; igen rossz karban van s rekonstruálásra szorúl. Első lapján a Geologia cimü munka saroklapjain áll: Benkő Ferenc. Hátul a vásznon tintával felírva: „Festette Ajtai Mihály 1791-ben". Az biztos, hogy a két kép közül egyik másolat. Én azt hiszem, hogy az itteni példány másolata az ottaninak, bár ezt csak a két kép összehasonlítása által tudnám eldönteni».

A két kép tehát Nagyenyeden készülhetett s igy nagy a valószínüsége annak a föltevésemnek, hogy mestere rokona vagy fia lehetett annak az Ajtai Abód Mihálynak, aki 1774-ben bekövetkezett haláláig a kollégium jeles hírü tanára volt.

Müvészettörténetünk is ismer ilyen nevü müvészt, Ajtai D. Mihályt, aki 1775 táján Bécsben rézmetsző volt. Nem lehetetlen, hogy a kettő azonos.

Képünk gondos kidolgozásü, gyakorlott kézre való munka. Az arc már első pillantásra kedves, eleven, vonzó. Szeméből jóságos egyénisége oly tisztán tükröződik, kifejezése olyan müvészi, hogy mesterének kiválósága iránt még a kevéssé hozzáértő szemlélő sem kételkedhetik. Ez a kép szinte élő szóval visszhangozza felénk azt a meleg jellemzést, amelyet Benkő halála után egyik tanítványa írt róla: «Élete józan, feddhetetlen, minden lárma nélkül; inkább kívánt jó lenni, mint a sokaságban elhíresedni.» (Tud. Gyüjt. 1817. XII. kötet.)

2. Életrajzi adatok.

A háborús évek folyamán a Benkő családnak egy tagja több kéziratot ajánlott föl vételre a Bethlen kollégium könyvtárának. Az írásból nem volt nehéz megállapítani, hogy ezek részben Benkő Ferenctől származtak, részben pedig reá vonatkoztak és nyilván az ő hagyatékából maradtak fönn.

A kéziratok aztán részben a kollégiumi könyvtár tulajdonába is jutottak. Előbb azonban valamennyit átvizsgáltam és belőlük a következőket jegyezhettem föl.

Az egyik *ajánló levél* 1776-ból. Ebben az aláírások: Kováts József, Szegedi József és Körösi József enyedi professzorok, továbbá gróf Teleki Sámuel és gr. Bethlen Sándor ajánlják Benkőt, mint épakkor végzett ifjat, hogy a «Szövetségbeli Conjunctiót» tartó országok akadémiáinak látogatására külföldre indulhasson.

Egy *útlevél* engedélyt ad arra, hogy Ribitzei Ádám két fiával (mint nevelőjük) Bécsbe utazhassék. (1780).

Érdekes az 1788-ból származó cenzori kinevezése és a kapcsolatos cenzúrái. Ez időtájt még szebeni lelkész volt és cenzúrái alkalmával a könyvek irodalmi értékét is helyesen bírálgatja, a szerzőknek jóindulatú tanácsokat is ad.

Már enyedi tanársága idejéből 1792-ből kelt az a levél, amelyben az iskolát kormányzó egyházi «Fő Consistorium» megengedi — nyilván saját kérésére — hogy minerologiát is taníthasson.

Még ennél is jellemzőbb az a rideg hangú leirat, amelyben ugyanez a tanács 1793 jan 27-én elrendeli, hogy a tudományokat deák nyelven tanítsa. Benkő, mint tudjuk nem engedelmeskedett, s e miatt büntetésül félévi fizetését vonta el a magas Consistorium. De végül mégis a magyar nyelvű tanítás győzedelmeskedett.

3. Benkő ismeretlen kéziratai.

Az említett gyüjteményben voltak Benkőnek következő kéziratai:

1. «Az Éjfélkori Harangszó | Egy Tsudás Történet. | Fordíttatott ánglus kiadásból M: Cl: | Spiesz által Németre 1800-ba | most Németből Magyarra | | Benkő Ferentz N. E. I. D. | által 1813-ba Prágába és 1: D: Lipsiába | most Nagyenyedenn.»

Az 50 lapnyi kéziratból az tünik ki, hogy Prágában és Lipcsében, tanulmányai közben irodalmi fordítással is kísérletezett. Ez a késői utazása eddig nem volt ismeretes. Ugyanezzel egyidejüleg íródtattak a következő félben maradt dolgok:

2. «Eschártshausen: Emberiség megsértődött törvényéből fordítások.»

3. «Milottból fordítások keleti népek dolgairól.»

4. Beszéd-fogalmazványok a Rendi Szék előtt.

5. «Az Ifjabb Robinzon | vagy | SPÉLHOFEN RÓBERT- | nek | a Tsendes Tengeren való | Történetei | melly iratott németül | 1800-ik Esztendőbe | Fordította [ ] | 1812-ik Esztendőben.»

Ezek a félbemaradt kisérletek Benkő szépirodalmi hajlamairól tanuskodnak. Az akkori Erdélynek túlnyomólag tudományos, ismertető irodalmában talán épen e fordításokkal szerette volna a nyugati irodalmak iránti érdeklődést felkölteni. Itt is inkább a tanúságos és nevelő olvasmányokat akarta terjeszteni. De a szép tervekbe beleszólottak akkor is a háborus bajok, a betegség és a szerző korai halála.

SZILÁDY ZOLTÁN.

KISFALUDY KÁROLY LEVELE MARKOVICS MIHÁLYHOZ.

Bánóczi József szemléletes képet ad arról a szívós küzdelemről, amelyet Kisfaludy Károly mint az Auróra szerkesztője és 1824. óta kiadója zsebkönyve terjesztéséért folytat.[1] Könyvkereskedelmünk fejletlensége, a meglévő könyvkereskedők üzleti ridegsége miatt Kisfaludy maga végzi a terjesztés munkáját. Ebben rokonai, barátai és az irodalom lelkes, önzetlen hívei támogatják, amint arról számos levele tanúskodik. Az Auróráért folytatott működésének bizonysága az alább közölt kiadatlan levél is, amelyet Kisfaludy Markovics Mihályhoz, a nagyváradi káptalan jegyzőjéhez intézett.[2]

A levél szövege a következő:

Pesten 2-dik Január 826.

Tisztelendő Ur!

Bocsánatot kérek hogy ismeretlen alkalmatlankodom. Huzly Károly barátom, ki eddig Aurorámnak eladását e'tájban magára vállalta, most Poszonyban lévén két levele által Tisztelendő Urhoz útasított. Ennél fogva batorkodnam, 12 példány Aurorát azon kéréssel küldeni, hogy azokbul 11 egyet ha lehetséges elosztogatni méltóztassék. Az idén elkéstem, mert rézmetszőim megcsaltak, és csak December végével küldék fel nyomtatványaikat — azonban reméllem még is partfogást találand. Az uj esztendőre minden jót kivánván, 's minden alkalomra maradok

Tisztelendő Urnak

kész szolgája
Kisfaludy Károly

A külső lapon középütt a címzés:

Tisztelendő *Markovics Mihály* urnak a F. T. Nváradi Sz. Szék Jegyzőjének
különös tisztelettel

Nagy Váradon
In der Bischöflichen Residenz.

A külső lap baloldalán más, valószínüleg Markovics kezeírásával:

12 a Jan.
826.

VERŐ LEÓ.

---

[1] L. Bánóczi József, *Kisfaludy Károly és munkái.* II. k. 34—35. l.

[2] A levél egy Bécsben élő rokonom birtokában van. — Markovics Mihály nevét Nagy Iván és Szinnyei nem említik. — A levélben említett Huzly Károly ezidőben egyházi jegyző, majd titkár volt és irodalmilag is működött. L. Szinnyei, *Magyar írók* IV. k. 1481. l.

ADAT ZRINYI A KÖLTŐ HALÁLÁHOZ.

Nagyváti János 1811-ből való *Nászdal*ában egy helyen ezt olvassuk:

Hetedik Miklósnak bánatos orcája
Most derül először s hallik [a] nótája.
Nincs testén helye a «vadkan» agyarának,
E volt csak a neve a gyilkos puskának,
Amelyel őt Póka halálra sebezte
És a kursaneczi erdőben temette.

A megfelelő jegyzetben e sorokba ezt írja a szerző: *Wiltsvein* volt a puska neve. Tehát e mű (mely a Csire István *Vázlatok Csurgó munkájához* c. mű függelékében olvasható) Zrinyit szintén orgyilkos puska golyójától megöltnek állítja.

KÖNYVISMERTETÉS.

Zsigmond Ferenc: Jókai. Budapest, M. T. Akadémia. 1924. 8-r. 415 l.

Alig van magyar költő, ki annyi ünneplésben részesült volna, mint Jókai, mindazáltal az ünnepelt regényíró egyéniségének s költészetének valója világhíre ellenére is nagyrészt homályban maradt. Az a kétkötetes mű is, melyben Mikszáth rajzolta meg Jókai életét és korát, inkább eltakarta, mint megoldotta a csodás lelkivilág rejtélyeit. Annál inkább számot tarthat a M. T. Akadémia elismerésünkre azért, hogy Jókai születésének századik évfordulója alkalmából a nagy regényíró művészetének idáig legteljesebb és legmélyrehatóbb elemzését, Zsigmond Ferencnek *Jókai* című tanulmányát, a magyar olvasóközönség kezébe adta.

A M. T. Akadémia kötete évekre terjedő kutatások eredményét foglalta össze. Benne Zsigmond Ferenc tulajdonképen azokat a tanulmányait egészítette ki, melyeknek legnagyobb része 1916-tól fogva az Irodalomtörténeti Közleményekben látott napvilágot. Már itt feltünt az értekezőnek széles látóköre, nagy világirodalmi tájékozottsága, nyugodt, biztos ítélőereje s előadásának egyéni színe. Mindez azt a meggyőződést keltette az olvasóban, hogy a tanulmányok írója sikerrel fogja megoldani azt a feladatot, melyet maga elé tűzött. Az eredmény, Jókai költői egyéniségének jellemző képe, teljesen igazolta a jogos várakozást.

Zsigmond Ferenc munkája három részre oszlik. Az első, Jókai életének vázlata, hátterül szolgál a rendkívüli költői értékek megállapításához. Az írói terv szük korlátok közé szorítja ugyan a gyakorlott jellemrajzoló tehetséget, de az életrajzi adatok elmés csoportosítása nemes ízlésről s a lélektani ismeretek gazdagságáról tanuskodik. A találó körvonalakból legfeljebb a nagy gyermekről szóló Mikszáth-féle felfogás maradhatott volna ki. Ez a jelző nagyban enyhíti Jókai jellemének fogyatkozásait, de inkább illik Mikszáth valamelyik novellájába, mint az irodalomtörténetbe, s lealázóbb Jókaira nézve, mint az a kérlelhetetlen szigorúság, mely Gyulait vezette Jókai egyéniségének bírálatában.

Leginkább meglátszik a szeretettel való elmélyedésnek minden jele Jókai írói pályájának megrajzolásán. Ez a munka főrésze. Az irodalomtörténeti kutatásnak káprázatos gazdagsága bontakozik ki abban a három fejezetben, melyek közül az első Jókai ifjúkori költészetét, a második a szabadságharc hatását, a harmadik Jókainak a regényirodalomban való uralomra jutását állítja elénk. A romantikus költői képzelet fejlődésének alig van mozzanata, mely a kutató figyelmét elkerülte volna. Éles tekintete biztosan csap le a magyar vagy világirodalmi hatásokra, melyek Jókai költői egyéni-

ségét alakították. Ily módon a hatáskutatás nem lesz henye játék vagy üres fitogtatás, hanem a fejlődéstörténetnek szerves alkotórésze.

Mennyi körültekintéssel kíséri nyomon Zsigmond Ferenc a francia romantikának, főkép Hugo és Sue müveinek hatását Jókainak ifjúkori müveiben! Nem elégszik meg a konkrét reminiszcenciákkal, hanem tanusságtételre hívja fel a korszak romantikus irodalmának eszmevilágát és frazeologiáját is; sőt Vajda Péterben és Kuthy Lajosban rámutat az uralkodó irodalmi divat hazai közvetítőire is. Hasonló gondos elemzés eredménye az a megállapítás is, mely szerint Jókai a szabadságharc előtt romantikus volt divatból, a szabadságharc után romantikus maradt a nagyszerű élettapasztalatok hatása alatt.

Kipróbált kutató módszerrel jelölte ki Zsigmond Ferenc a szabadságharc után is Jókai képzeletének útvonalát. Az egyik útjelző mérföldkő a hazafias romantika, melyben Vörösmarty képzelete adja meg a fejlődés irányát; a másik az érzelmes romantika, mely annyira vonzotta az elnyomatás korának olvasóközönségét; a harmadik a Jósika nyomán írt két magyar történeti regény; a negyedik a két török tárgyú regény, Kelet romantikája; az ötödik Fáy András és Vas Gereben hatásának kapcsolódása, a két magyar társadalmi regény: *Egy magyar nábob* és *Kárpáthy Zoltán*, melyekben Jókai hirtelen fölemelkedett tehetségének és népszerűségének zenitjére.

Minél rohamosabban tárja ki Jókai költői egyénisége 1854-ig összes értékeit, annál bensőségesebb érdeklődéssel figyeli Zsigmond Ferenc a tüneményes lelkiéletnek örökös hullámzását, a legkisebb habfodrot épúgy, mint az égig érő fényes hullámhegyeket. Ezen az időponton túl azonban a kutatás iránya megváltozik, s a kutató — saját szavai szerint — bármennyire szeretné közelről megfigyelni a költői képzeletnek alkotó munkáját, csak madártávlatból egy-egy pillantással tekinti át Jókai költészetének rengeteg birodalmát. Így határolja Jókai írói népszerűségének fénykorát az 1854-ik és 1875-ik évvel, hogy a század utolsó negyedében mind nagyobb szakadékot fedezzen fel a nagy romantikus költő és közönsége között.

Ily elnagyolt felosztás mellett is Zsigmond Ferenc sok jellemző vonást emelt ki a két nagy korszak keretén belül; különösen kedvvel állapította meg itt is, ott is a multnak époszias, rajongó tiszteletét. Mindazáltal mégis sajnálnunk kell, hogy Jókai írói pályájának legnagyobb részét nem vizsgálhatta végig azzal a beható figyelemmel, mint Jókai regényköltészetének kialakulását. A madártávlatból sok fontos különbség elmosódott, különösen elmaradt a rohanó évek hatásának jelzése. Azt hiszem, ha Zsigmond Ferenc 1854-en túl is megtartotta volna kutatásának kitüzött irányát, akkor az *Egy magyar nábob*on túl is talált volna emelkedést az *Új földesúr*ban s a *Kőszívű ember fiai*ban, másrészt az erkölcsi felfogás lazaságát is szigorúbbau rótta volna meg a hetvenes és nyolcvanas évek költői termésében.

A fejlődéstörténet hézagaiért nyujtott Zsigmond Ferenc dús kárpótlást munkájának harmadik részében azokban az összefoglaló tanulmányokban, melyekben Jókai világnézetét, regényhőseit, humorát, előadó müvészetét s kritikusait tárgyalja. A dolog természetéből következik, hogy ily összefoglalások könnyen bonyolódnak ismétlésekbe s gyakran feláldozzák az egység kedvéért a kutatásnak tekintélyes anyagát, de azért mégis megvan az a

tagadhatatlan előnyük, hogy megkönnyítik az eredmények áttekintését. Zsigmond Ferenc is egyrészt régibb nézeteit foglalta össze hatásos tömörséggel, mint Jókai regényhőseinek jellemzésében, másrészt új szempontokból világította meg tárgyát, mint Jókai világnézetének, humorának s előadó művészetének rajzában; a teljességről azonban akár a tér, akár az előtanulmányok hiánya miatt kénytelen volt lemondani. Leginkább itt nélkülözhette a kimerítő Jókai-életrajz útmutatásait. Mindazáltal elemzésének finomságával idáig is sok ellentmondást oszlatott el, melyeket egykor Gyulai Pálnak és Beöthy Zsoltnak egymással szembehelyezkedő állásfoglalása hagyott az irodalmi közfelfogásban.

A mü összefoglaló részében a szerzőnek írói egyénisége újra ugyanazokkal a jelentős vonásokkal áll előttünk, mint azokban a fejezetekben, melyekben Jókainak írói pályáján tekintett végig. Itt is, ott is az elemzésnek gyakorlott mestereként mutatkozik be, ki szinte keresve-keresi a bonyolultat, hogy elemeire bontsa. Jókai világnézetének fejtegetésében sem elégíti ki Jókai erkölcsi elveinek megállapítása; a költői léleknek mélyebben fekvő rétegeibe száll alá, hogy a romantikus képzeletnek rejtettebb és nemes ércben gazdagabb ereit fedezze fel. Így teremt érdekes kapcsolatot Jókainak a rejtelmesebb lelki erőkbe vetett hite és egész költészetének eszmevilága, főkép a kivételeket hajhászó költői indokolás között. Az elemzésnek még eredetibb és jellemzőbb eszközeivel találkozunk a Jókai előadó művészetéről szóló fejezetben. Itt is a leggondosabb kutatás tárja fel előttünk azokat az elfeledt forrásokat, melyekből Jókai regényírói stílusának hatalmas folyama ered. E szerint Vajda Péter költői prózájának, Osszián modorának s Dumas hatásának egyaránt része van Jókai előadásmódjának kialakulásában, s Jókai még a szabadságharc után is követi hazai és külföldi mintaképeit gyakran modoros kifejezéseikben is.

Amint az elemzésben, épúgy az irodalmi bírálatban is saját útjait járja Zsigmond Ferenc a nélkül, hogy mindenáron újat akarna mondani. Gyulaival együtt ő is a költészet örökkévaló törvényeinek alapján áll, azért következtetéseiben rendesen oda jut, ahová Gyulai; rokon- és ellenérzéseit azonban a tárgyiasság fátyolával vonja be az irodalomtörténeti távolság. Ő már tud gyönyörködni a romantikus képzelet túlzásaiban s megérti Beöthy Zsoltnak a mesemondó lángelme iránt érzett csodálatát is. Esztétikai ítéletei épúgy, mint lélektani fejtegetései, nem annyira hatásosak, inkább reálisak, nem annyira csillogók, inkább meggyőzők.

Valóban, ha a végső ítéletet kellene megfogalmaznunk, nehéz volna eldöntenünk, vajon a kutatás módját vagy eredményét tüntessük-e ki inkább. Zsigmond Ferenc kemény munkát végzett, de a nehézségeket csak magának tartotta fenn, olvasóit nem fárasztotta a részletkutatások halmozásával. Egyaránt irtózott a szellemes általánosságoktól, mint a tudós gőgjének ízléstelenségeitől. Föltétlenül uralkodott tárgyán, de nem nézte le hősét, hogy önmagát emelje, másrészt méltatlannak tartotta volna magához a naiv csodálatot is. Az eredmény, melyet elért, nem végleges, de biztos alapot nyujt a továbbépítésre. A Jókai-irodalom nem mellőzheti azokat az utakat, melyeket annyi éleselmüség s annyi tudás jelölt ki számára Jókai szellemvilágában. Nem tudjuk, hogy Jókai ünneplése milyen értékeket hoz felszínre a letiprott

és szétszaggatott magyar nemzet lelkéből, de a magyar irodalomtörténet mindig úgy fog Zsigmond Ferenc tanulmányára tekinteni, mint Jókai ünnepi évének egyik legmaradandóbb értékű emlékére.

PAPP FERENC.

Papp Ferenc: Rákosi Jenő, a hirlapíró. Bpest, Franklin, 1924. 8r. 128 l.

Rákosi Jenő hirlapírói pályája immár szinte történeti jelentőségűvé magasodott előttünk s történeti távlatba került tőlünk. Amiért évtizedeken át viaskodott lankadatlan harci kedvvel s fényes szellemi fegyverzettel, az mind összeomlott; a tündökletes jövő, melyet fanatikus hittel rajzolgatott nemzete elé, káprázat gyanánt oszlott szét, s egy új világ tárult a töretlen munkakedvű és hitű aggastyán elé, új célokkal s új útakkal.

Ezt a korszakos jelentőségű hirlapírói pályát világítja meg s méltatja Papp Ferencnek a Kisfaludy-Társaság kiadásában megjelent szép tanulmánya. A Társaság 1920 okt. 24-én ülte meg Rákosi Jenő rendes tagságának félszázados jubileumát, amely országos ünneplléssé szélesbedett. Ennek lélekemelő hatása alatt Halmos Izor 10.000 K-t adományozott a Társaság irodalmi céljaira, s ebből az összegből a Társaság Papp Ferencnek adott megbízást egy, a magyar hirlapirodalom történetének körébe vágó tanulmány írására.

Így keletkezett ez a terjedelmesebb tanulmány, melynek kitűzött célját szerzője abban jelöli meg, hogy megvilágítsa Rákosi politikai eszméinek s irodalmi nézeteinek fejlődését s hirlapírói egyéniségének főbb vonásait és e célból tisztázza hirlapírói pályájában az irodalmi hatás határait, az egyéni erkölcsi értékek erejét s a költő és az államférfiú viszonyát.

Nyomon kíséri Rákosi hirlapírói munkásságának külső menetét, amint ez 1867 márc.-ban megindul, mikor a Pesti Napló kötelékébe lép, majd innen kiválva megindítja a Reformot, melyben a Kávéforrás írói nemzedékének segítségével modern magyar napilapot akar teremteni s végül e törekvés sikertelensége után 1881-ben Csukássi Józseffel együtt megalapítja a Budapesti Hirlapot, melyet lassankint egészen a maga képére formál át. Itteni munkásságát négy korszakra osztva tárgyalja. Első a támadó politika kora, mely Tisza Kálmán bukásáig terjed, második a nemzeti eszmények felé törekvés korszaka, mely Széll Kálmán lemondásával zárúl, a harmadik a cselekvő politika útvesztőjében, a negyedik a nemzet élet-halálharcában mutatja előttünk Rákosit. A proletárdiktatura kezdetével határolja el a szerző tárgyalásának anyagát; ami azóta történt, ahhoz még nincs meg a kellő történeti távlatunk.

E fejtegetésekben Rákosi pályájára és törekvéseire mindig a korabeli magyar politikai élet eszményeivel és törekvéseivel vet világot s a képbe éles vonásokkal rajzolja bele egyszersmind Rákosi hirlapírói egyéniségének kibontakozását, azoknak a sajátságoknak jelentkezését, melyek pályáján annyi rokon- és ellenszenvet ébresztettek iránta. Igyekszik tárgyias ítéletet mondani a vádlókkal szemben, kik sűrűn sütötték Rákosira az elvtagadás bélyegét s meggyanúsították érzelmeit. Igyekszik megtalálni Rákosi változatos harcmodorának állandó elemeit, megmagyarázni túlzásait politikai ítélkezésében, felfejteni indítóokait eszményítéseinek és torzításainak. Csupa komoly

tárgyias, meggyőző fejtegetés ez mind, de itt-ott mégis érezzük, hogy még mindig nincs meg zavartalan tisztaságában a történeti távlat.

A politikus ismertetése után külön fejezetet szentel a műbírálónak. Rákosi a politikai küzdelmektől gyakran menekült a művészet és irodalom kérdéseihez. Bensőséges kapcsolatot tartott a magyar szellemi élettel s alig volt a magyar művészeti és irodalmi életnek kimagaslóbb jelensége, mely figyelmét elkerülte volna. Leginkább az irodalmi kérdések s költői alkotások elemzése vonzották. Eleinte rokonszenve tüntetően a Budapesti Szemle ellen fordította, csupa olyan értékeket keresett, melyeket ez nem tudott megbecsülni. Szépen elemzi a szerző Rákosinak Gyulaihoz való viszonyát, finoman tárja fel ellentétes nézeteik kritikai gyökereit s tapintatosan kapcsolja őket ellentéteik mellett is egymáshoz annak kiemelésével, hogy a nemzeti hagyományok védelmét a nyugatosokkal szemben Rákosi vette át Gyulaitól. Meggyőzően védi meg Rákosit az ellen a vád ellen, hogy a konzervativ harcos egykor irodalmi forradalmat indított, kimutatván, hogy Rákosi helyzete évtizedek alatt természetesen változott, de eszményei ugyanazok maradtak.

Végső eredményül Rákosi hirlapírói munkásságának jelentőségét abban látja, hogy ő tartotta fenn a benső kapcsolatot az elnyomatás kora, valamint a XIX. század vége s a XX. század eleje közt — ő mentette meg «a modern magyar állam kialakulásának borzasztó válságai között a reá bízott gazdag örökséget, a nagy magyar idealizmus korának nemes hirlapirodalmi hagyományait.»

A könyv megnyilatkoztatja szerzőjének minden kiváló írói erényét: a tanulmány lelkiismeretes elmélyedését és gazdagságát, az anyagon uralkodó, művészi gonddal szerkesztő képességét, az előadásnak komoly egyszerűsége mellett is lendületes emelkedettségét és választékosságát. Egyaránt méltó szerzőjéhez, Rákosi Jenő pályájához s ahhoz a Társasághoz, mely közrebocsátotta.

KÉKY LAJOS.

Ady-Múzeum. I. k. Szerkesztették: *Dóczy Jenő és Földessy Gyula.* Budapest, Athenaeum, év. n. N. 8-r., 184 l.

A szerkesztők kettős célt tüztek kiadványuk elé. «Elsősorban történeti adatgyüjtemény, irodalom- és kortörténeti adattár»-nak szánták, melyben hoznak «minden adalékot, mely Ady életére és korára, világnézeti és művészeti fejlődésére világot vethet», de nem zárkóznak el «nagyobb összefoglaló tanulmányok közlése elől sem, melyek Adyval olyan didaktikus célzattal foglalkoznak, hogy a XX. század e legnagyobb lírai lángelméjének ismerete minél teljesebbé váljék a közönség körében s kultusza elfoglalja az őt megillető helyet a nemzet köztudatában» (7 l.). Az adatok közlésében különben szigorú tárgyilagosságra, a világnézeti és politikai elfogultság teljes kizárására törekszik a szerkesztőség, és meg kell adni, hogy Földessy adalékaiban az Ady és A Holnap körüli vitához becsülettel állja szavát. De azért nemcsak a «didaktikus» részeknek van propagandaízük. Az adatok legnagyobb része Ady fanatikus híveitől került ki, és ők szinte bele akarják kényszeríteni az olvasóba a maguk rajongását. A szerkesztők már a föntebb idézett sorokban a XX. század legnagyobb lírai lángelméjének nevezik ki Adyt, később

pedig egyikük, Földessy «a világ alighanem legnagyobb lírikusá»-nak teszi meg (140. l.). E hang végigvonul szinte az egész köteten. Kömives Nagy Lajos, aki a többek között Adynak Zilah városával való kapcsolatáról cseveg, oly megilletődéssel kutatja a költő diákéveinek állomásán Ady Endre lépéseit, mint a «vakbuzgó zarándok, aki a búcsújáróhely minden kövét szent magábaszállással tapogatja végig» (38. l.). Csakugyan egyedül ez a vakbuzgósága mondathatja vele, hogy «Ady a legcsodálatosabb magyar fa, aki fajtájának legnemesebb ojtású kivirágzása volt» (32. .)l. Megdöbbentő, hogy Oláh Gábor is le tudta írni e szavakat: «Ő (Ady) az első magyar költő, aki életét is belekapcsolja a Nyugat magasabbrendű kultúrájába, nemcsak költészetét» (117. l.). Ugyan, mit értenek ezek az urak Nyugat kultúráján, vagy egyáltalában kultúrán, mit a magyarság történeti hivatásán, ha Ady életét belekapcsolódásnak tartják a nyugati magasabb kultúrába és őt magát fajunk eszményének? El merem mondani, nem vagyok elfogult Ady Endrével szemben, látom azt, amiben igazán kiváló, azért megértem hatását, tudom értékelni irodalomtörténeti jelentőségét, de fellázad a lelkem, mikor őt az egész, *egészséges* magyar nép méltó képviselőjének akarják felterrorizálni. Sajátságos, a régi tekintélyek rombolói hogy lesznek új bálvány imádói.

A közlemények jelentősége különböző. Nagyon jellemzőknek tartom Kardos Lászlónak és Földessy Gyulának összeállításait. *(A fiatal Ady világa*, illetőleg: *Adalékok az Ady és A Holnap körüli vitához.)*. Nem tudom, mennyi volt a fiatalos pózolás Ady debreceni írásaiban, de az első látszatra — az értékeléseken kivül — igazat kell adnunk Kardosnak, aki szerint Adynak «a világról és az emberekről alkotott nézetei az idők folyamán csak szépültek és mélyültek, csak finomultak és tudatosodtak, — de sziklaszilárd alapjaik már a debreceni években lerakódtak» (51. l.). Érdekes áttekinteni Ady fogadását az irodalomban. Sokszor halljuk a vádat, hogy a «régi költészet» képviselői nem ismerték fel Adyt, nem karolták fel eléggé, s ők az okai, hogy téves utakra sodródott. Az igazság az, hogy szinte minden valamirevaló «régivágású» kritikus felismerte Adyban azt, ami valódi érték, de hogy ölelhették volna magukhoz őt, aki szeges ellentétben állott sok mindennel, ami az egészséges magyar érzés számára szent volt és lesz mindenkor? Ha hibáztak az «öregek», egyik fő hibájuk az volt, hogy harcukban igazukért nem volt mindig elég lendület és bátorság (v. ö. 96. l.). Nincs tanulság nélkül Dóczy Jenő cikke *(Ady, a holnaposok és a szocialisták)*, s van valami pikantéria Földessynek két magyarázó közleményében *(Az Özvegy legények tánca vagy: Hogy kell Adyt olvasni?, Egy kis ellenszeminárium Hatvany Ady világához)*. Lám, nemcsak mink nem látunk tisztán Ady körül, Földessy szerint a szakértő Hatvany is hányszor értelmetlenül áll Ady sorai előtt, s a költő legjobb ismerője, Földessy is csak most érti meg az egyik költeményt és 20 lapon keresztül magyarázgatja a 28 rövidke sort!

A kötet Ady párizsi noteszéből is közöl 4 lapnyi följegyzést. Jellemző Ady gőgjére és önismeretére (?) a következő bejegyzés: «Én mindig csalódtam, valahányszor valami új könyvet, írást elolvastam. Ha van az ellenem emelt vádak között hazug, az hazug, hogy én reám bárki is hatott!»

Kocsis Lénárd.

Eckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. Budapest, Franklin-Társulat. 8-r 223 l.

A bécsi levéltárak egy idő óta valósággal ontják a történelmi megismerés kincseit s ezeknek a kincseknek a ragyogása színt hoz a schémákká szürkült kortörténeti képekbe. Talán nem is egészen véletlen, hogy a fiatal nemzedék irodalomtudósainak «szellemtörténeti» iránya egybeesik a levéltári kincsesbarlang megnyilásával. Eckhardt munkája a műfajnak legértékesebb alkotása. Úgyszólván alig érint nagyobb jelentőségű, klasszikus írókat és irodalmi eseményeket: a magyar történelem sorsdöntő korszakáról s a nemzeti érzés kialakulásáról mond el új és tanulságoktól duzzadó dolgokat. Szorosabban véve irodalomtörténeti vonatkozása az, hogy a történelem alakulását nem materiális szükségességek, hanem *irodalmilag* formálódó és terjedő eszmék használatával magyarázza. Ennek a rokonszenves felfogásnak kristályosan átlátszó példájául kínálkozik a francia forradalom eszméinek elterjedése, mert, mint Eckhardt helyesen mutatja ki, ezek az eszmék megvesztegetően világosaknak, evidenseknek látszottak és mindenkiben könnyen tudatosakká válhattak.

A valóságban persze egészen más a helyzet. A «Credo, quia absurdum» tételének visszája is igaz: «minden gyanus, ami nagyon egyszerűnek látszik», s aligha volt a világon naivabb, gyakorlatlanabb és ábrándosabban optimista gyülekezet, mint a «felvilágosult» filozófusok, a «józan ész» hívei, akik a forradalmat akarva-nemakarva előkészítették. Ma még nagyon kevés idő választ el bennünket a francia forradalomtól s így nem tudjuk mindenki megelégedésére eldönteni, hogy ez a felvilágosodás valóban a fény felé való lépés volt-e vagy egy — minden más tekintetben elismerten dekadens — korszak betegségi tünete. De ha ezt a kérdést függőben hagyjuk is, akkor sem zárkozhatunk el annak a megállapításától, hogy a francia enciklopedisták époly következetlenek voltak, mint azok a buzgó és enyhén komikus magyar «jakobinusok», akikről olyan finom jellemképet fest a szerző. Igen, mert a rendszer tulságosan «evidens» volt ahhoz, hogy a jelszavak alatt mélység lappanghasson s mélység nélkül nincs igazi következetesség. Rousseau a *Hadifoglyok* c. primitiv vígjátékában milyen háborítatlan lelkiismerettel fitymálja le a magyar vidéki földesurat, pedig az közelebbi rokonságot tarthatna a «természetes ember» ideáljával, mint az a finomkodó francia tisztecske, aki «királya» nevére esküszik és az embert az úri modor mértékével méri! S azok a magyar szövegű *Marseillaise*-ek, amelyeket Eckhardt és mások megmentettek a történelemnek, mind az eszmék és eszmények tragikomikus zürzavaráról beszélnek s szerzőnk könyvének egyik leszűrődő tanulsága az, hogy a magyarok többé-kevésbbé félreértették a francia forradalom eszméit, s csak mert ezt tették, azért válhatott a forradalmi ideologia itt-ott ösztönzővé a nemzeti élet ujjáébresztésében. Igaz, hogy a francia szociológusok ujabb megállapításai szerint a francia forradalom még bourgeois-forradalom volt, de azért e mellett a megállapítás mellett is érdemes leszögezni Eckhardttal a magyar reformkornak azt a jellegzetes furcsaságát, hogy ez a kor a *nemesség forradalmát* érte meg a főnemesség és a jobbágyság ellen.

Régi meggyőződésem — aminek Petőfivel, a 49-es jersey-i emigránsokkal, s majd Jókaival kapcsolatban igyekeztem vagy igyekezni fogok han-

got adni — az, hogy a francia felvilágosodás, ill. forradalom eszméinek átvételére a magyarság egyrészt kedvező, másrészt teljesen alkalmatlan helyzetben volt. Mig az osztrák elnyomatás nálunk különösen rokonszenvessé tette a «szabadulás», a «szabadság» eszméjének minden elképzelhető formáját és eszközét, mert nálunk nem nemzeti király ült a trónon, mint a franciáknál, viszont a közös nemzeti baj összébb kovácsolta a társadalmi osztályokat s az osztályharcot nálunk jóval később is a semmiből kellett megteremteniök az agitátoroknak. Az a körülmény, hogy Magyarországon a kereszténység minden nagyobb jelentőségü árnyalata megvolt s hol nemes, hol erőszakos fegyverekkel versengett egymással, szinte eleve kizárta az elközömbösödésnek azt a porhanyós talaját, amely a nantesi ediktum visszavonása után keletkezett és amelyben kedvükre virulhattak a vallási közömbösség, helyesebben az egyházak ellen való türelmetlenség dudvái. Egyébként a francia forradalom első napjaiban a francia papság époly derekasan és hazafiasan viselte magát, mint a magyar papság, amely mindig tökéletes lelki közösségben élt a világi magyarsággal. Olyankor tehát, amikor a francia szellem tetszetős formuláit átveszik a magyar irók, ezt legtöbbször a gyermek szent ártatlanságában cselekszik s kötényükben rózsává válnak a kenyerek, mint Szent Erzsébetében. Így szigetelődik kuriózummá az éretlen *Pucelle* fordítása, aminek jelentőségét alig érthette meg magyar ember, s a *Henriade*-fordítók, a forradalmi kiáltvány kommentátorai szószerint, eszményi értelemben vették a hamis Voltaire és a guillotine árnyékában szavaló Robespierre mondatait. — Petőfi nagy embernek tartotta Béranger-t s leborult előtte, mert a maga nagy lelkének képét látta benne, mint valami folyó tükrében — pedig a folyó sekély volt és méltatlan hozzá. A mi magyar utópistáink utánozták és megbámulták a franciákat, de aztán — tudtunkon kivül — átalakították őket a maguk képére s így lett — vagy lehetett volna — 1848-ban gyakorlatilag is életképes, ideális alkotmányunk: a franciák négy forradalom után is vajon eljutottak-e ehhez hasonló értékü és komolyságú nyugvóponthoz?

Mindegy: a francia felvilágosodás, ha kerülő úton is, hozzásegített bennünket gyorsabb tempóju reformmozgalmakhoz s ez politikai jelentősége. De vallási téren gyöngítő, nyugtalanító és a mi ideológiánkkal merőben ellentétes eszméinek semmi «enyhitő körülményét» nem látjuk, s így az a visszahatás, amely katolikus és protestáns részről egyaránt megindult s amelynek szerzőnk nagy éleslátásra való fejezeteket szentel, mindenképen jogosult volt.

Mint ez a pár gondolatsor is mutatja, Eckhardt könyvéről sokkal hálásabb dolog ismertetést irni, mint «kritikát»; s a legkönnyebb átengedni magunkat a sokrétüen feltáruló, színesebb, mert dokumentáltabb világ gondolatébresztő hatásának. Bessenyeiről, a *Contrat social*ról irt tanulmányai után biztosan remélhető, hogy szerzőnk szellemtörténeti kutatásait hasonló szorgalommal, keretező rendszerességgel és általánosító tehetséggel folytatja.

HANKISS JÁNOS.

Dr. Motz Atanáz: A német irodalom története. Szent István Könyvek 24—25. Budapest 1925. 8-r. 293 l.

A Szent István Könyveknek van egy közös sajátságuk, amely az első pillanatban már megvesztegetőleg hat: nagyon előkelő, ízléses, gondos, szép kiállításuk. Ez a közös vonás Motz Atanáz könyvecskéjénél egy rokon tulajdonsággal párosul, melyért sokan írigyelhetnék a szerzőt: nagyon jó érzékkel az anyagbeosztás iránt. Ez az elég tekintélyes kötetke olyan világos, áttekinthető szerkezetű, hogy a felölelt rengeteg anyag ellenére is szinte belekalapálja az olvasó emlékezetébe a főkorszakokat jellemző vonásaikkal, legkimagaslóbb íróikkal, költőikkel, az egész természetes fejlődésmenetet. Nyomdatechnikai szakértelemmel látjuk kiemelve az egyes fejezeteket, neveket, fő- és alcímeket, munkákat, írókat. «Eine saubere Arbeit» mondaná a német és ez nagy dicséret! A szerző nem rontotta el dolgát azzal sem, hogy a klasszikusokat más, elhanyagoltabb korok íróinak rovására túlságosan a tárgyalás középpontjába tolta volna. Szenvtelen, tárgyilagos igazságossággal van mindenkinek s mindennek a maga helye kijelölve, s szinte magától értetődő természetességgel halad a tárgyalás a legrégibb koroktól napjainkig, a legszebb arányos elrendezésben adva mindent, amit egy ilyen irodalomtörténetben adni lehet. Mert nem könnyű dolog ilyen, aránylag szükre szabott keretben a német irodalomtörténetet a maga egészében nyujtani. Sőt a szerző — igen helyesen — arra is tekintettel volt, hogy speciális magyarhoni vonatkozásokat kellő helyen és terjedelemben szóvá tegyen. Már a bevezető részben találkozunk a honi németség településtörténetével, később íróival. Ezért külön elismerés és köszönet illeti a szerzőt.

A könyv szeretettel és lelkesedéssel is van írva s emiatt kedves olvasmánya lehet majd mind az ifjúságnak, mind a nagyközönségnek. A kath. olvasó mindenütt a saját ideáljainak kidomborításával találkozik benne. A fölfogás helyenként túlzottan konzervativ.

Épen azért, mert a könyv megérdemli, hogy komolyabban foglalkozzunk vele, nem szabad elhallgatni fogyatkozásait sem. Ezek a fogyatkozások persze sok német irodalomtörténettel közösek (németországiakat értve)! Az anyag nagyságát tekintve nem is várhatunk mindenütt teljesen önálló át- és feldolgozást, de a másodkézből vett megjegyzések helyenként mégis emlékeztetnek arra, hogy más lenne az ideál. Sajnos, nincs szerzőnknek egységes szempontja az értékelésnél: az irodalomtörténetírást nála sem előzte meg egy elméleti alapvetés, a főproblémák tisztázása — nem magában a könyvben, csak eredményét kellene látnunk a módszerén. Kifogásolhatjuk azonban azt is, hogy a szerző több nagyon fontos művet nem olvasott újra át közvetlenül a róluk való írás előtt s így elmosódó emlékképekre avagy ismét másodkézből vettekre támaszkodva kisebb hibákat ejtett. Példa legyen erre az 54. l. e mondata Tristan-nal kapcsolatban: «Egy ütközet alkalmával Tr. mérges lándzsától megsebesül és Irország királynéjának udvarában keres gyógyulást». (Nem ütközetben, hanem párviadalban! Nem lándzsától, hanem karától stb.) További kérdés: miért idézi a szerző egy 1925-ös évjelöléssel megjelenő munkában a felsorolt irodalomtörténeteket régibb s nem a legújabb kiadásokban? Miért nem vesz tudomást igen fontos újabb művekről e téren? Itt persze a jelen nehéz viszonyok is közrejátszhattak. Végül: egyes kima-

gasló alakokat (pl. Lessing, Herder, Hebbel stb.) túlságosan kedvezőtlenül ítél meg, miben pedig még az ő elfoglalt álláspontjáról nézve a dolgokat (lásd továbbá a fentebb érintett egységes szempontot!) sem mehetünk vele. És itt sem önálló ítéletében; Lindemann befolyásolta, sőt pontos átvételek lelhetők. A kiírások, átvételek különben is lépten-nyomon szembetünnek s bántólag hatnak.

Koszó János.

Borbély István: A magyar irodalom története 1825-ig. — Kolozsvár, Minerva r.-t. kiadása, 1924. 8-r., 383, VII. l.

Borbély István magyar irodalomtörténete tiszteletreméltó és nehéz vállalkozásnak becsületes eredménye. Tankönyvnek készült, az oláh uralom alatt álló magyar középiskolák számára. Borbélynak tehát meg kellett találnia az útat, a hangot, a módot, amellyel a legnemzetibb tárgyak egyikét olyként tárgyalja, hogy könyvén az oláh cenzúra, oláh kultuszminisztérium kivetni valót ne találjon, és tárgyából mégis az ezeréves magyar haza lángoló szeretete sugározzék az ott sínylődő magyar ifjúság lelkébe, könyve a nemzeti szellem fejlődésének méltó képe legyen. Borbélynak ez valóban kitünően sikerült. Semmit sem tagadott meg önmagából, nem kerülte meg feladatát: egészet és magyar szempontból is jót adott.

Kétségtelenül célja okolja meg munkájának nagy aláfestését, részletes kidolgozását is. Nem a magyar kultúra legfényesebb jelenségeit, fejlődésének leginkább kiemelkedő mozzanatait, hanem az egész magyar irodalmi müveltség mindenre kiható történetét tárgyalja, jól megalapozott, ügyesen fölépített munkával. Beöthy korszakos jelentőségü iskolakönyvei óta hasonló terjedelemben egy írónk sem fejtegette tárgyunkat. És ha nálunk a túlterhelés ellen küzdve, méltán törekszünk az irodalom *történetében* rövidebb lélegzetű összefoglaló munkára, mert hiszen a tanuló magának az *irodalom*nak minden nevezetesebb jelenségével megösmerkedett már úgyszólván az elemi iskolától kezdve — a megszállott területeken más a helyzet.

Ez a szempont, a munka terjedelme, amelyhez az is hozzájárul, hogy ugyanez a könyv jegyzetekkel ellátva a nagyközönség részére is megjelent, már egymagában elegendő ok, hogy folyóiratunkban részletesebben foglalkozunk vele. De van a Borbély munkájának, amelynek ezúttal csak az első kötete van előttünk, ezen túlmenő érdeme is. Tudományosság és szakszerüség dolgában is nagy figyelmet érdemel, mert mindenképen *eredeti* munka. Sok fáradságnak, utánjárásnak, alapos tanulmányoknak becsületes gyümölcse. Önállóan, nagy képzettséggel, mély gondolkodásra való fejtegetésekkel építi föl *irodalomtudományát* és mindvégig *önmagát* adja.

Az eredetiséggel természetesen vele jár, hogy *egyéni* is. Az egyéniség, amely könyvére rányomta bélyegét, nem közönséges tehetségre vall. A maga véleményét sohasem hallgatja el, legtöbbször helyesen indokolja meg, a másokét tiszteletben tartja és ha van hibája, sok hibája és tévedése a könyvnek, az részint épen ennek, részint a szerző elszigeteltségének a következménye. A legújabb kutatások eredményeit nem ösmeri. Föltünik ez pl. a hún-probléma tárgyalásánál, kiviláglik verstani fejtegetéseinél — ez utób-

biaknál még a Gábor Ignác indokolatlan hipotézisét is egyenrangúnak tartja az Arany János, a Négyesy elméletével — a krónikák ismertetésében stb. Ezekért, mondhatni, nem felelős szerzőnk. Vannak tévedései, amelyek néha inkább elírások. Ilyenekkel kivált az évszámok megjelölésénél, néha egyebekben is találkozunk. *1713*-ban Mária Terézia érdekében változik meg a trónöröklés rendje (181. l.). Apácai Csere János Magyar Encyklopaediája *kis lexikon* (172. l.). Balassát amolyan magyar *Casanovának* kellene tartanunk (91. l. Filius ante patrem). A biedermeier korban *Strauss János* keringőit játszották (225. l.). Csokonainak csak *három* vígjátéka maradt ránk (307. l.). Katona *1792*-ben született (323. l.) stb. Ezeknél zavaróbb körülmények, hogy pl. Mikes Kelement a 17. században tárgyalja, és szinte bizarr, hogy a *Törökországi leveleket* ugyanakkor Goethe Wertherjével veti össze; Katona Józsefen régen túl vagyunk — Borbély őt is a magyaros irány követői közé sorolja — amikor Szentjóbi Szabó László, *Mátyás királyával*, elénk kerül. Mindez persze csak egy-egy találomra kikapott adat, amelyet még bőven megszerezhetnénk.

Egyéni és önálló ítéletei között is sok van, amely revizióra szorul. Általánosságban kidomborodik a munkában az erdélyi vonatkozás — ez természetszerű — és van benne nem célzatos, talán nem tudatos, de erős protestáns jelleg is. A középkori magyar irodalmat nem méltányolja eléggé. Zrinyivel szemben kissé elfogult. Pázmányt nem szereti. Tordai Jánosnak aránytalanul több hely jut, mint Katona Istvánnak, akivel pár sorban végez. A protestáns iskoláztatásról, a protestáns iskoladrámáról részletesen, lapokon át szól, a minorita, pálos, piarista drámákra nem jut helye. Ismételjük, ez csak helyenkint nyilvánul meg. E mellett azonban az rokonszenv is sok szerepet játszik Borbélynál: Szenczi Molnár Albert, Veresmarti Mihály sokkal melegebb méltatást kapnak, mint pl. Zrinyi vagy Apácai Csere János. A barokirányt vagy pl. Virág Benedeket túlbecsüli, Kazinczyval rideg, Bessenyeivel nem igazságos. Ezek a munkának olyan egyenetlenségei, amelyeken egy új kiadásnak segítenie kell. Mi a könyv értékét becsüljük meg vele, amikor a hibáknak, tévedéseknek egy-egy példájára rámutattunk.

Ítéleteinek — ha néha tévesek is — erényük a magas szempont, amelyből őket alkotja. Jellemző példa erre a *Bánk bán* fejtegetése. Nem értünk vele mindenben egyet, de el kell ismernünk, hogy művészi és nem modoros munkát végzett. Amit ír, az mindvégig érdekes, lendületes és szakszerű. A korszakok képe elevenen tárul föl előttünk, alakjai élnek, jellemzéseinek legtöbbje éles és találó. Alapos tanulmányainak bizonyítéka sok új megállapítása is, amelyek — ha megállják a sarat — (a könyv jegyzetes kiadásához nem jutottunk) a tudományos kutatás részleteit is érdeklik. Faludi Ferenc költeményeiről pl. azt írja, hogy legtöbb költeményének alapgondolata megvan az *Udvari emberben*. Amade szerelmes verseiről, hogy nagy hatással voltak Kisfaludy Sándorra, sőt egy párhuzamos részre is utal. Báróczinak Mészáros Ignác volt a példaképe. A *Magyar századok* Vörösmarty egyik forrása volt. Mindez bizonyításra szorul, ami persze nem az iskolakönyv feladata. Érthető érdeklődéssel várjuk a kötet folytatását. Kívánatos volna, ha annak adatait és megállapításait még kéziratban gondosabban ellenőriztetné. Az első kötetnek sok hibája és tévedése van,

de valamennyi könnyen kiküszöbölhető; és örömmel állapítjuk meg szemben velük a könyvnek nagy érdemeit, sok eredményét és komoly jelentőségét. Ezek azt bizonyítják, hogy a legkényesebb feladatok egyike hivatott kezekbe került és méltó gyümölccsé érlelődött.

GÁLOS REZSŐ.

Dalmady Győző Költeményei. Budapest, 1924, Kisfaludy-Társaság. 8-r. 128 l.

Dalmady, akinek válogatott költeményeit Sajó Sándor szerkesztésében közrebocsátja a Kisfaludy-Társaság, a 60-as és 70-es évek egyik legkedveltebb és legnépszerűbb lirikusa volt. Győry Vilmos így jellemezte: »Valóban elmondhatjuk az ő költészetéről, hogy abban az emberi természetnek legszebb, legjobb és legnemesebb része szól hozzánk.» (L. Győry Vilmos: Koszorú című antológia.)

Ezt az 1856-tól 1904-ig terjedő költői pályát igyekszik bemutatni az új kötet, minden időszakból és a versek mindenféle fajtájából vett szemelvényekkel, egyes verseknek új átdolgozott formájában, s a költő élete végéről több, még napvilágot nem látott vers közlésével. S minthogy verseiből 1876 óta teljes gyűjteményes kiadás nem volt, ennélfogva ez az emlékkiadás különös irodalomtörténeti jelentőségű.

Dalmady kiválóan a szerelem költője. Hazafias versei szabad, erős boldog Magyarország eszményének szolgálatában állanak. Egyik-másik költeményét a 60-as évek ifjúsága hitvallásául fogadta. (L. Várady Antal: Pesti Hirlap 1888. szeptember 26.)

Vannak még családi és vegyes dalai, néhány elbeszélő verse és műfordítása.

A kötetet Sajó Sándor rendezte sajtó alá, aki a költő emlékét megörökítő beszédében (L. Kisfaludy-Társaság Évlapjai 1917—1918. évfolyam) így jellemezte D. költészetét: »Tartalomnak és formának szerencsés harmóniája, tartalomban az érzés melege s a természet képeibe olvadása, formában a ritmus könnyűsége és dallamossága teszik kedvessé és értékessé legszebb dalait.»

Megemlítjük, hogy a költő hagyatékában három kötet költemény, két kötet szépirodalmi jellegű prózai dolgozat és egy kötet jogi szakirodalmi dolgozat maradt; ez a teljes gyűjtemény a jobb időkre vár, hogy megjelenhessék.

K. K. J.

IRODALOMTÖRTÉNETI REPERTORIUM.

1924.

I.

Alszeghy Zsolt. Egy esztendő a magyar szépirodalomból. Élet 14. sz.

Babits Mihály. Irodalmi problémák. — Ism. Alexander Bernát. P. Lloyd 141. reg. sz. — Tersánszky J. Jenő. Nyugat 281. l.

Benedek Marcell. A modern magyar irodalom. — Ism. r. r. Uj Nemz. 157. sz. — Turóczi-Trostler J. P. Lloyd 232. esti sz.

Borbély István. A magyar irodalom története. Kolozsvár. — Ism. Császár Elemér. Erdélyi Irod. Szemle 322—328. l.

Császár Elemér. Egy félév magyar szépirodalma. U. o. 337—346. l.

Császár Elemér. Az Athenaeum színi kritikái. Bud. Szemle 197. köt. 46—69. l.

Eckhardt Sándor. A francia forradalom eszméi Magyarországon. — Ism. —i. Uj. Nemz. 274. sz.

Erdély lelke. Gyüjtemény élő erdélyi novellaírók müveiből. — Ism. r. r. Uj Nemz. 228. sz.

Farkas Gyula. Magyar irodalomtörténetírás Erdélyben. EPhK. 61—63 l.

Gulyás József. A magyar Szép Magelona kora. Ik. 135. l.

György Lajos. Az erdélyi magyar sajtó öt éve. (1919—1923.) — Ism. —i. Uj Nemz. 204. sz.

György Lajos. Magyar elemek a világirodalomban. — Ism. r. r. Uj. Nemz. 198. sz. — Kristóf György. Erdélyi Irod. Szemle 329. l.

Horváth János. Barokk ízlés irodalmunkban. Napkelet IV. 334—348 l.

P. Jánossy Béla. Drámai előadások a kolozsvári magyar színházban. Erdélyi Irod. Szemle 357—359 l.

A Kisfaludy Társaság Évlapjai. 56. köt. — Ism. V. M. Napkelet IV. 451 l.

Kristóf György. A magyar líra mai főképviselői Erdélyben. Cultura 309—319 l.

Schöpflin Aladár. A magyar irodalom a huszadik században. — Ism. Rédey Tivadar. Napkelet III. 271—279 l.

Solymossy Sándor. A Toldi-monda keletkezése. IK. 1—18., 81—96 l.

Timár Kálmán. A Debreceni kódex két példája. U. o. 134. l.

Timár Kálmán. Premontrei kódexek. — Ism. Zs. Élet 22. sz.

Váczy János és *Rédeyné.* Irodalmi levelestár. — Ism. Zsigmond Ferenc. Prot. Szemle 531. l.

Voinovich Géza. Irodalmunk fénykora és mai állapota. Közművelődés 245—249. l.

Weber Artur. A magyar Simplicissimus új köntösben. Napkelet IV. 355. l.

Zoltvány Irén. Erotika és irodalom. — Ism. Székely György. EPhK. 57—61 l.

II. Egyes írók.

Ady E. Ady-Muzeum. Szerk. Dóczy Jenő és Földessy Gyula. I. köt. — Ism. Schöpflin Aladár. Nyugat II. 563. l. — r. r. Uj Nemz. 245. sz. — m. j. Magyarság 256. sz. — Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 244. esti sz.

Benedek Marcell. Ady-breviarium. — Ism. Turóczi Trostler József. P. Lloyd 244. esti sz.

Hatvany Lajos. Ady-Muzeum és Ady világa. (Vitatkozás Földessy Gyulával.) Népszava 245—247. sz.

Hatvany Lajos. Ady világa. — Ism. Lengyel Menyhért. Nyugat 282—284. l. — Ady és a «mecénás». Népszava 251., 253., 255. sz. — Benedek Marcell. Csöndes válasz hangos Hatvanynak. U. o. 260. sz.

Kenedy Géza. Ady-problémák. 8 ór. Ujs. 171. sz.

Polgár Géza. Ady Endre, a szófogadatlan beteg. P. Napló 140. sz.

Rédey Tivadar. Ady-paszkvillusok. Napkelet IV. 453—455. l.

Révész Béla. Ady tragédiája. — Ism. Kárpáti Aurél. P. Napló 258. sz. — P. Lloyd 256. esti sz.

Surányi Miklós. Ady Endre körül. Nemz. Ujs. 159 sz.

Zulavski Andor. Irás Adyról. — Ism. Rédey Tivadar. Napkelet IV. 454. l. — V. Kath. Szemle 511. l.

Ambrus Zoltán. Mozi Bandi kalandjai. — Ism. Hantos Béla. M. Kultúra 618. l.

Apáczai Csere. *Nemény Imre.* A magyar nemzet tanítója. (Apáczai Csere János születésének 300. évfordulója alkalmából.) Néptan. Lapja 41—42 sz.

Áprily Lajos. Versek. — Ism. r. r. Uj Nem. 181. sz. — P. R. Szózat 151. sz. — B. G. Nemz. Ujság 134. sz. — Alszeghy Zsolt. Élet 16. sz.

Arany János. Összes munkái. Sajtó alá rendezte Voinovich Géza. — Ism. Szász Károly. Bud. Hirl. 256. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 267. esti sz. — r. r. Uj Nemz. 263. sz.

Balogh József. Az «ünneprontók». Bud. Szemle 197. köt. 71—80. l.

Gulyás József. Arany egyik verséhez. IK. 135. l.

Ováry Zoltán. «Rózsa és Ibolya» Arany János verses népmeséje. Népélet 1., 2. évf. 23—30. l.

Tolnai Vilmos. Arany és Madách «aranyalmái». EPhK. 87. l.

Arany László. Zwei intersante unbekannte Briefe Ladislaus Aranys. Von Árpád Pásztor. P. Lloyd 188. esti sz.

Bajza. *Badics Ferenc.* Bajza József kiadatlan forradalmi költeményei. IK. 111—117. l.

Balassa B. *D. L.* Az új Balassa kiadásról. Bibliofil. Szemle 123—124 l.

Harsányi István. Adalékok a Balassa-irodalomhoz. IK. 131—134. l.

Radvánszky Kálmán br. A képes Balassa-kiadásról. Bibliofil. Szemle 78—81. l.

Balogh István. Koporsók szállnak. — Versei. — Ism. Zs. Élet 17. sz.

Beöthy Zs. *Kéky Lajos.* Beöthy Zsolt. — Ism. Sebestyén Károly. P. Lloyd 228. reg. sz. — r. r. Uj. Nemz. 233. sz.

Bérczy K. *Fáy Ilona.* Apróságok egy nagy ember életéből. Bud. Hirl. 177. sz. (Bérczy K. és Kemény Zs.)

Berde Mária. Haláltánc. Regény. — Ism. r. r. Uj Nemz. 210. sz. — Magyarság 250. sz. — P. Lloyd 209. esti sz.

Biró Lajos. Ámor és Psyche. — Ism. r. r. Uj Nemz. 165. sz.

Bólyai. *Dávid Lajos.* A két Bólyai élete. — Ism. Dékáni Kálmán. Erdélyi Irod. Szemle 418. l.

Bródy S. *Galamb Sándor.* Bródy Sándor. Napkelet 279—281 l. — Ignotus. Nyugat. 180a—180d l. — Dánielné Lengyel Laura. Bud. Hirl. 166 sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 166. reg. sz. — P. Napló 166. sz. — Gergely Győző. Népszava 179. sz.

Csathó Kálmán. Földiekkel játszó égi tünemény. Regény. — Ism. Brisits Frigyes. Kath. Szemle 445. l. — Rédey Tivadar. Napkelet 259—261 l. — Szász Károly. Bud. Hirl. 139. sz. — Zs. Élet 15. sz.

Csengey Gusztáv. *Szivós Béla.* Csengey Gusztáv. — Ism. r. r. Uj Nemz. 204. sz.

Csokonai. *Fáy Ilona.* Csokonai. Bud. Hirl. 156. sz.

Mitrovics Gyula. Csokonai esztétikája. Hajduföld 295. sz.

Dobsa L. *Szász Károly.* Emlékek régi írókról. (Dobsa Lajos születésének 100 éves fordulója.) 8 ór. Ujs. 210. sz.

Domonkos I. *Ujlaki Géza.* Domonkos István. Nemz. Ujs. 140. sz.

Dugovich Viktor és **Gajáry István.** Izzó homokon. Színmű 3 felv. Először adták a Városházban márc. 28.

Erdélyi József. Világ végén. Költemények. — Ism. Bodor Aladár. Magyarság 256. sz. — P. Lloyd 256. esti sz.

Tóth Aladár. Erdélyi József. Nyugat II. 623—629. l.

Erdős Renée. A Borsó-hercegnő. Regény. — Ism. r. r. Bud. Szemle 197. köt. 319. l. — Szász Károly. 8 ór. Ujs. 147. sz. — Hoványi Béla. M. Kultúra 518. l. — Zs. Élet 15. sz.

Fáy Ilona. Elbeszélések. — Ism. —ai. Uj Nemz. 257. sz.

Fessler. *Koszó János.* Fessler Aurél Ignác. — Ism. Pukánszky Béla EPhK. 55—57. l. — Farkas Gyula. Ung. Jahrb. 408. l.

Földes Imre. Kis muszkák. Színmű 3 felv. Először adták a Renaissance-szinh. okt. 25.

Földi Mihály. A mámorosak. Regény. — Ism. r. r. Uj Nemz. 135. sz. — Tóth Árpád. Nyugat II. 482. l. Szilágyi Géza. P. Napló. 152. sz. — (Li.) 8 ór. Ujs. 192. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd 140. esti sz. — Sándor és Sándor. — Ism. r. r. Uj Nemz. 135. sz. — Szinnyei Ferenc. Napkelet IV. 360—362. sz.

Gárdonyi Géza. Ida regénye. — Ism. r. r. Uj Nemz. 175. sz. — Várdai Béla. Kath. Szemle 505—507. l.

Bárdos József. Gárdonyi lelke. Élet 14—15. sz.

Gulyás Pál és **Juhász Géza.** Testvérgályák. — Ism. Baros Gyula. Napkelet IV. 450 l.

Gyallay Domokos. Föld népe. — Ism. Rass Károly. Erdélyi Irod. Szemle. 421—423. l. — r. r. Uj Nemz. 228. sz.

Gyöngyösi I. *Kristóf György.* Gyöngyösi István népszerüsége. U. o. 335 l.

Hangay Sándor. Regős énekek Erdélyországból. — Ism. i. Uj Nemz. 192. sz. — T. A. Uj Idők 34. sz.

Harsányi Kálmán Utolsó fölgyúlás. — Ism. Rédey Tivadar. Napkelet IV. 350—352. l.

Harsányi Zsolt. Az arany holló. — Ism. r. r. Uj Nemz. 239. sz. — S. K. P. Lloyd 232. esti sz.

Havas Rezső. Fényben. 1924. — Ism. Brisits Frigyes. Kath. Szemle 508 l.

Heltai Gáspár. *Csűry Bálint.* Heltai Gáspár háromnyelvű szótára 1589-ből. Kolozsvár. — Ism. Kiss Ernő. Erdélyi Irod. Szemle 328. l.

Heltai Jenő. *Harsányi Zsolt.* Heltai Jenő versei. Nyugat 69—75. l.

Ignotus. *Babits Mihály.* Ignotusról. Nyugat II. 661. l. — Fenyő Miksa. U. o. 669—671. l. — Karinthy Frigyes. U. o. 697. l. — Tersánszky J. Jenő. U. o. 700—702. l.

Dóczy Jenő. Ignotus irodalomtörténeti szerepe és jelentősége. U. o. 672—696 l.

Feleky Géza. Ignotus és az élet. U. o. 710. l.

Ferenczy Sándor. Ignotus — a megértő. U. o. 713. l.

Földi Mihály. Ignotus. — Élet és eredmény. U. o. 703—710. l.

Schöpflin Aladár. Ignotus sorsa. U. o. 662—665. l.

Pikler Gyula. Néhány szó. U. o. 668. l.

Jakab Ő. *Bernát Pál.* Az «erdélyi irodalom» és Jakab Ödön Élet 18. sz.

Jókai. Jókai és Gyulai ismeretlen levélváltása. Közli Tábori Kornél. Uj Idők 49. sz.

Déri Gyula. Jókai utolsó felolvasása. Magyarság 277. sz.

Jablonkay Gábor. Jókai tendenciája. M. Kultúra 392—404. l.

Sikabonyi A. Romain Rolland levele Jókairól. Bud. Hirl. 276. sz.

Tábori Kornél. Jókai és a színészet. Szinh. Élet 52. sz.

Zsigmond Ferenc. Jókai. 1924. — Ism. Baross Gyula. Prot. Szemle 372—377 l. — Szász Károly. Bud. Hirl. 236. sz. — Sebestyén Károly. P. Lloyd. 244. esti sz. — Zs. Élet 21. sz. — Dénes Szilárd. Néptan. Lapja. 41—42. sz. — r. r. Uj Nemz. 216. sz.

A száz esztendős Jókai. Magyarság 277. sz. Jókai. P. Napló 236. sz.

Kántorné. *Siklóssy Pál.* Kántorné leveles ládájából. (Kántorné német színpadon.) 8 ór. Ujs. 188. sz. (Kántorné és Déryné.) U. o. 192. sz.

Karinthy Frigyes. Harun al Rasid. Novellák. — Ism. r. r. Uj Nemz. 257. sz.

Nagy Lajos. Karinthy Frigyes. Nyugat II. 448—457 l.

Kármán J. *Szinnyei Ferenc.* Kármán József és az Uránia névtelenjei. — Ism. Császár Elemér. IK. 143. l.

Kemény Zs. *Papp Ferenc.* Báró Kemény Zsigmond. II. köt. — Ism. Császár Elemér. Századok 787. l.

Szinnyei Ferenc. Kemény Zsigmond munkássága. — Ism. GR. IK. 143. l. Lásd *Bérczy K.*-nál is.

Kodolányi János. Szép Zsuzska. Regény. — Ism. Kárpáti Aurél. P. Napló 239. sz. — S. K. P. Lloyd 232. esti sz.

Komáromi János. Vidróczki s még néhány ágrulszakadt. — Ism. Vajthó László. Napkelet IV. 455. l. — Hamvas József. Bud. Hirl. 186. sz. — Szilárd János. Magyarság 197. sz. — Gáspár Jenő. Uj Nemz. 192. sz. — Hé, kozákok. — Ism. Hartmann János. Napkelet IV. 446—448. l. — Németh Antal. Magyarság 267. sz. — F. Z. Szózat 287. sz. — Zúg a fenyves. — Ism. A. Zs. Élet 24. sz. — my. Magyarság 232. sz. — r. r. Uj Nemz. 222. sz.

Kosztolányi Dezső. A bús férfi panaszai. — Ism. Rédey Tivadar. Napkelet IV. 358—360 l. — Alszeghy Zsolt. Élet 19. sz. — Forbáth Sándor. Uj Idők 28. sz. — Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 186. esti sz. — Pacsirta. — Ism. Turóczi-Trostler József. P. Lloyd 186. esti sz. — Zs. Élet 15. sz.

Kozma Andor. Goethe Faustja (fordítás). — Ism. r. r. Uj Nemz. 268. sz.

Kölcsey. *Sík Sándor.* Kölcsey-breviarium. — Ism. Gyulai Ágost. EPhK. 631.

Kristóf György. Erdély lelke. — Ism. Kovács Ferenc. Erdélyi Irod. Szemle. 419—421. l. — Bodor Aladár. Magyarság 232. sz.

Krűzselyi Erzsébet. Hangtalan lírán. M.-Sziget. — Ism. r. r. Uj Nemz. 239. sz. — Rass Károly. Erdélyi Irod. Szemle. 318—321. l.

Kuthy L. *Borbély István.* Kuthy Lajos. U. o. 353—356. l.

Ligeti E. *Rass Károly.* Erdélyi modern költők. — Ism. Ligeti Ernő. Erdélyi Irod. Szemle. 347—353. l.

Madách. *Tolnai Vilmos.* Arany és Madách «aranyalmái». EPhK. 87 l.

Makkay Sándor. Élet fejedelme. Kolozsvár, 1924. — Ism. Hartmann János. Napkelet IV. 369. l.

Mátrai Guidó. Vad nyugat veszélyben. — Ism. r. r. Uj Nemz. 192. sz. — Csapó György. M. Kultúra. 636. l.

Mécs László. Hajnali harangszó. Ungvár. — Ism. Váth János. M. Kultúra 692. l.

Molnár Ferenc. Az üvegcipő. Vígj. 3 felv. Először adták a Vígszinh. nov. 15. — Bulcsú. Üvegcipő — Üvegerkölcs. Szózat 273. sz.

Moly Tamás. Vörösbegy kalandjai. — Ism. T. A. Uj Idők 29. sz. — Bluff. — Ism. r. r. Bud. Szemle. 197. köt. 318. l.

Móricz Zsigmond. A vadkan. Színmű 3 felv. Először adták a Vígszinh. okt. 22.

Nagy Zoltán. Elégiák. — Ism. Turóczi-Trostler J. P. Lloyd 167. esti sz.

Nil. Testamentom. — Ism. T. A. Uj idők 34. sz. — Zs. Élet 17. sz.

Nyáry Andor. A boltiszolga. — Ism. r. r. Uj Nemz. 181. sz.

Nyirő József. Jézus-faragó ember. — Ism. Hartmann János. Napkelet IV. 369. l.

Östör Antal. Életem magasra törő lángja — versei. — Ism. ő. Bud. Hirl. 203. sz.

Ősz István. Mind egyformák! Elbeszélések. Szombathely. — Ism. Váth János. M. Kultúra 579. l.

Pakocs Károly. Forró szavak. Szatmár. 1924. — Ism. Zs. Élet 18. sz.

Petőfi S. Alexander Petőfis Gedichte. Herausg. v. R. Gragger. — Ism. Fabula János. 8 ór. Ujs. 268. sz.

Lapok Petőfi Sándor naplójából. Pest, 1848. Sajtó alá rend. Rexa Dezső. — Ism. Gyulai Ágost. EPhK. 90. l.

Hajdu Nikolaus. Der Rabbi von Offenbach. (Der deutsche Uebersetzer Petőfis.) P. Lloyd 232. esti sz. (Goldschmidt Israel.)

Müller Lipót. Petőfi politikai költészete és Béranger. — Ism. Szinnyei Ferenc. Napkelet III. 258. l.

Pintér Ferenc. Ostromolják a várost. — Ism. Babits Mihály. Nyugat II. 422. l.

Porkoláb István. Álló toronyóra. — Ism. Sz. D. Prot. Szemle 577—580 l.

Radványi Sándor. Szabolcsi virágok. Nyiregyháza. — Ism. Váth János. M. Kultúra 579. l.

Rákosi Viktor. Boldog idők, boldog emberek. — Ism. Szász Károly. Bud. Hirl. 245. sz.

Ráskai Ferenc. Kanári Zoltán. Reg. — Ism. —i. Uj Nemz. 251. sz.

Révai K. *Kiss Ernő.* Révai Károly. (1856—1923.) Cultura 59—63. l.

Schöpflin A. *Gyergyai Albert.* Schöpflin Aladár. Nyugat 219—227. l.

Surányi Miklós. Az eliziumi mezőkön. — Ism. Kállay Miklós. Nemz. Ujs. 221. sz. — Papp Viktor. Szózat 220. sz. — n. P. Lloyd 221. esti sz. — Kain és Ábel. Az örvény. — Ism. r. r. Uj Nemz. 141. sz.

Szabó D. *Ajtay Miklós.* Szabó Dezső esztétikája. Szózat 287. sz.

Hoványi Béla. Prolegomena Szabó Dezsőhöz. Élet 13. sz.

Szabó K. *Csánki Dezső.* Szabó Károly emlékezete. Századok 689—694 l.

Márki Sándor. A százesztendős Szabó Károly. Magyarság 262. sz.

Szabolcska. *Brisits Frigyes.* Szabolcska Mihály. Élet 15. sz.

Széchenyi I. *Viszota Gyula.* Széchenyi nyelvkészsége és helyesírása. M. Nyelv 116—122. l.

Szederkényi Anna. Lázadó szív. — Ism. r. r. Uj Nemz. 170. sz. és Bud. Szemle 197. köt. 319. l.

Szegedi István. Gurul a szív. — Ism. P. Lloyd 167. esti sz.

Szenes Béla. Az olasz asszony. Vígj. Először adták a Belvárosi Szính. okt. 31.

Szép Ernő. Büneim. — Ism. r. r. Uj Nemz. 147. sz. — Zs. Élet 14. sz. Tersánszky J. Jenő. Nyugat II. 65. l.

Sziklay Ferenc. Hangzatka. Berlin. 1924. — Ism. Szinnyei Ferenc. Napkelet IV. 353. l. — Brisits Frigyes. Kath. Szemle 507. l. — r. r. Uj Nemz. 159. sz. — Alszeghy Zsolt. Élet 13. sz. — Weber Artur. P. Lloyd 167. esti sz.

Szily K. *Trócsányi Zoltán.* Szily Kálmán. 1838—1924. Nyugat 277—280 l.

Szombati-Szabó István. Életem. Lavinák élete. Régi japán költők. — Ism. Hartmann János. Napkelet IV. 370. l. — r. r. Uj Nemz. 153. sz. — Zs. Élet 16. sz.

Bisztray Gyula. Szombati-Szabó István. Nemz. Ujság 146. sz.

Tersánszky J. Jenő. Jámbor Óska. — Ism. Zsigmond Ferenc. Prot. Szemle 581. l.

Tompa M. Ismeretlen Tompa-versek. Közli Császár Elemér. IK. 130. l.

Szász Károly. A virágregék költőjéről. 8 ór. Ujs. 35. sz.

Tormay Cécile. Megállt az óra. — Ism. Gulyás Sándor. Prot. Szemle 580. l. — Szilárd János. Magyarság 232. sz. — Szederkényi Anna. Nemz. Ujs. 243. sz.

Ván Benjamin. Napraforgók. — Ism. Szász Károly. Bud. Hirl. 148. sz.

Vargha Gyula. Ködben. — Ism. Dánielné Lengyel Laura. Bud. Hirl. 172. sz. — A végtelen felé. — Ism. Várdai Béla. Kath. Szemle 442—444 l. — szem. Prot. Szemle 529. l.

László István. Vargha Gyula. Élet 17. sz.

Vietorisz József Senki Pál. Költői elb. — Ism. r. r. Uj Nemz. 274. sz

Viharban. Szerk. Benyovszky Pál és Juhász Géza. — Ism. Baros Gyula. Napkelet IV. 450. l.

Vörösmarty. *Alszeghy Zsolt.* Vörösmarty-breviarium. — Ism. Gyulai Ágost. EPhK. 63. l. — (V—y) Magyarság 197. sz.

Walter Gyula. Izenet a világnak. (Versek). — Ism. r. r. Uj Nemz. 228. sz.

Wlassics Tibor br. Mesél a lelkem. — Ism. Feleki Sándor. Uj Idők 28. sz.

Zichy G. gr. *Kozma Andor.* Zichy Géza gróf. Bud. Hirl. 268. sz.

Összeállította HELLEBRANT ÁRPÁD.

A szerkesztőhöz beküldött könyvek.*

I. Tudományos művek.

Baros Gyula: Jókai és Arany. Szerző kiad. N. 8-r. 14 l.
Beöthy Zsolt: Jókai Mór emlékezete. (Uj kiadás.) Lampel, K. 8-r. 40 l.
Bergson, Henri: Metafizikai értekezések. Ford. Dienes Valéria. Franklin, 153 l.
Bergson, Henri: Idő és szabadság. Ford. Dienes Valéria. Franklin, 199 l.
Bognár Cecil: Tanulmányok a gyermeki lélekről. Berlin, Voggenreiter. K. 8-r. 114 l.
Borbély István: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. I. Kolozsvár, Minerva. N. 8-r. 104 l.
Bourdeau, Jean: A jelenkori gondolkodás mesterei. Ford. Fredericzy M. és Imrei F. Athenaeum, 1924. 211 l.
Cherbuliez, Victor: Művészet és természet. Ford. Geöcze Sarolta. Athenaeum. 248 l.
György Lajos: Balogh Endre emlékezete. Kolozsvár, Minerva. 35 l.
Horváth Ödön: Bredeczky Sámuel élete. Horváth Ödönné kiadása. 1924. N. 8-r. 411 l.
Kallós Ede: Görög élet és műveltség. Athenaeum. 199 l.
Lebon Gusztáv: Vélemény és hit. Ford. Franklin, 1924. K. 8-r. 344 l.
Loczka Aiajos: Az alchimia története. M. középisk. tanárok nemz. szöv. K. 8-r. 218 l.
Riedl Frigyes: A magyar irodalom főirányai. Lampel. K. 8-r. 113 l.
Schmidt József: Ázsia világossága. Buddha élete, tana és egyháza. Athenaeum. 286 l.
Schopenhauer: Tanulmányok. II. sor. Ford. Schmidt József. Pantheon. K. 8-r. 242 l.
Zelovich Kornél: Széchenyi és a magyar közlekedésügy. Akadémia. N. 8-r. 59 l.
Az orvosi tudomány mai mesterei. Markusovszky-Társaság. 1924. N. 8-r. 196 l.

II. Közérdekű művek.

Balassa József: Angol nyelvtan. Lampel. K. 8-r. 128 l.
Borbély István: Jókai emlékezete. Kolozsvár, Minerva. N. 8-r. 16 l.

* A *Budapesten* megjelenteknél a *hely*, az *1925-ben* megjelenteknél az *év*, a rendes *8-r.*-üeknél az *alak* megjelölését elhagytuk.

Ferenc József bizalmas levelezése és titkos rendelkezései. Légrády, 1924. 552 l.
Kant filozofiája. Gondolatok műveiből. Ford. Polgár Gyula. Lampel. K. 8-r. 60 l.
Kőrös Endre: Jókai nemzeti jelentősége. Pápa, szerző kiadása. 17 l.
Marton János: A sárospataki ref. főiskola Jókai-ünnepélyének beszédei. Sárospatak, 23 l.
Ossendowski F.: Állatok, emberek és istenek. Ford. Sajó Aladár. Franklin. 240 l.
Papini: Krisztus története. Ford. Révay József. Athenaeum. 572 l.
Pásztor Árpád: Tolsztoj tragédiája. Athenaeum. 199 l.
Ravasz László: Százados énekek. Studium. K. 8-r. 53 l.
Révész Béla: Beethoven miniatürök. Athenaeum. K. 8-r. 143 l.
Rousseau: Egy magános sétáló vallomásai. Ford. Rácz Lajos. Franklin, 1924. 180 l.
Szőnyi Ottó: Pécsi Utmutató. Pécs, Danubia. 112 l.
Vértes József: Erzsébet magyar királyné. Wodianer, 1924. K. 8-r. 137 l.
Wells, H. G.: Uj világ a régi helyén. II. kiad. Ford. Mikes Lajos. Franklin, 1924. 296 l.
Wilde Oszkár: Az emberi lélek és a szocializmus. Ford. Mikes Lajos. Franklin, 1924. 186 l.
Római utikalauz. Pallas, k. 8-r. 305. l.

III. Regények, elbeszélések, mesék.

Beecher-Stowe: Tamás bácsi kunyhója. I—II. K. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum. 348, 360 l.
Burnett, F. H.: A titkos kert. Athenaeum. 195 l.
Casson, Herbert N.: Tizenkét tip. Athenaeum. 79 l.
Couperus, Louis: Psyche. Ford. Balogh Barna. Franklin, 1924. 135 l.
Dosztojevszkij: A játékos. Ford. Szabó Endre. Révai, 1924. 195 l.
U. az: Fehér éjszakák. Ford. Szabó Endre. Révai, 1924. 192 l.
U. az: Netocska Nezvanovna. Ford. Szabó Endre. Franklin. 211 l.
Gaal Mózes: A fekete apostol. Légrády. 191 l.
Galsworthy, John: A sötét virág. Ford. Házsongárdy Gábor. Franklin. 259 l.
Gárdonyi Géza: Ábel és Eszter. Légrády, 1924. 204 l.
Hauff, W. Mesék. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum, 1924. 442 l.
Herczeg Ferenc: A honszerző. V. kiad. Singer és Wolfner. 214 l.
U. az: Arianna. III. kiadás. Singer és Wolfner. 157 l.
U. az: Szerelmesek. Elb. IV. kiad. Singer és Wolfner. 216 l.
Huysmans: Úton. Ford. Várkonyi Nándor. Athenaeum. 464 l.
Jerome, K. Jerome: Minden út a Kálváriára vezet. Ford. Bartos Zoltán. Franklin. 294 l.
Krúdy Gyula: Mesemondások Jókai Mórról. N. 8-r. 190 l.
Lagerlöf, Selma: A császár. Ford. Leffler Béla. Franklin. 210 l.
U. az: U. az. Ford. Dobosi Pécsi Mária. Singer és Wolfner. 207 l.
U. az: Helga. Marianna. Ford. Benedek Marcell. Franklin. 130 l.
Lengyel Laura, D.: Rolandné. Athenaeum. 200 l.
Level, Maurice: A névtelen sziget. Ford. ifj. Bókay János. Athenaeum. 169 l.
London, Jack: Eden Martin. I—II. Ford. Bartos Zoltán. Athenaeum. 258, 256 l.

Moly Tamás: Vörösbegy kalandjai. I—III. Singer és Wolfner. 208, 200, 208 l.
Roboz Andor: A babatündér. Athenaeum. 115 l.
Rouquette, Louis-Frédéric: A nagy fehér csönd. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum. 160 l.
U. az: A kóbor állat. Ford. Kosáryné Réz Lola. Athenaeum. 222 l.
Swan, Anni: Mesék az ezertó országából. Ford. Sebestyén Irén. Athenaeum. N. 8-r. 142 l.
Tristan, Bernard: A boxbajnok. Ford. Tóth Endre. Athenaeum. 138 l.
Wells, H. G.: A szenvedélyes barátok. Ford. Mikes Lajos. II. kiadás. Lampel. 401 l.
U. az: Emberistenek. Ford. Karinthy Emilia. Lampel. 265 l.
U. az: Világok harca. Ford. Mikes Lajos. Franklin. 199 l.
Zuccoli: Hát így történt. Ford. Komor Zoltán. Athenaeum. 126 l.

IV. Drámák.

Bibó Lajos: A juss. Pallas. 88 l.
Csathó Kálmán: A házasságok az égben köttetnek. Singer és Wolfner. 132 l.
Molnár Ferenc: Az üvegcipő. Franklin. K. 8-r. 182 l.
Móricz Zsigmond: A vadkan. Athenaeum. 1924. 118 l.
Rostand: A sasfiók. Ford. Ábrányi Emil. Lampel. K. 8-r. 282 l.
Shaw, Bernard: Szent Johanna. Ford. Hevesi Sándor. Athenaeum. 230 l.
Surányi Miklós: A halhatatlan ember. Singer és Wolfner. 128 l.

V. Költemények.

Boross István: Életkönnyek. Mezőtúr, szerző kiad. 1924. 96 l.
Kiss József: Utolsó versek. Athenaeum, 1924. N. 8-r. 92 l.
Thiring Gusztávné: Dalok és mesék. Szerző kiadása. 64 l.

Rendkívüli árleszállítás:

A MAGYAR REGÉNY TÖRTÉNETE

Írta:

CSÁSZÁR ELEMÉR

BUDAPEST, PANTHEON, 1922. 8-r. 336 l.

Ára — míg a készlet tart — 28.000 K.

MEGJELENT

és minden könyvkereskedésben kapható:

A magyar irodalmi kritika története a szabadságharcig

Írta:

CSÁSZÁR ELEMÉR

BUDAPEST, PALLAS, 1925. 8-r. 409 l.

Ára (felárral): 115.000 K.

MEGJELENT

és minden könyvkereskedésben kapható:

BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMOND

Írta:

PAPP FERENC.

Két kötet.

BUDAPEST, 1922, 1923. 8-r. 454, 585 l.

Ára füzve: 210.000 K.

A M. T. Akadémia kiadásában újabban megjelent irodalomtörténeti munkák:

JÓKAI

Írta:

ZSIGMOND FERENC

BUDAPEST, 1924. 8-r. 415 l.

Ára: 105.000 K.

A SZENT LÁSZLÓ KORI

GESTA UNGARORUM

ÉS

XII–XIII. SZÁZADI LESZÁRMAZÓI

(FORRÁSTANULMÁNY.)

Írta:

HÓMAN BÁLINT

BUDAPEST, 1925. Legn. 4-r. 108 l.

Ára: 105.000 K.

Pallas rt. nyomdája Budapesten. (Tel.: 5—67). Felelős vezető: Tiringer Károly műszaki igazgató.

Az Irodalomtörténeti Közlemények jelen füzetének alapára 7 K.
(Szorzandó a mindenkori szorzószámmal.)